

Printed by M. N. Kulkarni Karnatak Press
43½ Thakurdwar, Bombay
and

Published by K. M. Munshi, Secretary, Home Rule
League, 251 Hornby Road Bombay

પંડિત માલવીયાનું લેખ

ઈન્ડો-બ્રિટીશ વિકાસ વ્યવસ્થાસભામાં ડીસેમ્બરની તારીખ ૧૮ તેમજ ૧૯ ને દિવસે, પંડિત મહેન મોહન માલવીયાએ નીચલું માધ્યમ લખ્યું કીધું હતું:—

માન્યવર પ્રમુખ,

માનવંતા હોમ મેમ્બરે જે બીલ દાખલ કરવાની રજા માંગી છે તે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકારે અત્યાર સુધી રજુ કરેલાં સર્વ કાયદા-ઓમાં સૌથી અગત્યનું છે અને તેથી તે ઉપર સંભાળપૂર્વક લક્ષ આપવું જોઈએ. નામદાર, હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું છે કે કેટલીક જગ્યાએ ચર્ચા રમખાણોને લીધે માર્શીઅલ લો જાહેર કરવો પડ્યો હતો અને ન્યાયની રીતે કાયદેસર નહિ ગણાય એવા પગલાં ભરવા પડ્યાં હતાં પરંતુ નીતિ-નિયમાનુસાર તે આવશ્યક હોઈ ઈન્ડો-બ્રિટીશ કાયદો તેના પરિણામ રૂપે સ્વાભાવિક રીતે અમલમાં આવેલો હતો. હવે નામદાર, માર્શીઅલ લો કયા સંજોગોમાં દાખલ કરી શકાય અને કયા સંજોગોમાં ઈન્ડો-બ્રિટી એક્ટ ન્યાયની રીતે રજુ કરી શકાય એ પ્રશ્ન હોમ મેમ્બરે પોતાની ફરજ સમજી ઉપરિચત કર્યો છે અને તેથી એ સવાલ ઉપર આપણે લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે. ધણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ન લેતાં જોઈએ. હોમ મેમ્બરે ૧૭૧૫ ના વર્ષની વાત કરી છે ત્યાંથી હું શરૂઆત કરીશ. આ કાઉન્સિલના સભાસદોને એ તો યાદ હશે કે એજ વર્ષમાં 'જેઈમ્સ ધી પ્રીટેન્ડર' ઇંગ્લાંડની ગાદી ખુસ્તરી લેવા માટે ઇંગ્લાંડ પર ચઢી આવ્યો હતો. રૉટલેન્ડના ૬૦૦૦ સૈનિકો એના લશ્કરમાં જોડાઈ ગયા. એ નિયમસર લડાઈ જાગી; તોફાનો અને હુલ્લડો થયાં એટલું જ નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડના રાજા સામું યુદ્ધ જાગ્યું. જેઈમ્સ ધી પ્રીટેન્ડર

હાર પામ્યો અને એ બળવો દાખી દેવા માટે ભરવામાં આવેલા સખ્ત પગલાંઓની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત કરવા માટે ૧૭૧૫ નો મુક્તિ આપનારો કાયદો પાસમિન્ટે પસાર કીધો. એ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જ-
 'પુલવામાં આવ્યું' છે કે "આ કાયદો સમ્રાટની તેમજ સરકારના સર-
 ક્ષણ માટે અને જાહેર શાંતિ માટે જે કોઈ શખસોએ રાજ્યના બચાવ
 અર્થે કોઈ પણ પગલાં લીધા હોય તેમાંથી મુક્તિ આપવા માટે છે." ૧૭૧૫ ની સાલના સપ્ટેમ્બર અથવા અક્ટોબર મહિનામાં થયેલા અસ્વા-
 બાધિક બળવા વખતે લોર્ડ લેફ્ટનન્ટો, જર્જીસ ઓફ ધી પીસ, મેયરો,
 કોર્પોરેશનના કેસીફ્સ, કોન્ટેબલો, અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર
 ખીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા માટે અને બળવો શમા-
 વવાને અર્થે સરકાર સાથે પ્રપંચ રચી બળવો કરવા માટે શંકા પડવાથી
 કેટલાકોને જેલમાં કેદ કર્યા હોય, અથવા કેટલાકોના મકાનો કબજે કર્યા
 હોય, કોઈના હથિયારો લીધાં હોય અને જાહેર પ્રજાના રક્ષણ માટે ઘોડાઓ,
 ગાડાંઓ, ગાડીઓ દબાણ પૂર્વક લીધાં હોય, અને જે ધરોમાં કાયદા
 પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઈવગેરેને રાખ્યા હોય અથવા
 તો જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુવેદ શાંતિ માટે
 આવશ્યક હોય એવા પગલાં ભર્યાં હોય—તો તેઓના સર્વ કામોને પાર્લા-
 મેન્ટના કાયદાની રૂયે ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ અને જેઓએ આ પગલાં
 ભર્યાં હોય તેને એ જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા માટે આ કાયદો ઘડી
 કાઢવામાં આવ્યો છે વગેરે." આ ઉપરથી આપ માન્યવર તેમજ કાઉ-
 ન્સિલ જોઈ શકો કે પ્રસ્તાવનાની મુખ્ય વાનો એ છે કે આ બાબતમાં
 બળવો થયો હતો અને તે દબાવી દેવાનો હતો અને ખીજા વાત એ છે કે
 પાસમિન્ટની ખાત્રી થઈ હતી કે બળવો શમાવવા માટે જે પગલાં ભરવામાં
 આવ્યા હતા તે જો કે કાયદાની રૂયે બ્યાજમી ગણાય નહિ તેપણુ તે
 અત્યંત આવશ્યક હતા જાહેર શાંતિ તેમજ સુવેદને માટે તે કાયદા
 જરૂરી હતા અને તેથી પાસમિન્ટે તે કાયદેસર ઠેરવ્યા હતા અને જેઓએ
 એ પગલાં ભર્યાં હતા તેઓને મુક્તિ આપવાની હતી. આ ઉપરથી
 કાઉન્સિલ આગળ રજુ કરવામાં આવેલા ખીલના મુખ્ય મુદ્દાઓ
 આપણને માલમ પડે છે. આ મુદ્દો ફરીથી ૧૭૪૫ માં ઘડી કાઢવામાં
 આવ્યો હતો.

બીજો પ્રસંગ.

પહેલા પ્રીટિન્ડરનો છાકરો ચાલ્સ એકર્ડ ૧૭૪૫ માં ઈંગ્લાંડ ઉપર ચડી આવ્યો. આ પ્રસંગે પણ ૬૦૦૦ હાઇલેન્ડરો એની સાથે જોડાયા. આ આંકડો વધીને ૬૦૦૦ નો થયો. આ વખતે પણ સામસામી યુધ્ધો જામ્યા. રોકોટલાન્ડના કેટલાક અમીરો તથા અન્ય પુરખો પણ આ યુધ્ધમાં સામેલ થયા. આ પ્રકારે મોટું યુધ્ધ થયું અને રાજ્યની વફાદાર પ્રજાએ શકેનશાહના શત્રુઓ સાથે લડીને તેમનો પરાજય કીધો. આ બનાવ ૧૭૪૫ માં જન્મ્યો. બળવો સમાપ્ત થયા પછી મુક્ત બીજ પસાર કરવાનું આવશ્યક ઘટપડયું. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સરકાર તેમજ જાહેર પ્રજાના બચાવ તેમજ સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા બળવા સામે જે શખસોએ દાખી દેનારા પગલાં લેવાં હોય તેઓને અલગ વચન આપવા માટે આ કાયદો છે. ૧૭૪૫ ની સાલના જુલાઈ અથવા ઓગસ્ટ મહિનામાં થયેલા અસ્વાભાવિક બળવા વખતે લેફ્ટનન્ટો, કેપ્ટની લેફ્ટનન્ટો, સુબેદના અમલદારો, મેયરો, એન્જી, કારપોરેટરો કોન્સ્ટેબલો અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર બીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા ને બળવો શમાવવા જે પગલાં લેવાં હોય, સરકાર સામુ પ્રત્યેક રચનારોએ શકાયી પકડી જલમાં નાંખ્યા હોય, મકાનો કબજે કર્યા હોય, કોઇના હબિયારો લીધાં હોય, જાહેર પ્રજાના સંરક્ષણ અર્થે ઘેડાઓ, ગાડાંઓ, ગાડીઓ વગેરે દબાવે પૂર્વક લીધા હોય, અને જે ઘરોમાં કાયદા પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઈ વગેરેને રાખ્યા હોય અથવા તો જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુલેહ શાંતિ માટે આવશ્યક હોય એવા પગલાં લેવાં હોય—તો તેનાઓના સર્વ કામોને પાલમિન્ટના કાયદાની રૂએ ન્યાયી ઠરાવવા જોઇએ. અને જેઓએ આવાં પગલાં લેવાં હોય તેઓને એ જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઇએ.”

બળવો કરનાર તોફાનીઓએ—છેડી મુકેલા કેદીઓને લીધે જે શરીફો, જેઠાં પેતાની સાડુ કાચ સજાવામાં આવેલાં એવો જવ રાખના હોય તેઓને બચાવથી મુક્ત કરવાને માટે આ કાયદો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. આ વાતમાં પણ કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે

પ્રસ્તાવવાનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે બળવો ઉપસ્થિત થવો જોઈએ અને તે દબાવી દેવો જરૂરી હોવો જોઈએ અને પાલમિન્ટની ખાત્રી થવી જોઈએ કે જે પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતાં તે જો કે ન્યાયી ન હોવા છતાં પણ અત્યંત આવશ્યક હતા અને તેથી પાલમિન્ટે પ્રજાની મુલેહને માટે કાયદેસર ઠેરવ્યા હતા.

ત્રીજો પ્રસંગ.

નામદાર, પાલમિન્ટે ઇન્ડેમ્નીટી એક્ટ ત્રીજી વખત ૧૭૮૦ માં પસાર કરીધો. એ બનાવ લોડ' જ્યોર્જ' ગોરડનના હુલ્લડને લગતો છે. આ પ્રસંગે રાજ્યની સામુ હુલ્લડ મચાવવામાં આવ્યું ન હતું. આ વખતે ટ્રેડીંગ રીલીફ બીલ પસાર કરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી ઇંગ્લાંડના ગ્રોટરન્ટનો એક વિભાગ આ કાયદો ધારાપોથીમાં રહે તે સાંખી શકી નહિ અને તેથી તેઓએ એક મજબુત પક્ષ ઉભો કર્યો અને એ કાયદો રદ કરવાને માટે ૧૨૦૦૦૦ સહીથી એક અરજી પાલમિન્ટને કરી. ઇએક હજાર લોકોએ પાલમિન્ટના મકાનપર હુમલો કરીધો, ઘણા અમીરોને માર્યા અને આ પ્રમાણે ઘણાજ અત્યાચાર ને જુલમ કર્યા. આ હુલ્લડ ઘણા દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યું ને ઘણાંક મકાનો તેમજ દેવળો નષ્ટ થઈ ગયા પછી તેમજ કેટલીક મિલ્કતોની ખરાબી થયા પછીજ હુલ્લડ લશ્કરની મદદથી શાંત કરવામાં આવ્યું. બળવો શાંત થયા પછી લોડ' જ્યોર્જ' ગોરડન પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું પણ પાછળથી તે છુટી ગયો, જોકે બીજાઓને કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવી. ઇન્ડેમ્નીટીનો કાયદો તે પ્રસંગે પસાર કરવામાં આવ્યો. તે આ પ્રમાણે હતો—આ કાયદો લંડન, વેસ્ટમીનસ્ટર અને સાઉથ વર્ક' જીરોની આસપોસ ચંપલા હુલ્લડ તોફાન દબાવવાને માટે તેમજ જાહેર મુલેહ શાંતિ માટે અમલદારોએ જે પગલાં ભર્યા હોય તેઓને મુક્ત કરવાને માટે પસાર કરવામાં આવે છે.”

પ્રસ્તાવનાનો ભાગ.

૧૭૮૦ ના જીન મહિનાનાં બીજે દિવસે તોફાની લોકોનું એક મોટું ટાળું પાલમિન્ટનાં મકાન અગાડી એકઠું થયું; મકાનના દરવાજાને તેઓએ કબજે લીધો ને તે વખતે સભા ભરેલી હોવાથી હુલ્લડ જોવા આવ કરી, માંહે ધસી જઈ ઘણાજ અત્યાચાર કરીધો. વળી સમ્રાટની

કોર્ટમાં વસતા વિદેશ ખાતાના મકાનો પર તેઓ ધસી ગયા, મકાનોને આગ લગાડી, અને હુલ્લડ તેમજ તોફાનની વચ્ચે લઈ કેટલાક દિવસો તેમજ રાત્રી સુધી ટોળાં કરી આવું તોફાન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. વળી તેઓએ ન્યુગેમ્પટની જોલ, રામ્પની બેન્ચનું કેદખાનું, કાફલાનું કેદખાનું વગેરે સળગાવી મુક્યા, તેમજ જોલો બાંગીને કેદીઓને મુક્ત કરી દીધા; રાહેનચાહની શાંત પ્રજાના ઘરો તોડી પાડી તેને ભસ્મીભૂત કર્યા તથા લંડન, વેસ્ટમીન્સ્ટર, બેરો ઓફ સાઉથ વર્ક વગેરેની આગુત્યાગુત્યા મકાનોમનિ સરસામાન, ફરનીયર વગેરે બાળી નાંખી જોરજુલમ તેમજ અસાચારના કાર્યો કર્યાં. આ તોફાન શમાવી દેવા માટે મેજિસ્ટ્રેટોએ તેમજ ખીમ અમલદારોએ કાયદેસર નહિ હોય છતાં પણ આવશ્યક હોષ પ્રજાની સુલેહ સાચવવા માટે જે તાત્કાલિક પગલાં લઈ હોય તેઓને જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા આ કાયદો ઘડી કાઢ્યો છે.”

આવશ્યક મુદ્દાઓ.

હવે નામદાર, ઉપર જણાવેલા કાયદાઓ ખુલ્લી રીતે સુચવે છે કે ધારામંડળે આવા કાયદા માટે પરવાનગી આપવાની હોય ત્યારે તેની ખાત્રી થવી જોઈએ કે હુલ્લડ શાંત કરવાને માટે તે જરૂરી છે તેમજ જાહેર શાંતિને માટે આવશ્યક છે અને તેથી એમાં ભાગ લેનારાઓને મુક્ત કરવા જોઈએ. એક સાધારણ તોફાન અથવા હુલ્લડને આ બીજામાં જણાવેલા હુલ્લડની કોટીમાં મુકી શકાય નહિ. લોડ હોલ્સબરીના રાખ્દોમાં કહીએ તો કે હુલ્લડ યુદ્ધના સ્વરૂપને મળતું આવતું જોઈએ. ઇંગ્લાંડના કાયદાના જૂના પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ન્યાયના પ્રવાહની પેઠે એક રાજ ધારાપોથીના આધારે કાયદાનો અમલ કરવા કમીશન સ્થાપી શકે પરંતુ અમુક સત્તા વિના અસામાન્ય કાયદાનો અમલ કરી શકે નહિ અથવા તેમ કરવાની કોર્ટ સ્થાપી શકે નહિ. સુલેહના વખતમાં લશ્કરી કાયદાની રૂએ અમલદારોની તપાસ લેવા કમિશન નીમી શકે નહિ પરંતુ હુલ્લડો જોગ અથવા બગવો થાય ત્યારે તેવા સંજોગોમાં શાંતિ પ્રસરાવવા માટે લશ્કરી બળ વાપરે અને આ લશ્કરી બળને માર્શીઅલ લૉનું નામ આપી શકાય. એક વખત લગાઇને આવેો મામલો ઉપસ્થિત થાય એટલે દિવાની કોર્ટે લશ્કરી અધિકારીઓના પગલાં સામે વાંધો ઉઠાવી શકે નહિ પરંતુ જે વખતે હુલ્લડ તોફાનનો અંત આવે, તેજ દાસ

લશ્કરી સત્તાવાળાના અધિકારનો પણ અંત આવે છે અને સાધારણ કોર્ટોની સત્તા એકવાર ફરીથી શરૂ થાય છે.”

માર્શિઅલ લૉનો અમલ ક્યારે થવો જોઈએ?

મારા નામદાર, હું જે બાબત ઉપર ભાર દેવા માંગું છું તે એ છે કે માર્શિઅલ લૉનો આશ્રય લેવા માટે પ્રથમ તો યુદ્ધ જેવો બળવો અથવા તોફાન અથવા હુલ્લડ થવું જોઈએ. ઇંગ્લાંડના કાયદા કાનુનોએ ઠરાવેલો મુખ્ય મુદ્દો પણ એજ છે. હિન્દુસ્થાનના સંબંધમાં તો આ બાબત વધારે નિશ્ચિત પાયા પર આધાર રાખે છે. ૧૮૦૪ ના ૧૦ માં કાનુન પ્રમાણે કેટલાક સંજોગો વચ્ચે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલને લશ્કરી કાયદો સ્થાપવાનો હક્ક છે. પંજાબમાં આપ નામદારે લશ્કરી કાયદો એ સત્તાને આધારે જાહેર કીધો હતો તેથી હવે એ કાનુનની ભાષાંતરણ આપવું ખ્યાન ખેંચવા માંગું છું. નામદાર, એ કાનુન ૧૮૦૪ માં પસાર થયો અને એ પસાર થયો ત્યારે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સત્તા જમાવતી હતી અને તે વખતે કેટલાક ન્હાના રાજ્યો આ દેશમાં એ સત્તાના સ્થાપન સામું અટકાવ કરતા હતા એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ. એ વખતે દરમ્યાનજ આ કાયદો પસાર થયો. મારા નામદાર, હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ કાયદો ઘડનારાઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે મહાન વિગ્રહના વિજય પછી ૧૯૧૯ ના સુલેહના વખતમાં આ કાયદોનો આશ્રય લેવો પડે. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે છે:—

“ બ્રિટિશ સરકાર સામે કેટલાક દેશી રાજ્યોએ ચલાવેલી લડાઈ દરમ્યાન બ્રિટિશ સરકારના કેટલાક વફાદાર શખસોએ સરકારની સત્તા સામું ખુલ્લી રીતે હથિયાર ઉચકવાથી સરકારના સત્તુઓને તેઓએ મદદ કરી છે અને એ સરકારની પ્રજા તેમજ તેઓની માલમિલકત ઉપર અત્યાચારના ક્રોધો કર્યા છે. હું અને વળી બ્યારે પણ હિન્દી સરકાર કોઈ પણ સત્તાની સામે યુદ્ધમાં ઉતરી હોય અથવા કોઈ પણ બ્રિટિશ મુલકની હદમાં તોફાનની રીતિ અથવા વલણ હોય ત્યારે ગવર્નર જનરલ-ઇન કાઉન્સિલે બ્રિટિશ મુલકની સલામતી માટે, તેમજ જાહેર પ્રજાની સુલેહશાંતિ માટે લશ્કરી કાયદો અવશ્યક છે તેથી તે જાહેર કરી બ્રિટિશ સત્તા સામે હથિયાર પકડનારાઓને તેમજ તેમાં મદદ કરનારાઓને તાત્કાલિક સજાઓ

કરી નાંખવી. આ કાયદો જાહેર ચયાથી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે તરતજ તેનો પ્રિટિશ હદની અંદર અમલ કરવા માંડવો.

લડાઈ અથવા ખુલ્લા બળવાની આવશ્યકતા.

મારા નામદાર, હવે તો એ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે સરકારની સત્તા સામે ક્યાં તો લડાઈ કરવામાં આવી હોય અગર ખુલ્લી રીતે બળવો કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારેજ કાયદેસર રીતે આ કાનુન અમલમાં મુકી શકાય. લાહોર અને અમૃતસરમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતી વખતે આપે સીમલથી ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ ની યાદીમાં જણાવ્યું છે કે “પંજાબના અમુક વિસ્તારમાં સરકાર સામે ખુલ્લો બળવો થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એવી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની ખાત્રી થઈ છે. અને તેથી લાહોર તેમજ અમૃતસરની સાધારણ અદાલતોએ ગુન્હાઓ સામે કામ ચલાવવાનું મોકુફ રાખ્યું છે અને એ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કર્યો છે. તેથી હવે ૧૯૧૫ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૭૨ મી કલમની રૂપે ૧૯૧૯ નો લશ્કરી કાયદાનો ઓર્ડીનન્સ નં. ૧ જાહેર કરવામાં આવે છે.

હવે મારા નામદાર, બેંગાલ રેજિમેન્ટ રેગ્યુલેશનની ૨ જી કલમ મુજબ જ્યારે ગવર્નર જનરલની ખાત્રી થાય કે સરકારની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવવામાં આવ્યું છે અને સરકારના શત્રુઓ સામે તાત્કાલિક પગલાં લેવા યોગ્ય છે ત્યારેજ લશ્કરી કાયદો અમલમાં મુકી શકાય. ૧૯૧૯ ની ૧૪ મી એપ્રિલની યાદીમાં આપે જણાવ્યું છે કે પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં સરકારની સત્તા સામે ખુલ્લો બળવો કરવામાં આવ્યો છે એમ આપની ખાત્રી થઈ છે પરંતુ મારા નામદાર, લાહોરમાં ક્યા સંયોગોમાં ખુલ્લો બળવો સળગ્યો તે જાહેર પ્રમત્તને કહેવામાં આવ્યું નથી. ક્યા સંયોગોમાં બળવો થયો એ સંબંધનાં કેટલાક પ્રશ્નો વિષે મેં ખબર કાઢી પરંતુ કમનસીબે સરકારે જવાબ આપ્યો કે એ સંબંધમાં તપાસ ચાલુ છે અને જાહેર હિતને માટે એ પ્રશ્નો ઉત્તર આપી શકાશે નહિ. મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે કારોબારી મંડળ ધારામંડળ પાસે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલના ફરમાન પ્રમાણે ધારામંડળનો ટેકો માંગવા આવે ત્યારે ક્યા સંયોગોમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે તે જણાવવા પાસ

જરૂરી છે. પંજનમા લરકગી કાયદો જાહેર થતી વખતે પંજન તેમજ
હિન્દી સરકાર વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હોય તે સરકાર રજુ કરશે
કે નહીં વળી હું એમ પણ પુછુ છું કે પંજનના અમુક વિસ્તારોમા ૧૮૮૪ ના
૧૦ મા કાનુન પ્રમાણે જે કાયદો અમલમા મુકવામા આવ્યો હતો ત્યારથી
તે આજ સુધીમા બજવાની સ્થિતિને લગતી કંઈ કંઈ વિગતો છે અને ક્યા
સમયે સરકારને બજવા જેવા જણાયા તે જણાવવાની સરકાર મહેર-
બાની કરશે કે ? આ પ્રશ્નો એટલા માટે પુછવામા આવે છે કે ખરી
વિગતો સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નહિ હતો એ આપ નામદાર સમજી શકો.
'પાયોનીઅર' જાહેર કર્યું કે કાઉન્સિલમા મુકિત બીજા દાખલ થવાનું
હોતું તે કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા જેના પ્રત્યુત્તર મળવાથી હું

સર વિલિયમ વિન્ઝેન્ટ—મારા નામદાર, નિયમ પ્રમાણે બોલ
વાની સુચના કરવા હું ઉભો થયો છું જે સવાનના જવાનની મના
કરવામા આવી હોય તે મનથી ઉત્તેજ કરવો એ શું આ કાઉન્સિલની
રીત છે ? એ સહ સભ્યને અગાઉ એજ વર્તન માટે ઠપકો દેવામા આવ્યો
હતો તે શું ખરું નથી ?

પડિત માવરીયા—નામદાર, એવા કોઈ ઠપકાનું મને સ્મરણ
નથી તેમજ તેની હું દરખાસ્ત કરતો નથી જ્યારે આવું બીજા રજુ
કરવામા આ પુછે ત્યારે તેને લગતી દરેક બીજા તરફ મારે ધ્યાન ખેંચવું
જોઈએ મેં જે કહ્યું છે અને હું જે કહ્યું છું તે કરવામા હું કાઈ ખોટું
કરતો નથી.

જુપાવેલી વિગતો.

હે નામદાર ! આ બીજા સાથે સમય ધરાવનારા કેટલાક પ્રશ્નો મેં
પુછ્યા અને મેં જણાવ્યું છે તેમ સરકારે મદ્ય કે એ પ્રશ્નો જવાબ
આપી શકશે નહિ જ સરકારે એ પ્રશ્નો તપાસ કરનારી કમિટી સંમુખ
રજુ કર્યા હોત અને તેના નિર્ણય સુધી સરકારે પણ પોતાનું પગલું
ભરવાનું મુલતવી રાખવાનું કદાપણ વાપર્યું હોત તે મારે માફ બનવાનું
કારણ ન હતું. અ પ નામદારનાં ધ્યાનમાજ હશે કે પંજનમા બજવાની
સ્થિતિ જાહેર કર્યા પછી પંજનમા શું શું ઘોળાયા આવી રહ્યા છે તે
હિન્દની બીજી પ્રજા ન જાણે તેવા ગસ્તા પંજન સરકારે અખત્યાર કર્યા

હતા. નામદાર, પંજાબના ઘોંટાળા ઉધાડા પાડવા માટે અમુક વ્યક્તિઓને તેમાં દાખલ કરવામાં ન આવી એટલુંજ નહિ પણ સી. એફ. એન્ડ્રુસ જેવા એક અતિ પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાન પત્રોના પ્રતિનિધિ કે જે શાન્તિને આહવાન આપે અને નમ્ર ગૃહસ્થ છે તેમને પણ પંજાબમાં પગ મુકવાની મના કરવામાં આવી (હસવાનો અવાજ). નામદાર, હું જરા હસવાનો અવાજ સાંભળું છું પરંતુ હસવાનું કારણ શું છે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એનો અર્થ એવો હોય કે મી. એન્ડ્રુસ શાન્તિપ્રિય નથી તો હું જણાવીશ કે એ પ્રમાણે ધારનારાઓ માટે મને ખેદ થાય છે! મી. હયુગના જેવા શુદ્ધ ચરિત્રવાળા મી. એન્ડ્રુસ કે જેઓ જનસમાજની સેવા માટે દુર દેશમાં પ્રયાણ કરતા હતા તેઓને સીમલાની મુજાકાત પછી લાહોર તરફ જતા અમૃતસર આગળ અટકાવવામાં આવ્યા, તેમની તરફ બેશરમ પૂર્વેક વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું અને પંજાબમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અન્ય પત્રોના પ્રતિનિધિઓને તેમજ જાહેર પુરોષોને પંજાબમાં પગ મુકવાની મનાઈ કરવામાં આવી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે પંજાબમાં શું અને છે તે જોવાની તક જાહેર પ્રજાને મળી શકી નહિ. પરંતુ જે કાંઈ ઉપલક્ષ્ય જાહેર મળી શકી તેને આધારે હિન્દ કોન્ગ્રેસ કમિટિએ હિન્દી વજીરને એક લાંબો તાર મોકલ્યો ને વસ્તુ સ્થિતિની ગંભીરતાનું સ્પષ્ટ કરાવ્યું. આંદોલન ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિએ ૨૦ મીએ અને ૨૧ મી એપ્રિલે મુમબઈમાં મળીને નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરી શક્યા હતા:—

“આંદોલન ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ અમૃતસર, અમદાવાદ અને વિરમગામ વગેરે રથોના પર થયેલા અત્યાચારના કાર્યો માટે અત્યંત દલગીરી દર્શાવે છે અને કાયદાનો નિયમસર અમલ ચાલે તેમ પ્રજામાં શાંતિ પ્રસારવા માટે જાહેર પ્રજાને વિનવે છે; વળી સરકારને પણ દાખી દેનારી સખ્ત રીતિ ન વાપરવા તેમજ સહાનુભાવ અને સમોપચારની રીતીએ કામ લેવા ભલામણ કરે છે.”

“આંદોલન ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ પંજાબની તેમજ દિલ્લી અને હિન્દી સરકારે ડિક્લેન્સ એફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂએ મહાત્મા ગાંધી જેવા ઉમદા સજ્જન સામુ જે હુકમો કાઢ્યા છે તે સામે મજબૂત રીતે તિરસ્કારની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. કમિટિ ધારે છે કે જો આ હુકમો કાઢવામાં આવ્યા ન હોત તો જે બનાવો બન્યા છે તે કદાપિ બનવા નહિ

આ કમિટિ હિન્દી સરકારને રોતાનો હુકમ ખેંચી લેવા તેમજ સ્થાનિક સરકારોને પણ તે પ્રમાણે વર્તવા માંગણી કરે છે.”

આ ઠરાવો પ્રમાણે વડા પ્રધાનને અને હિન્દી વજરને તારો મોકલવામાં આવ્યા. હું તે આપને વાંચી સંમળાવીશ.

“ ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ હિન્દના હાલના મામલા તરફ સમ્રાટનું ધ્યાન ખેંચે છે ને આતુરતાથી ઇચ્છે છે કે ચાલુ રાજ્યનીતિમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવામાં આવે. દેશનાં કેટલાક ભાગોમાં થયેલા અસાધ્ય તરફ તિરસ્કાર દર્શાવના આ સભા જે કારણોને લીધે આ તોફાનો થયા હોય તે તરફ નિષ્પક્ષપાતે ધ્યાન આપવાની બહામણ કરે છે. ૧૪ મી તારીખનો સરકારનો ઠરાવ જણાવે છે કે આ મામલો ઉભો થવાનું કારણ રાઉલેટ એક્ટની ચળવળને આભારી છે પણ ખરી રીતે તો આ ઘણા કારણોમાંનું એકજ કારણ છે. એ તો નિઃશંક છે કે ધારા સભામાં બિન સરકારી સભ્યો સામે સરકારી સભાસદોએ રાઉલેટ એક્ટ બહુમતથી પસાર કરીધો. તેથી કડવાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ને દેશમાં શાંતિનો ભંગ થયો પરંતુ ત્યાર બાદ જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા તેનું કારણ તો માનનીય મહાત્મા ગાંધી તેમજ દેશના અન્ય નેતાઓ સામે બીન જરૂરી રીતે હિન્દી, પંજાબ અને દિલ્હી સરકારનાં પગલાંને આભારી હતું. આ વખતે ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષના કારણો સમજવા માટે બીજી કેટલીક બીનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.”

અર્જનો અનર્થ.

ઉત્પન્ન થયેલા લખનું સવિસ્તર વર્ણન આ કમિટિ કરી શકતી નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવું બસ થયો કે સુલેદના વખતમાં આવા કાનુનને ધારાપોથીમાં દાખલ કરવાથી અને તેની રૂયે ગુન્હેગારો સાથે ખુલ્લી કોર્ટોમાં કામ નહિ ચલાવતાં તેઓના સ્વતંત્રતા ઉપર દબાણ મુકવામાં આવ્યાથી જે અસાધારણ અગવળ રાજ્યદ્વારી પુરોએ પોતાના સ્વાધીન માટે ઉભી કરેલી કહેવામાં આવે છે તે અર્થનો અનર્થ કરવા બરોબર છે.

મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની અગવળ શરૂ કરી તે કાયદેસર છે કે નહિ તે તપાસવાનું કામ આ કમીટી કરવા માંગતી નથી. પરંતુ એટલું તો આ કમિટિ ભાર મુકીને જણાવે છે કે આ કાયદો પસાર કરવામાં જે અન્યાય થયેલો છે તેને લીધેજ મહાત્મા જેવા ગાંધીએ આ અગવળ શરૂ કરી. જાહેર પ્રજાની જાણ પ્રમાણે તો મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને તેમને પકડીને કોઇ અજુજાણી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવ્યા. લાંસુધી કોઇ પણ પ્રકારનું હુલ્લુક કરવામાં આવ્યું નહતું. દિલ્હીમાં સત્તાવાળાઓએ ટોળાંઓ ઉપર વિના કારણે ગોળીબાર કરી કેટલાકોના જાન લીધા એ ખીના બહાર પડી છે. દિન્દી સરકારે યોગ્ય તપાસ ન કરતાં આંખ આડા કાન કીધા અને ખીન પાયાદાર નિવેદનો પર સ્થાનિક સરકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કીધા. જે મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જવા દેવામાં આવ્યા હોત તો કમિટિ ધારે છે કે એકવાર પુનઃ - ત્માં શાંતિ ફેલાત. તેમ કરવાને બદલે સરકારે મહાત્માને પકડીને દેશપાર ક્યાંથી અમદાવાદ અને વિરમગામમાં તોફાનો થયા. મુબઈમાં પણ તોફાન ચલાવી વડી હતી પરંતુ સત્તાવાળાએ સિપાઈઓને તેમજ લશ્કરને આડે નહિ આવવા દેવાનાં શુભ પગલાંને લીધે તેમજ મહાત્મા ગાંધી અને ખીજ નેતાઓએ શાંતિ જાળવવા માટે કરેલા પ્રયાસોને લીધે કાંઈ બનવા પામ્યું નહિ.

દાખી દેનારી સખ્તાઈની રીતિ.

મહાત્મા ગાંધીની હાજરીથી અમદાવાદમાં એકદમ ફેલાયેલી શાંતિ તરફ તેમજ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાને લીધે લાખરેલી સખ્તાઈની રીતિ જેવી કે રસ્તામાં પ્રજાને ફટકા મારવા, એરોપ્લેનમાંથી બોમ્બ ફેંકવા, રસ્તામાં મળેલા લોકો પર ગોળીબાર કરવો વગેરે તરફ આ કમિટિ

આ કમિટિ હિન્દી સરકારને પોતાનો હુકમ ખેચી લેવા તેમજ સ્થાનિક સરકારોને પણ તે પ્રમાણે વર્તવા માગણી કરે છે ”

આ દરાવો પ્રમાણે વધા પ્રધાનને અને હિન્દી વજરને તારો મોકલવામાં આવ્યા હું તે આપને વાચી સહજાવીશ

“ ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ હિન્દના હાલના મામલા તરફ સમ્રાટનું ધ્યાન ખેંચે છે ને આતુરતાથી ઇચ્છે છે કે આનું રાજ્યનીતિમાં ચોક્કસ પરિવર્તન કરવામાં આવે દેશના કેટલાક ભાગોમાં થયેલા અત્યાચાર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતા આ સભા જે કારણોને લીધે આ તોફાનો ચલા હોય તે તરફ નિષ્પક્ષપાતે ધ્યાન આપવાની બનામણ કરે છે. ૧૪ મી તારીખનો સરકારનો દરાવ જણાવે છે કે આ મામલો ઉભો ચલાનું કારણ રાઉનેટ એક્ટની અગવળને આભારી છે પણ ખરી રીતે તો આ ધણી કારણોમાન એકજ કારણ છે એ તો નિશક છે કે ધારા સભામાં મિન સરકારી સભ્યો સામે સરકારી સભાસદોએ રાઉનેટ એક્ટ બહુમતથી પસાર કરીધો તેથી કડવાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ને દેશમાં શાંતિનો ભંગ થયો પરંતુ ત્યાગ બાદ જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા તેનું કારણ તો માનનીય મહાત્મા ગાંધી તેમજ દેશના અન્ય નેતાઓ સામે ખીન જરૂરી રીતે હિન્દી, પંજાબ અને દિલ્હી સરકારનાં પગલાને આભારી હતું આ વખતે ઉત્પન્ન થયેલા અસહ્યતા કારણો સમજવા માટે ખીજી કેટલીક બીનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ ”

અર્થનો અનર્થ.

ત્યાર પછી નામવર! આ મામલાના મારણો કે જેમાં હિન્દ વિગ્રહ વખતે બળવેલી સેરા, યુરોપીઅનો તેમજ એંગ્લો ઈડીઅન સભાસદોની સુધારાઓ તરફ વળણ તુર્મીના સમયમાં મુસનમાનોની લાગણી વગેરે દર્શાવ્યા બાદ કમીટી નીચે પ્રમણે જણાવે છે —

આવા સંયોગોમાં મહિન્સિનની બેઠક વખતે જે રાઉનેટ બીનો દાખલ કરવામાં આવ્યા તેમાંના એક સામે સર્વ હિન્દી સભાસદોએ એકમતે વિરોધ બનાવી એ ખીન મુક્તતરી રાખવાની સૂચના કરી. આ સૂચના તરફ સરકારે દુર્લક્ષ બતાવ્યાથી આ દેશમાં કદાપિ નાંદ ધારેલી એવી વગ ઉભી થઈ આ એક્ટને કાયદના રૂપમાં ફેરવી નાખવાથી

ઉત્પન્ન થયેલા ભયનું સવિસ્તર વર્ણન આ કમિટિ કરી શકતી નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સુલેદના વખતમાં આવા કાનુનને ધારાપોથીમાં દાખલ કરવાથી અને તેની રૂએ ગુન્હેગારો સાથે ખુલ્લી કોર્ટોમાં કામ નહિ ચલાવતાં તેઓના સ્વતંત્રતા ઉપર દબાણ મુકવામાં આવ્યાથી જે અસાધારણ ચળવળ રાજ્યદ્વારી પુરોએ પોતાના સ્વાયત્તે માટે ઉભી કરેલી કહેવામાં આવે છે તે અર્થનો અનર્થ કરવા બેરોબર છે.

મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ કરી તે કાયદેસર છે કે નહિ તે તપાસવાનું કામ આ કમીટી કરવા માંગતી નથી. પરંતુ એટલું તો આ કમિટિ લાર મુકીને જણાવે છે કે આ કાયદો પસાર કરવામાં જે અન્યાય થયેલો છે તેને લીધેજ મહાત્મા જેવા ગાંધીએ આ ચળવળ શરૂ કરી. જાહેર પ્રજાની જાણ પ્રમાણે તો મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને તેમને પકડીને કોષ્ટ અલગીથી જમ્યાએ લાઇ જવામાં આવ્યા લાંસુધી કોષ્ટ પણ પ્રકારનું હુલ્લક કરવામાં આવ્યું નહતું. દિલ્હીમાં સત્તાવાળાઓએ ટોળાંઓ ઉપર વિના કારણે ગોળીબાર કરી કેટલાકોના જાન લીધા એ ખીના બહાર પડી છે. હિન્દી સરકારે યોગ્ય તપાસ ન કરતાં આંખ આડા કાન કરીયા અને ખીન પાયાદાર નિવેદનો પર સ્થાનિક સરકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરીયા. જે મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જવા દેવામાં આવ્યા હોત તો કમિટિ ધારે છે કે એકવાર પુનઃ - ત્યાં શાંતિ ફેલાત. તેમ કરવાને બદલે સરકારે મહાત્માને પકડીને દેશબાર કર્યાંથી અમદાવાદ અને વિરમગામમાં તોફાનો થયા. મુળમ્માં પણ તોફાન થવાની વધી હતી પરંતુ સત્તાવાળાએ સિપાઈઓને તેમજ લશ્કરને આડે નહિ આવવા દેવાનાં શુભ પગલાંને લીધે તેમજ મહાત્મા ગાંધી અને ખીજ નેતાઓએ શાંતિ જળવવા માટે કરેલા પ્રયત્નોને લીધે કાંઈ બનવા પામ્યું નહિ.

દાખી જેનારી સખ્તાઈની રીતિ.

મહાત્મા ગાંધીની હાજરીથી અમદાવાદમાં એકદમ ફેલાયેલી શાંતિ તરફ તેમજ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાને લીધે વાપરેલી સખ્તાઈની રીતિ જેની કે રસ્તામાં પ્રજાને ફટકા મારવા, એરોપ્લેનમાંથી બોમ્બ ફેંકવા, રસ્તામાં મળેલા લોકો પર ગોળીબાર કરવો વગેરે તરફ આ કમિટિ

આપનું ધ્યાન ખેંચે છે. દાખી દેનારી સખ્તાઈની આ રીતિથી આખા દેશમાં ખળભળાટ ને ક્રોધની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રજાના નેતાઓ સરકાર સાથે મળીને અભ્યાસના કામે અટકાવવા તૈયાર છે પરંતુ જે રીતે પંજાબમાં શરૂ કરવામાં આવી છે તેથી કડવાસની અને અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે.

આ કમિટિ સમ્રાટને વચમાં પડી આ રીતિ અટકાવી અસંતોષના કાગણો શોધવા માટે અમલદાર તેમજ બિન અમલદાર સભ્યોનું એકત્ર કમિશન નિમવાની અરજ કરે છે.

“ઉપલા કારણોને લીધે અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે તે તરફ સમ્રાટનું આ કમિટિ ધ્યાન ખેંચે છે. અમૃતસરમાં ડૉ. કીચલુ અને ડૉ. સત્યપાલને દેશનિકાલ કરવાના સર માર્શલના પગલાથી તોફાનો થયા. કમિટિ આનુરૂપી ભલામણ કરે છે કે રથાનિક સરકારોને ગમે તેમ સત્તા આપવાથી તેમજ દાખી દેનારી રીતિ વાપરવાથી આ મામલો શાંત થશે નહિ. સરકારે દાખી દેનારી સખ્તાઈ ન વાપરતાં જાહેર પ્રજા-શાંત થાય અને રાજ્યદારી પુરૂષને ઇન્ને એવું શુભ પગલું ભરવું જોઈએ.

“કોન્ગ્રેસ કમિટિને આશા છે કે સમ્રાટના મીનીસ્ટરોએ આ બાબત ઉપર ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ આપી, સખ્તાઈની રીતિનું ઉદ્વેગન કરી, રાઉલેટ એક્ટ રદ કરવાની સહાનુભૂતિ દર્શાવશે. આ કમિટિ માન પૂર્વક જાહેર કરે છે કે એવા એકજ પગલાથી આખા દેશમાં જરૂર સુનેદ-શાંતિ ફેલાશે.”

નામદાર ! આ તાર ૨૮ મી એપ્રિલે કરવામાં આવ્યો હતો અને બનતી ત્વરાએ આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે કમિશન નિમવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

ધારાસભા ઉઠી તે વખતે મારા નામદાર, અમૃતસર, લાહોર અને પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં ખુદશો બળવો જાહેર થયો હતો એ ઉપર કું આપનું ધ્યાન ખેંચતો હતો. કારણ કે ખીલની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બળવો થયો હતો એમ ધારી લઈનેજ સર્વ પગલાં સારનાદ ભરવામાં આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે જાહેર થતી વખતે પંજાબની સ્થિતિ શું હતી એ ઉપર પણ મેં આપનું લક્ષ ખેંચ્યું છે. ત્યાંની આખી

સ્થિતિનું હુંકમાં વર્ણન કરી શકાય તેથી મેં આપનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આંસ ધનિયા કેન્ડ્રેસ કમિટિએ આપણને સ્મરણ કરાવ્યું છે કે આ સર્વનું મૂળ કારણ સત્તાવાદાને આભારી હવું. તે વખતે શું સંજોગો હતા તેનું હું હવે સવિસ્તર વર્ણન કરીશ, કેમકે એ સર્વ નિગતો માર્શીઅલ લોની ચાવી રૂપ છે તે તેના જે ખરાબ પરિણામો આવ્યા છે તેનો બોલ્લો ચોખ્ખો જગ્યાએ પડવો જોઈએ.

હવે મારા નામદાર આ કાઉન્સિલની છેલ્લી બેઠકમાં રાઉલેટ બીલ દાખલ કરવામાં આવ્યું; સર્વ હિન્દી સમાસદો એકમત તેની વિરુદ્ધ થયા અને સરકારને બીજી બેઠક સુધી એ બીલ મુલતવી રાખવાની ફરજ પડી. પ્રજાની માંગણી કણુક રાખવાનું સરકારે ચોખ્ખું ધાયું નહિ તેથી ચળવળ થઈ અને મહાત્મા ગાંધીના કહેવાથી એ ચળવળે અમુક સ્વરૂપ પકડ્યું. આ સ્વરૂપ એ હવું કે રાઉલેટ બીલ પસાર કરવાના આચરણ સામે વિરોધ દર્શાવના લોકોએ એકત્ર થઈ શોક પાળવો અને ઉપવાસ કરવો. સર્વ સ્થાનિક સરકારોને મહાત્મા ગાંધીની આ ચળવળ પસંદ પડી નહિ. પણ મારે માન સાથે કહેવું જોઈએ કે કેટલીક સરકારે આ ચળવળને વળન આપ્યું અને પ્રજાને શોક મદર્શીત કરવા દીધો. તેને પરિણામે ૩૦ મી માર્ચે દિલ્હી અમૃતસર તેમજ બીજે સ્થળે હડતાળ પાડવામાં આવી; દિલ્હીમાં નહિ ધમ્મજવા ચોખ્ખો બનાવો બન્યા. કેટલાકોએ રેલ્વે સ્ટેશન ઉપરના મિઠાઈ વેચનારાઓ ઉપર દુકાન બંધ કરવાનું દબાણ દાખ્યું. અને તેને પરિણામે લોકોને જાણ્યું ને ગોળીબાર થયા. વધારે સવિસ્તર વર્ણન હું આપવા માંગતો નથી પણ એટલું જ જણાવવા માંગુ છું કે લોકોના ટોળાં ભેગા થયાં અને જે કાંઈ બન્યું તેના પરિણામે ગોળીબાર થયા. આને લીધે લોકોમાં કડવાસની લાગણી પ્રદિપ્ત થઈ. સાર બાદ નામદાર દિલ્હીના ચાંદની ચોકમાં બીજી વાર ગોળીબાર થયા ને લોકોમાં ગુસ્સાની લાગણી થવા માંડી. બે વાર ગોળીબાર થયા છતાં ને કેટલાક લોકોના ધાપણ થયા તેમજ મરણ પામવા છતાં એ તો કહેવું જોઈએ કે તા. ૧ ઠી એપ્રિલ ૧૯૧૯ નો સત્યાગ્રહનો દિવસ આખા દેશમાં શાંતિથી પાળવામાં આવ્યો. નહિ ધમ્મજવા ચોખ્ખો કાંઈ પણ બનાવો બન્યા નહતા. એ દિવસે શું બન્યું? હિન્દુ, મુસલમાનો તથા ખ્રિસ્તીઓએ અને સામાન્ય રીતે આખા હિન્દે તે દિવસે કામધ ધો બંધ કર્યું.

ને શોક પ્રદર્શિત કરવા મોટી ખોટો ખમી તે એવી આશા રાખીને કે આથી સરકાર એ પ્રશ્ન ઉપર ફરીથી વિચાર ચલાવે. એ દિવસ સારી રીતે ઉજવાયો ને પંચજ સરકાર સિવાય બીજી કોઈ સરકારને સખ્તાઈની રીતિ વાપરવાની જરૂર પડી નહિ. તા. ૩ જી તેમજ પાંચમીએ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિચનુ સામે જાહેર ભાષણની મનાઈ કરનારા હુકમો બહાર પાડ્યા. આ બે સદ્ગૃહસ્થોએ હુકમનો આદર કીધો ને તેથી અમૃતસરમાં કાંઈ પણ અયોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ. ૬ ટી એપ્રિલનો સત્યાગ્રહ દિવસ અમૃતસરમાં પાળવામાં આવ્યો અને ત્યાં બીજી જગ્યાની માફક એ દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો. ત્રણ દિવસ પછી અમૃતસરમાં રામનવમીનો તહેવાર આવ્યો કે જે પ્રસંગે રામના જન્મ દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ તહેવાર હિન્દુઓનો હતો પરંતુ મુસલમાનોએ પણ આ વખત આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો. તે એટલે સુધી કે મુસલમાનો પોતાનો ભાતુભાવ બનાવવા માટે એ પ્રસંગે બહાર પડ્યા. અમૃતસરમાં એક જંગી સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. અમૃતસરના કેપ્ટની કમીશનરે આ સરઘસ મને કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમણે અલ્લાખાદ બેંકમાંથી જોયું. એ સરઘસમાં સરકારની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. મેં સાંભળ્યું છે કે લોકો 'હિન્દુ મુસલમાનકી જય' એમ પણ ઘોષણા કરતા હતા. આ એક તદ્દન શાંત વાતાવરણ દેખાવ હતો અને એમાં રાજ્યદારી વક્ષણનો લેશમાત્ર પણ અંશ ન હતો.

૬૧૦ કિચનુ અને સત્યપાલને દરશનકાલ.

પણ એ દિવસે એક અગભર જોવો બનાવ બન્યો; તે એ હતો કે અમૃતસરના ઇતિહાસમાં કદાપિ નહિ બનેલી એવી બ્રહ્મચારી સામર્થી હિન્દુઓ અને મુસલમાનોએ અરરપરસ બતાવવા માડી. આ સામર્થી એટલે સુધી હૃદયકે ધાર્મિક બધનોને પણ બાળુએ મુકવામાં આવ્યા. હિન્દુ મુસલમાનોની મિત્રાચારી એ એક એવો બનાવ છે કે જેથી દરેક માણસ રાજી થાય. પણ બીજો દિવસે ૧૦૧૧ વાને ડૉ. સત્યપાલ અને કિચનુને દેશપાર કરી દેવામાં આવ્યા. લોકોની જાણ પ્રમાણે આ ઓડર અમલમાં મુકવાનું કાંઈ પણ કારણ હતું નહિ. એ લોકોને બોલવાની ધ કરવામાં આવી હતી કે જેને તેઓ તાબે થયા હતા. નહિ

મુશળવા યોગ્ય કાંઈ પણ બન્યું ન હતું; અને અમૃતસરમાં જાહેર શાંતિના ભંગ થાય એવી ચળવળ પણ નહોતી; તે છતાં પ્રજાની આંખે તે વખતે દેવતા રૂપ ગણ્યતા આ બે ગૃહસ્થો સામે પંચમ સરકારે દેશપારના હુકમ કાઢ્યા અને આ પ્રમાણિક અને માનનીય ગૃહસ્થો સામે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિઆની રૂબે જે કામ લેવામાં આવ્યું તે પ્રજાને અન્યાયી માલમ પડ્યું. અમૃતસરમાં આ બીજી જુલ કરવામાં આવી. આ જુલના પડદા પાછળ પણ સરકારનું કેવું વલણ હતું? બીજી રચાનિક સરકારોએ રાઉલેટ એક્ટ સંબંધી લોકોની દુઃખિત લાગણી જાણી અને તેઓએ પ્રજાના વિરોધને જાહેર ચવા દીધો. પરંતુ પંચમના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને તો લાગ્યું કે રાઉલેટ એક્ટ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરનારને બરોબર ઠેકાણે લાવવા જોઈએ. ૭ મી એપ્રિલે ધારાસભામાં કરેલા બાપજીમાં સર ગાંધીજીએ રાઉલેટ એક્ટ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરનારાઓને ધમકી બતાવી અને તે ડૉ. સત્યપાલને કિચ્ચુ સામું હુકમો કાઢીને ધમકીનો અમલ કરવો શરૂ પણ થયો. સર બાદ શું બન્યું? દેશપારના હુકમની ખબર પડ્યા પહેલાં અમૃતસરમાં વેપાર ધંધો ચાલતો હતો, બેંકો ઉઘાડી હતી, જાહેર કચેરીઓ ખુલ્લી હતી ને લોકો રોજના નિયમ પ્રમાણે ધંધે લાગ્યા હતા. પરંતુ આ હુકમની ખબર પડતાંજ દેશમાં શોક અને ક્રોધની લાગણી ફેલાઈ ગઈ. એક મિનિટમાં તો દુકાનો ફડાફડ બંધ થઈ ગઈ. એ વખતે મ્યુનીસીપલ એન્જનીયર મી. પી. ઇ. ટરમને જાહેરમાં સાંકેત ઉપર કરવા માંડ્યું; તેને માલમ પડ્યું કે વેપાર ધંધો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ તોફાનની કાંઈ પણ વગલુ તેને જણાઈ નહિ. એક ટોળું હોલ ગેઝેટ તરફ જતું હતું પરંતુ તે ટોળાએ ટરમન ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. ટોળાએ ડેપુટી કમિશનરના બંગલા તરફ જતા હતા. તેઓનો હેતુ એવો હતો કે ડૉ. કમિશનરને બંગલે જઈ ડૉ. સત્યપાલ અને કિચ્ચુને છુટા કરવા માટે માંગણી કરવી. અત્યાર સુધી તોફાનનું કાંઈ પણ ચિન્હ નહતું અને લોકોના ટોળાએ કેટલાક જાહેર મકાનો અગાડી ચઢને નુકસાન કર્યા શિવાય ત્યાંથી પસાર થયા.

નિઃશસ્ત્ર સરલસ ઉપર જે વખત ગોળીબાર.

જ્યારે તેઓ પુલ નજીક પહોંચ્યા ત્યારે તેઓને માલમ પડ્યું કે સીવીલ સ્ટેશન ઉપર તેઓને જવા દેવામાં આવશે નહિ, એ જાણ્યું

લોકો ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો; તેઓ પાસે હથિયાર ન હતી; તેઓના હાથમાં લાકડીઓ પણ ન હતી; વળી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હુલ્લડની કે સામું થવાની તેઓની જરા પણ ઈચ્છા ન હતી અને જે સમજાવવાને કામ લીધું હોત તો તેઓ કદાચ પાછા પણ વળતે. પરંતુ ગોળીબાર ચાલુ રહ્યા અને ટોળામાંના કેટલાકો ધાયલ થઈ રામચરણ થયા. આથી લોકોમાં અણુગમે ઉત્પન્ન થયો. આ વાત શહેરમાં પ્રસરી ને લોકો વધારે ગુસ્સે થયા. આ પુલ આગળ ફરીથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા અને વધારે જનોની ખુવારી થઈ. અમૃતસરના ડે-કમિશનરે માર્શીઅલ લો કમિશન અગાડી નિવેદન કરતાં જણાવ્યું છે કે ટોળાંઓએ કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કીધો ન હતો. એના પોતાનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ગોળીબાર થવા પહેલાં અત્યાચાર થયાનો કાંઈ પશુ પુરાવો નથી.” હવે નામદાર ! ડે-કમિશનર માર્કેસ ઈરવીન્સને પોતાના ધર આગળ તોફાન થાય એવો ભય લાગ્યો. લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે જે ગોળીબાર કરવામાં આવતે નહિ અને જરા અંકુશ રાખવામાં આવતે તો આ કમનસીબ બનાવ બનવા પામતેજ નહિ. મારા નામદાર ! જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક છે. ટોળાંમાંના કેટલાક ધાયલ થવાથી તેઓ ગુસ્સે થઈ શહેર તરફ વળ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આપણીમાંના ઘણાને તેઓએ મારી નાંખ્યા છે માટે લાડી લઈને ચાલો.” અત્યાર સુધી પુરાવા પ્રમાણે કાંઈ પણ ઇજા કરવામાં આવી ન હતી અને તે ટોળું એક લાકડા સિંચવાની જગ્યા તરફ ધસી ગયું. મેં પોતે એ જગ્યા જોઈ છે. તેઓએ લાકડાઓ લીધા ને ગુરસાની લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ ખુનો કરવા શરૂ કર્યા. મારે કહેવું જોઈએ કે જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક બીના છે. જે નિર્દોષ જનોની હાનિ થઈ છે તે માટે મારે શોકની લાગણી દર્શાવવી કાંઈ જરૂરી નથી મી. રુડઅર્ટ, મી. રૉડ, મી. રોબીન્સન અને રેલ્વે સ્ટેશન પરના બીજા બે યુરોપીઓને મારી નાંખવામાં આવ્યા તેથી દરેક પ્રમાણિક માણસ દિલગીર થશે. આ સઘળા ખેદજનક મામલો બે કલાકમાં તો ખલાસ થઈ ગયો. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવે છે કે પાા વાગે સર્વે શાંતિ હતી. પુલ આગળ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો તે કાયદેસર હતો કે નહિ એ ત્રિવલમાં નં લિતગવા માગતો નથી પરંતુ એક બાબત ઉપર આપનું ધ્યાન

એવું હું અને તે એ છે કે પહેલી વખત ગોળીબાર થયા પછીજ લોકોમાં
 ગુસ્સો ઊત્પન્ન થયો અને તેથી તેઓએ શહેર તરફ પાછા વળી આપણા
 પાંચ યુરોપીયન બંધુના જન લીધા. એ કલાકમાં તો અમૃતસર પાછું
 શાંત થઈ ગયું. ૧૧ મીએ એમાંનું કાંઈ પણ ન હતું. રેલ્વે યુદ્ધ આગળ
 જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેઓના મુઠ્ઠાં લાવવામાં આવ્યાં અને હિન્દુ અને
 મુસલમાનોએ વિચાર કર્યો કે મરી ગયલાના માન માટે તેઓએ એકત્ર
 થઈને જવું અને સૌસાના રિવાજ પ્રમાણે લાશોને ઠેકાણે પાડવી. આ
 ખેદજનક કાર્ય તેઓએ એક વાગા પહેલાં ખલાસ કીધું. કમનસીબ
 માણસોની લાશો લઈ જતી વખતે હજારો માણસો તેમાં સામેલ થયા
 અને તેમ છતાં પણ તેને પરિણામે અમૃતસરમાં કાંઈ પણ નહિ ઇચ્છવા
 યોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ. મુઠ્ઠાંને ઠેકાણે પાડ્યા બાદ લોકો શહેર તરફ
 વળ્યા અને સર્વ જગ્યાએ શાંતિ પ્રસરી. ૧૨ મીએ પણ અમૃતસરમાં
 સર્વે શાંતિજ હતી. ૧૩ મીએ સીડીશન મીટીંગ એક્ટ અમૃતસરમાં જાહેર
 કરવામાં આવ્યો, તે વખતે પણ સઘળે શાંતિ હતી. ૧૦ મી એપ્રિલે
 પા વાગા પછી ખુલ્લા બજવાનું નામ આપી શકાય એવો એક પણ બનાવ
 અમૃતસરમાં બન્યો હતો એમ સરકાર તરફથી એક પણ સભ્ય કહી
 શકશે ખરો કે ?

જલ્લાનવાળા બાગના ત્રાસજનક બનાવ.

મારા નામદાર, ૧૩ મીએ શુ બન્યું તેનો વિચાર કરવો પણ દુઃખદાયક
 છે. ૧૨ મીએ કેટલાક લોકોએ શહેરના એક બાગમાં સમા ભરવાનું
 નક્કી કર્યું ને તેમાં હાજરી થોડી થવાથી સમામાં જાહેર કરવામાં
 આવ્યું કે આવતી કાલે જલ્લાનવાળા બાગમાં સમા ભરવામાં આવશે.
 આ એક ખુદ્દી જગ્યા છે અને એની ચારે બાજુએ ઘરો આવેલા છે.
 એમાંથી બહાર નિકળવાના ત્રણ ચાર રસ્તા છે; એક બાજુએ બહાર
 નિકળવાનો સાથી મોટો રસ્તો છે. બહાર નિકળવાના નાના રસ્તાઓ
 સાધારણ દરવાજા કરતાં મોટા ન હતા. ૧૩ મીએ મને કહેવામાં આવ્યું
 છે તે મુજબ ૧૧ થી ૨૦ હજાર આદમીનો ભાંડો જમાવ થયો. એવું
 જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે અમૃતસરના જુના અને માનવંતા વડીલ
 લાલા કર્નયાલાલ પ્રમુખપદ લેશે. લાલાજીએ મને કહ્યું કે મારી પાસે
 કોઈ આવ્યુંએ નથી અને મેં પ્રમુખપદ લેવાની હા પણ પાડી નથી અને.

આ વાત તદ્દન ખોટી બહાર પાડવામાં આવી છે. લોકોને મીઠાંચિમાં બોલાવવા માટે આ આલાકી કરવામાં આવી હતી. લાલાજીની સ્થિતિના માનવંતા પુરૂષ સભામાં પધારે એમ સમજી ધણા લોકોએ સભામાં હાજરી આપી. એ દિવસ વૈશાખી દિવસ હતો કે જે દિને અમૃતસરમાં સૌથી મોટો મેજો ભરવામાં આવે છે. રાવલપીંડી, પેશાવર તેમજ બીજે ઘણે રથી લોકો અમૃતસર આવ્યા. આ પ્રમાણે ધણા શીખ તેમજ જ લોકો પણ આવ્યા હતા. સભા ભરવાની મનાઈની ખબર ન હોવાથી જનસ્થનવાળા બાગમાં મને કહેવામાં આવ્યું તેમ લગભગ ૨૦૦૦૦ આદમી બેઠું થયું. સીવીલ અને મીલીટરી ગ્રેએટ ૬૦૦૦ નો આંકડો જણાવે છે. સંખ્યા ગમે તેટલી હશે પરંતુ આ એક જગી સભા મળી હતી. જ્યારે આ સભા મળી હતી ત્યારે તે ઉપરથી એક એરોપ્લેન પસાર થયું, અને અડધા કલાકમાં તો લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને લાપણ સાંભળતા લોકોને ચેતવણી આપ્યા સિવાય તેમજ નાસતાની તક આપ્યા સિવાય તેઓ પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. હવે નામદાર ઓન૦ હોમ મેમ્બરે તો જણાવ્યું કે “અંહ, મરણ પામેલાઓની સંખ્યા તો ફક્ત ૨૯૧ નીજ છે.” પરંતુ મને આજે સવારે એક કાગળ મળ્યો છે તે પ્રમાણે તો મરણ પામેલાઓની સંખ્યા ૫૩૦ ની ને ધાયલ થયલાની ૧૯૨ ની છે. આમાં ૪૨ તો છોકરા હતા કે જેની ઉંમર નીચે પ્રમાણે હતી. એક તો સાત મહિનાનું બાલક હતું કે જે તેના બાપના બોળામાં હતું; ૧૨ વર્ષની ઉંમરના છોકરા એક કરતા વિશેષ હતા; કેટલાક ૧૪, ૧૫, ૧૭ ને ૧૮ વર્ષની ઉંમરના હતા. હજી તો કેટલાક બીજાઓના નામો આવશે પણ પારો કે આ લીસ્ટ સંપૂર્ણ હોય અને હું આચારા રાખી ધ્રુવું હું કે એ સંપૂર્ણજ છે તો પણ આ આંકડો ત્રાસજનક છે. એક સભામાં લોકો લાપણ સાંભળવા બેઠા હોય તે વખતે લશ્કરી સિપાઈઓ તેમના પર ગોળીઓ છોડે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના જન માટે નાસતા માણસો પર ગોળી છોડી થોડીક મિનિટમાં તેઓને યમદાર પહોંચાડવામાં આવે એ કેવું ત્રાસનાયક ચિત્ર !! મારા નામદાર ઇતિહાસમાંથી એવો એક પણ દાખલો હોમ મેમ્બર આપી શકશે કે જે જનસ્થનવાળા બાગના જેવો લશ્કરક હોય ને વળી તેમાં કરવામાં આવેલા કાળા કૃત્યોનો ઢાંક પિછોડો કરવા કેમ પણ સરકાર મુક્તિ બીજ પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે ?

ખુલ્લા બળવાનું જાહેરનામું.

મારા નામદાર, હવે જરા લાહોરનો વિચાર કરીએ. ત્યાર પછી અમૃતસરમાં શું બન્યું તેનું હું વિવેચન કરીશ. પણ આ જગ્યાએ એ વાત તો મારે જણાવવી જોઈએ કે જાતીઆનવાળા બાગમાં આ કતલ થયા પછી એ બાગને ખુલ્લેશના બાગથી હવે ઓળખવામાં આવે છે જે કે ત્યાર બાદ લોકોએ આત્માચારના સહેજ પણ ચિન્હ બતાવ્યા ન હતા. જે ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો તે લોકોએ શું ચાં કર્યા વિના સહન કર્યો અને ત્યાર બાદ એવો એક પણ બનાવ બન્યો નથી કે જેને આધિકારીઓ ખુલ્લો બળવો કહી શકે. આ દિવસ ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો, અને તેજ દિવસે એક સરકારી યાદી મારફત જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પંજાબ, અમૃતસર અને લાહોરના કેટલાક ભાગોમાં સરકાર સામે બળવો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. હવે નામદાર, હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે અમૃતસરમાં જે દિવસે આ જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું તે દિવસે એવો કોઈ પણ બનાવ મારી જાણ અને માન્યતા પ્રમાણે બન્યો ન હતો કે જેથી આપ નામદારને આ જાહેરનામું કાઢવાની ફરજ પડે.

મહાત્મા ગાંધી સામે હુકમ.

એકવાર ફરીથી લાહોરનો વિચાર કરીએ. તા. ૬ ઠીનો દિવસ લાહોરમાં સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો હતો; દિવસ સાંતિમાં પસાર થયો. ૧૦ મી તારીખ સુધી નહિ ઇચ્છ્યા લાયક બનાવો બન્યા ન હતા. ડૉ. સત્યપાલ અને કિચકુના દેશપાર થવાથી ૧૦ મીએ અમૃતસરમાં તોફાન થયું હતું. તેજ દિવસે લાહોરમાં એવી ખબર મળી કે મી. ગાંધીને પકડવામાં આવ્યા છે તે કોઈ અચૂળજી સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે સ્થળે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા તે સ્થળ લોકોને જાણવા દેવામાં આવ્યું નહિ. હવે નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે મી. ગાંધી હિન્દી મિત્રોમાં જાણીતા છે એટલું જ નહિ પરંતુ દરેક ગૃહસ્થ તેની તરફ અખંડ માન અને પૂજ્યભાવની ભાગ લીધી જાય છે. સંત પ્રજાના ચારિત્રવાળા કોઈ પણ બધુને હાનિ ન કરનારા, સત્ય, ન્યાય અને મનુષ્યત્વને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનારા મહાત્મા ગાંધીએ લોકોના હૃદય એટલે સુધી તો જીતી લીધા છે. કે એના

જેટલું માન આ દેશનો ખીજો કોઈ આદમી લાગ્યેજ ધરાવતો હશે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા છે તેવા દુઃખી બનાવો દિલ્હીમાં બનવાથી જાહેર લાગણી ઉછળી આવી ને તેથી મહાત્મા ગાંધીએ લોકોને શાંત પાડવા અને જાહેર લાગણી દબાવી દેવા દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. પરંતુ દિલ્હી જતાં હિન્દી સરકારે એવો હુકમ કાઢ્યો કે તેઓએ મુબમમાજ રહેવું. આ સાથે વળી પંજાબ અને દિલ્હીની સરકારે પણ એવા હુકમો બહાર પાડ્યા કે મી० ગાંધીએ પંજાબ અને દિલ્હીમાં દાખલ થવું નહિ. નામદાર, મહાત્મા ગાંધીનું આ ખુલ્લે ખુલ્લું અપમાન હતું. અમુક પ્રાંતની હકુમતમાં મહાત્મા ગાંધી પધારે તો ત્યાંની સરકારે ખુશ થવા જેવું હતું. તેને બદલે દિલ્હી અને પંજાબમાંથી તેમને બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું અને આ રીતે તે જગ્યાના કારોબારી સત્તાવાળાઓએ થોડા વળણુ લીધી નહિ. પરિણામ તેનું એ આવ્યું કે મહાત્મા ગાંધીને પકડીને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે એવી ખબર લોકોને મળી ને તેથી તેઓ પોતાના મગજ ઉપરનો કાણુ ખોઈ બેઠા. લાહોરમાં એક ટોળાએ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને અરજ કરવા માટે સરકારી મહેલ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું; તેઓએ યુરોપીઅનોના મકાનો અગાડી થઈને પસાર થવા માંડ્યું. રસ્તામાં તેઓને ધણા યુરોપીઅનો મળ્યા પણ તેમને ઈજા કરવાના રહેજ પણ ચિન્હ આ ટોળાએ બતાવ્યા ન હતા. જે યુરોપીઅનોની અપર મોલ ઉપર દુકાનો આવેલી છે તેને ગિલકુલ પણ ઈજા થઈ નહોતી એટલે સુધી કે એક કાચ પણ ભાંગવામાં આવ્યો ન હતો. જ્યારે લોકોનું ટોળું અપર મોલ આગળ અમુક જગ્યાએ પહોંચ્યું ત્યારે સિપાઇઓએ તેમને અગાડી જતા અટકાવ્યા ને પાછા હાંકી કાઢ્યા. પાછા ફરવાનું તે લોકોને પસંદ ન હતું જો કે તે છતાં તેઓએ તેમ કરવાનું કશુંય રાખ્યું. પણ તેઓના પાછા ફરતા તેઓ ઉપર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. પાછા ફરવામાં તે લોકોની વલણુ એવી હતી કે એ ગોળીયાર કરવામાં આવતે નહિ અને જો ટોળું જ્યાં હતું ત્યાં વધારે વખત રહ્યું હોત તો કાંઈ પણ બનાવ બનવા પામતે નહિ. સંખ્યામંથ લોકોનું એવું માનવું હતું કે જો ઉશ્કેર્યા વિના સમજાવીને લોકોને પાછા ફરવાનું કહેવામાં આવતે તો તેઓ તે પ્રમાણે કરતે. હવે મારા નામદાર જ્યારે લોકો અનારખવી આગળ પાછા ફરતા હતા ત્યારે તેઓના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી અને

તેઓના જન વેનામા આવ્યા એ કેવું ખરામ ! આથી લોકો ગુસ્સે થયા. નામદાર, દિલ્હી અને લાહોરના લોક સિરાય મારા ધારવા પ્રમાણે દુનિયા પર ભાગ્યેજ બીજી કાંઈ પ્રજા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે. કે જે પોતાના પર ગોળીઓ છોડવામા આવે તે છતા કાયદાને માન આપી શાત વનજી રાખી શકે ! તેઓએ બિનકુલ પણ તોફાન કીધું નહિ, તેઓ પાછા ફર્યા અને અહીં વાગામાં તો બધે શાંતિ ફેલાઈ રહી

બાદશાહી મસજીદાનો બનાવ.

પરંતુ લોકો પોતાને ઘેર પહેલે ત્યાર પહેલા તો સરકારી મહેલમા ગભરાટ ફેલાયો તેથી તેઓએ લશ્કરને તૈયાર રહેવા હુકમો આપી દીધા. કલમમા અને બીજી જગ્યાએ ગયલી બાનુઓને સરકારી મહેલમા જવાની તાકીદ કરવામા આવી. કેટલીક બાનુઓ ત્યાં ગઈ પણ ખરી પણ આઠ વાગામા સર્વે શાંતિ મેસરી, અને તેથી સરકારી મહેલમા ગયલી બાનુઓને ઘેર જવાની રજા આપવામા આવી ગોળીમાર કર્યો એ વ્યાજબી હતું કે નહિ તે સવાય બાનુએ મુકતા મારે જણાવવું જોઈએ કે કલાક દોઢે કલાકમા શહેરમા શાંતિ ફેલાઈ અને તેજ દિનસે સાજો વેશ્ટનન્ટ ગવર્નરને પાર્ટી આપવામાં આવી. આ બનાવ ૧૦ મી તારીખે બન્યો ત્યાર પછી હવે ૧૧ મીએ શુ બન્યું તે જોઈએ લોકોએ મરજી પામેલાઓને સરઘસના આકારમા લઈ જવાની માગણી કરી જેનો સ્વિકાર કરવામા આવ્યો અને તેથી લોકોએ પોતાની ધર્મક્રિયાઓ મુખેહસપમા કીધી અને કેઈ બનાવ બન્યો નાંહ ૧૨ મીએ બાદશાહી મસજીદમા સભા મળી. સભા મેળવવાનું કારણ એ હતું કે જે કાંઈ બન્યું હતું તેને માટે દિવગીરી પ્રદર્શિત કરી દુકાનો બંધ કર્યાથી ખેરાકીની સીએ નહિ મળી શકવાથી ગરીબ લોકો હેરાન થયા, પણ ધન્ય છે લાના હરકીસનનાલને કે જેણે ગરીબ લોકોના બૂખમરાથી પ્રાણ બચાવવા રૂ. ૧૦૦૦ કાઢી આપ્યા આ સભામાં સી આઈ ડી નો એક આદમી હતો કે જેની તર્જીલ લોકોને પદ પડી નહિ આ માણસ તરફ ખરામ વર્તણૂક ચલાવવામા આવી, એની પાછલી લઈ બાળી નાખવામા આવી પરંતુ એ સિરાય સજા શાંતિથી મળી. ત્યાર પછી કેઈ બન્યું નહિ, પણ લોકો જેવા પાછા ફર્યા મહામા કે કેઈક બનાવને લીધે રરતે ઉમના સિપાઈઓએ તેમના પર ગોળીઓ છોડવા માડી કેટલાકો ધાવત થયા અને કેટલાક માર્યા ગયા. તે છતા

પણ નામદાર, લોકો શાંત રહયા, બિલકુલ પણ ઉશકેરાયા નહિ અને લાહોરમાં એક કાયને એક પ્રલદાનીને પણ તુકસાન કરવામાં આવ્યું ન હતું. ઓન૦ લો મેમ્બરે શું કહ્યું તે હું સાંભળી શક્યો નથી.

સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ:—ઓનરેબલ મેમ્બર સાંભળે એવા હેતુથી હું કંઈ બોલ્યો ન હતો.

પંડિત માલવીયા:—એટલો તો અવાજ હતો કે મને લાગ્યું કે મારા સંબંધી કંઈ બોલવામાં આવે છે.

પ્રમુખ:—ઓન૦ મેમ્બરને કંઈ પુછવું હોય તો મારા પ્રમાણે તેઓ ઉભા થઈ તેઓ સવાલ પુછી શકશે.

પંડિત માલવીયા:—હવે મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બર અથવા આ બીજાને ટોકા આપનાર કોઈ પણ ક્ષત્રી શકશે કે ૧૦ મીથી ૧૫ મી સુધી લાહોરમાં એવા કયા બનાવો બન્યા હતા કે જેથી આ જાહેરનામું ન્યાયી ઠરી શકે. હોમ મેમ્બરે એવો એક પણ દાખલો રજુ કર્યો નથી, અને મારે જણાવવું જોઈએ કે એવો એક પણ બનાવ છેજ નહિ. લોકો હંમેશા મુજબ સુલેહમાં રહેતા હતા; અને લાહોરમાં સરકાર તરફથી લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું તે સિવાય સર્વે શાંત હતું. કેટલાકો કહે છે કે શાંતિ ફેલાવવાનું ખરું કારણ સરકારના પગલાને આભારી હતું; કેટલાકો કહે છે કે લોકોની ભલી રૂતિને આભારી હતું, પણ એ વિવાદમાં હું ઉતરવા માંગતો નથી; પરિણામ તો દેખીતુંજ હતું. લાહોરમાં શાંતિ હોવા છતાં યુરોપીઅન લેડીઓને બીકમાં નાંખી ટેકરીઓ ઉપર મોકલી દેવાનું કંઈ પણ વ્યાજબી કારણ ન હતું. મારા નામદાર, લાહોર અને અમૃત-સરની ૧૫ મી તારીખ સુધી જ્યારે આ સ્થિતિ હતી ત્યારે ૧૫ મીની મધરાતે એ જગ્યાઓએ બગરાના ચિન્હ દેના એમ ધારવાનું આ કાર્ડિ-નિસલને શું કારણ છે. આવી સ્થિતિમાં ઇન્ડો-ચીની બીજ રજુ કરી નેને ટોકા આપવાની શું આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતવાસીના બનાવો.

પંજાબમાં બીજા કયા બનાવો બન્યા તે વિષયમાં હવે હું કાંઈક બોલીશ. એમ કહેવાય છે કે થોડાક દિવસ પછી બીજા જગ્યાઓએ પણ ખુલ્લો જંગલો થયો હતો. મારા નામદાર, ૧૦ મી તારીખ પછી શું

બન્યું તે આપણે તપાસીએ. મેં કહ્યું છે કે ૧૦ મી તારીખે જે કાંઈ બન્યું તેવું કારણ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિમલુના દેશપાર થયાને લીધે હતું. લાહોરમાં જે કાંઈ બન્યું તે મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાથી તેમજ તેમને દેશનિકાલ કાઢવાથી અને ધણું કરીને અમૃતસરના બનાવોને લીધે પણ હતું એ જગ્યાઓએ આ બનાવ સિવાય ખુલ્લા બળવા જેવું કાંઈ બન્યું ન હતું. હવે આપણું ધ્યાન ગુજરાનવાળા તરફ ખેંચવા માંડું છું. ૧૩ મી તારીખ સુધી ત્યાં ખાસ કાંઈ પણ બનાવ બન્યો ન હતો. તે લોકોએ સભા ભરી, સત્યાગ્રહ વિષે વિવાદ કર્યો, રાહિલેટ એકટ વિરૂદ્ધ પોતાનો વિરોધ બહાર કાઢ્યો પણ એ સિવાય ખીજું કાંઈ પણ ત્યાં બનવા પામ્યું હતું નહિ. ૧૪ મી તારીખે જુલ્મનવાળા વાગની કતલની ખબર ગુજરાનવાળાઓને પહોંચી અને તેથી તોફાન થયું. આખા શહેરમાં એકદમ હડતાળ પાડવામાં આવી, છતાં શહેરમાં સર્વ જગ્યાએ નિયમ અને શાંતિ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. ૧૩ મીએ મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાની ખબર પહોંચ્યા પછી ૧૪ મીએ શહેરીઓએ હડતાળ પાડવાનું નક્કી કર્યું અને તેને માટે દિવાન મંગલસેનના ઘરમાં એક મીટીંગ બોલાવવામાં આવી. મારા નામદાર, ત્યાર પછી શું બન્યું તે ઉપર મહેરબાની કરી ધ્યાન આપશો. દિવાન મંગલસેન ગુજરાનવાળાના એક જાણીતા શહેરી છે; વિગ્રહ ઈસ્માન સરકારને ધણી મદદ કરી છે; અને તે છતાં પણ એમને તથા ખીજા માનવંતા ગૃહસ્થોને પકડી રાખ્ય સામે બળવો કાઢ્યો હોય તેમ તેમની સામુ કામ ચલાવવામાં આવ્યું. ૧૩ મીએ જ્યારે તેઓ ભેગા મળ્યા ત્યારે તેઓએ નિશ્ચય કાઢ્યો કે ૧૪ મીએ હડતાળ પાડવી અને તેથી એ બાબતની ખબર સત્તાવાળાઓને આપી. મીસર સુલતાન આદમદે ગુનીસીપલ કમિશનરો ઉપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે ૧૪ મીએ બધે શાંતિ રહે તે માટે તપાસ રાખવી. લોકોમાં કાંઈ કપટ ન હતું; દરેક ચીજ તેઓએ જાહેર રીતે અને ન્યાય પૂર્વક કાઢી અને કાંઈ ખોટું અથવા છુપાવવા જેવું કાંઈ કાંઈ ન હતું. મારા ધારવા પ્રમાણે સભાનો અને કમિશનરો વચ્ચે થયેલી વાતચિતનો રીપોર્ટ દક્ષતરે છે.

હવે ૧૪ મીની સવારે કાંઈ બન્યું નહિ. તે દિવસે શહેરમાં સંપૂર્ણ હડતાળ પડી. વઝીરાબાદમાં તે દિવસે એક મહાન મેળો ભરાય છે અને તેથી ગુજરાનવાળાના તેમજ ખીજા જગ્યાના અસંખ્ય લોકો લાં ગયા

હતા. ૭-૩૦ ની વત્રીરીઆદ જતી ગાડી ચીકાર હતી. ટીકીટો આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું અને તેથી કેટલાકો ત્યાં જતા રહી પછી ગયા. આથી લોકોમાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ કે, કાં તો બધાએ વત્રીરાઆદ જતું અથવા કોઈએ પછી જતું નહિ; ગાડી ચાલવા માંડી અને ગાડીને ટ્રેનમાં બેસના અટકાવવામાં આવ્યો. ગાડી રહી જવાથી ટ્રેન અટકી તેથી લોકો ટ્રેન તરફ ધસ્યા અને કેટલાક લોકોને ડબ્બામાંથી બહાર ધસડી કાઢ્યા. ટોળાઓએ ડ્રાઇવરને બહાર આવવા કહ્યું અને તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. આથી એન્જીન એમને એમ રહ્યું. કેટલાક તોફાની આદમીઓએ એન્જીનમાંથી અંગારા લઈ ગુરકુલ પુલ ઉપર નકામા પડેલા પાટીઆઓ સળગાવવા માંડ્યા. આ બનાવ આકસ્મિક હતો કારણ કે ફક્ત થોડાક લોકો એજ આ કામ કર્યું હતું અને એ સંબંધી પહેલેથી મિલકુલ પણ વિચારપૂર્વક ગોઠવણ કરવામાં આવી ન હતી. સારે નસીબે પુલને કાંઈ પણ નુકસાન થયું નહિ. અને ટ્રેન થોડીક દીલ પછી સહિસકામત પસાર થઈ. એ પછી લોકોનું ટોળું ગ્રાન્ડ ટ્રંકને રસ્તે યઇને ગુરકુલ તરફ રેલ્વે લાઇનને સીધે રસ્તે પાછું ફરતું હતું એટલામાં તેમને ખબર પહોંચી કે લાહોરમાં રેલ્વે પુલ ઉપર કાપી નાખેલા બળદેનો એક લાગ લટકાવવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ મુસલમાનોમાં તે વખતે સારી મિત્રાચારી હતી અને તેથી તેઓને શંકા પડી કે એ કામ કદાચ સી. આઇ. ડી. તું પણ હોય ? તેની આસપાસ હિન્દુઓના મંદિરો હોવાથી એ વાનને વધારે વજન વળ્યું. જાહેર શાંતિ ઉપર આ બનાવની ઘણી ખરાબ અસર થઈ. મુન્સી દિન મહોમદન નામના એક રયાનિક વકીલ અને નેનાએ જાહેર કીધું કે એ કાર્ય મુલમાનોનું હોઈ ચક્રેજ નહિ અને વળી કહ્યું કે હું પોતે તે સમયે ખસેડી નાંખીશ આથી જાહેર પ્રજાની ખાત્રી થઈ કે એ કામ મુસલમાનોનું ન હતું અને તેમાં પોલીસનો હાથ હોવો જોઈએ. વળી બીજા કેટલાક લોકોએ કહ્યું કે સ્ટેશનની બીજી બાજુએ એક કપાયલુ કુકર નજરે પડે છે. આથી લોકોમાં ગુસ્સાની લાગણી તીવ્ર થવા લાગી અને ટોળું જ્યાં કપાયલો બળદ લટકાવવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યું. ગુસ્સે થયલા કેટલાક લોકોએ મી. હેરનને પકડી નીચે નાંખી દીધો અને તેની પીસ્તોલ ઝુંટવી લીધી. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એ હતું કે લોકોને પોલીસ ઉપર શક ગયો હતો. દીન મહોમદે લોકોને શાંત પાડી હેરનને

છોડી દઈ તેની પીસ્તોલ પાછી મોપી દેવા તે લોકોને સમજાવ્યા. પણ હેરનને પીસ્તોલ મળતાજ ટોળાઓ ઉપર તેણે બાર કીધો અને ખાસ કરીને જે લોકોએ તેને પીસ્તોલ પાછી આપી તેના ઉપરજ! કેટલાક લોકો ધાવલ થયા (સરકારની સત્તા રૂપે અગ્રહ થયેલા ' પંખખના ખવેલો ' નું ડર મુ પાતું જીવ્યો). આથી તો બળતા ઉપર જાણે તેન રેડવામાં આવ્યું. ટોળું રેલ્વે સ્ટેશન તરફ પાછું વળ્યું અને તેઓના ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ગોળીમાર કરવાથી હેરનને પુરો કરવાનો વિચાર કીધો. ધાવત થયવામાંથી એક રાખસ ખીજે દિવસે મરણ પામ્યો. તે જ ગી ટોળું પોલીસ, કમિશનરો તેમજ મેજિસ્ટ્રેટોની સામે થયું આ બેની વચ્ચેમાં ગ્રાન્ડ નન્કનો રસ્તો આવેલો છે. લોકો ખુનરેણ કરતી વખતે યાહોમ પોકારો કરતા હતા. આ વખતે જો કે મેજિસ્ટ્રેટ અને મ્યુન્ડ કમિશનરો લોકોને પાછા વાળના બનતો પ્રયાસ કરતા હતા ત્યારે હેરન તો ટોળાઓ ઉપર ગોળીમાર કરવાની ઈચ્છા રાખતો હતો

ચોકવાન કરીથી ગોળીમાર.

ટોળામાંના કેટલાક લોકો પાછા ફરના માડયા પણ તે વખતે એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલે જાણતા કે અગમજાતા એક ગોળી છોડી એટલે બળતામાં ધી હોમાયું લોકોનું ટોળું જે તદ્દન બેદરકાર હતું તેમાં હવે ધુરસો ઉત્પન્ન થયો. તેઓ ગોળી સખ્યામાં એકલા થયા અને હેરને ગોળી છોડવાનો હુકમ આપ્યો. ગોળીમાર થયા અને ઘણી કતલો થઈ હવે લોકોએ મારફાડના સર્વ સાધનો કામે લગાડ્યા અને પોસ્ટ ઓફીસ, ડાક બંગલો, કાર્ટો ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનો એક ભાગ, રેલ્વે ગોડાઉન અને દેવજ વગેરે બાળી મુક્યા. આ સર્વ ' પંખખના ખવેલો ' માં અગ્રહ થયું છે

મીન્ડ ટોમ્સન — કોની સત્તાએ ' પંખખના ખવેલો ' અગ્રહ કરવામાં આવ્યા છે ?

મીન્ડ માલવીયા — શું એ ખોટી વાત છે ? સીરીય અને મીલીટરી ગેજેટ તે રચી છે. શું મારા મિત્ર એમ કહેવા માગે છે કે અજ્ઞાતી. અજ્ઞાતી. રૂ. એ. પુલ્લહ. પ્રમુખ મુદ્દા.

મીન્ડ ટોમ્સન — એના પુકા ઉપરજ અગ્રહ કરનારનું નામ દક્ષિણે-ચર થાય છે.

મી० માધવીઆ — જો મી० ટેમ્સન મને મીથો જવાબ આપશે નહિ તો મારે દનગિરી સાથે કહેવું પડશે કે તું તેને જવાબ આપી રાખીશ નહિ મારા ધારવા પ્રમાણે મતાની રૂયે એ પુસ્તક મગ્ન થયું છે જો હું જીવતો હોઉં તો તેને માટે તું દિવગીર છું પણ ખરી બીના શું છે તે નામદાર મેંજરે જણાવવી જોઈએ આપણને ખરી બીનાઓની જરૂર છે આ પુસ્તકમાં ધણી સરકારી સંદેશાઓ છે

હવે મારા નામદાર, સીદહન પુત્ર આગળ હેરનની પીસ્તોલથી ધાપણ થયલાઓને બળ્લરને રસ્તે નિયામન લઈ જવામાં આવ્યા કે જ્યાં એક હિંદી જગ્યામાં સજા ભરી લોકોને રોકી રાખવામાં આવ્યા હતા આ સભામાં હિન્દુ મુસલમાન અમ્મતા માટે ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા અને લોકોને શાત રહેવા ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું (એસ્ટીમ ડે० કમિશનરે ઇસ્માયીઆ રકુવના મેનેજરને આપેલી સુચના જુઓ) વખતના કેઈસમાં મેનેજરે કરેલું નિવેદન એ માટે પુરતું થઈ પડશે સધળો શોચનીય મામલો ત્રણ વાગે શાન થયો શહેરમાં વળી કાઈ પણ જાતનું હુલ્લડ ન હતું આ સર્વે બનાવો સીવીન રેટેશને બન્યા સીવીલ અને મીનીસ્ટરી ગેઝેટના રીપોર્ટ પ્રમાણે ટોળું વિખરાતું હતું સારે એરોપ્લેનો લાવવામાં આવ્યા હવે મારા નામદાર, ધણોખરો ભાગ તો વિખરાઈ ગયો હતો, થોડો બાકીનો વીખરાવવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે એરોપ્લેનોમાંથી કેટલેક ઠેકાણે બોલો નાખવામાં આવ્યા જે જે મોંઘો નાખવામાં આવ્યા તે મેં નજરે નજર જોયા છે અને તે જગ્યાઓથી મને ખબર મળી છે કે એક ઠેકાણે પાંચ જાનની અને બીજે ઠેકાણે બે જાનની ખુવારી થઈ છે જ્યારે લોકો વિખરાઈને પાછા ફરતા હતા સારે ગુજરાનવાળા શહેર ઉપર એરોપ્લેનોમાંથી બોલ નાખનાની શું જરૂર હતી? બોલ ફક્ત એકજ ઠેકાણે નાખ્યા હોત તો તો હીક પણ શહેરની વચ્ચેવચ્ચ ઘીચ વખતીમાં પણ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. એક બોલ ખાનસા હાઈ રકુન ઉપર નાખવામાં આવ્યો કે જેમાં તે વખતે ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા ગુજર નવાળાના પરાઓ કે જ્યાં કાઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર થયો ન હતો ત્યાં પણ બોલો ફેંકવામાં

આવ્યા. વળી એજ પ્રમાણે લાલા અમરનાથ વડીલના ઘર આગળ, અને બીજો રથજો પણ કરવામાં આવ્યું કે જેને લીધે એ સ્ત્રી અને બાળક તેના ભોગ થઈ પડ્યા. ગુજરાનવાણમાં લોકો વિખરાતા હતા અથવા વિખરાવવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે આઘીએક કહન બોબો નાંખવાનું શું કારણ હતું તે જો કોઈ મને સમજાવશે તો હું ધણો ખુશ થઈશ. આ સર્વ બનાવ ૧૪ મીએ બન્યો. સાંજ સુધીમાં તો બધે શાંતિ ફેલાઈ અને તે છતાં પણ ૧૫ મીની સવારે ગુજરાનવાણ ઉપર ૫૨ીથી બોંબ નાંખવામાં આવ્યા. આ કૃત્યો માટે કયા કારણો હતા તે જાણવા હું ખુશી થઈશ. એક વાત નામદાર, ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને તે એકે આ બધું બનવા છતાં લોકો શાંત રહ્યા. લોકોમાં ઉચ્ચેરથી કે તોફાનોનો અભાવ હતો. રેલ્વે સ્ટેશન આગળ જે બન્યું તે કયા સંજોગોમાં બન્યું તે મેં જણાવ્યું છે. અત્યાચારના સ્થાનથી ઘણું દુર લગભગ એક માઈલને છેટે એક યુરોપીઅન એન્જનીયર રહેતો હતો. યુરોપીઅનનો જાન ભયમાં ન હતો. તેમજ યુરોપીઅન જાનુને અપમાન સરખું પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. જે જાઓમાં ખુલ્લો બળવો જાહેર કરવામાં આવ્યો તેમાં ગુજરાનવાણનું નામ શા માટે મુકવામાં આવ્યું છે તે જો મને જણાવવામાં આવશે તો હું ઘણો ખુશી થઈશ.

કાસુરના બનાવો.

વળી એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે કાસુરમાં જે બે યુરોપીઅને ના શોચનીય ખુન થયાં, તારના દોરડાં કાપી નાંખવામાં આવ્યા, ત્રેનો પાટા ઉપરથી ઉતારી પાડવામાં આવી વીગેરે જે બનાવો ૧૦ મી પછી બન્યા તેનું કારણ એ હતું કે અમૃતસરમાં લોકો પર વિના કારણે ન્યાય વિરૂદ્ધ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો. કયા સંજોગોથી બનાવ બન્યો તે તરફજ હું આપનું લક્ષ બેસું છું, અને તેથી આ સર્વ બનાવનું કારણ અમૃતસરમાં થયેલા ગોળીબારને આભારી હતું. જે ખરાબ બનાવો બન્યા તે વિષે વધારે વિવેચન કરવા માંગતો નથી. આ સર્વ બનાવો માટે મારે કહેવું જોઈએ કે મને અત્યંત શોક થાય છે પરંતુ વાંકે કોનો છે તે વાત પણ જુલો જવી જોઈતી નથી. મુખ્ય બનાવો જેટલા પ્રમાણમાં ખુલ્લા બજાવાના થયા આગે અંગ્રેજો મળ્યા છે તેટલાજ હું રજા

કરીશ મે જે વિરે વિવેચન કયું છે તેને બીતની પ્રસ્તાવના સથે
અન્ય છે કારણ કે તેમાં જાણવાના આનુ છે કે 'પગ્ન । અને દિનની
બીજી જગ્યાએ થના તોફાનોને લીધે મુશ્કેલીના જાણવા માર્ગો અન
લોખી મદદ નેરી જરૂરી થઈ પડી છે " આ કથનની સત્યતા વિશે હું
માનપૂર્વક વધો ઉગાડુ છું અને વડુ છું કે સરકાર પામે જે હકીકતો હોય
તે ને આ કાઉન્સિલ સંક્ષેપ રજુ કરવામાં નહિ આવે તો, અને અમૃત
સર, લાહોર યગેરે થયે બળના ઠી રિયતિ હતી એ કથનને સત્ય ઠરાવનારી
હકીકત પણ રજુ કરવામાં નહિ આવે । બીયની પ્રસ્તાવનામાં મોઝ
ફેરફાર થવો જોઈએ

એકવાર પુન હું આપનું પ્રસ્તાવના તરફ ધ્યાન ખેંચુ છું તેમાં
જાણવામાં આનુ છે કે મુશ્કેલીમાં ગ્રાપના તથા જાગવવા સરકારી
કાયદાની મદદ નેરી પડી છે હવે મારા નામદાર, સત્ય શું છે ? મે
જાણવું છે કે જે દિવસે અમૃતસરમાં આ મામલો બનાવ બન્યા તે દિવસે
બપોર પડી બધે શાંતિ હતી ૧૨ મી કે ૧૨ મીએ કાંઈ પણ તોફાન
ન હતું ૧૩ મીએ જે કાંઈ બન્યું તે સત્તાવાળાના જીનમને લીધે હતું અને
તેમાં પ્રગ્નનો વાક ન હતો વસ્તુરિયતિ આ પ્રમાણે હેઠળ શાંતિ જાગવવા
તથા સ્થાપવા માટે નરમરી મુશ્કેલી મદદ લેવાની શું જરૂર ? ફરીથી
શાંતિ ફેનામ અને લોકોનો ગુસ્સો દમાઈ ગયો સ્વદેશ ખાતાના સભા-
સદે મારા મિત્રો કે જેઓ ધણા મોજબાદાર ગૃહસ્થો છે તેઓને અપીન
કરતાં જુરસા પૂર્વક જાણાવું કે જે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાગવવામાં
આવ્યો હોત તો તમારા માન મિલકતની શું દયા થતે તેના નિચાર
ડરો સ્વદેશ ખાતાના સભાસભને હું જાણાવું છું કે અમૃતસરમાં તોફાન
થઈ રહ્યું સાર પડી લા પોલીસની હસ્તી હતીજ નહિ અને લોકોએ
પોનેજ બદોમસ્ત જાગ્યો હતો અને તે દરમિયાન મારે કહેવું જોઈએ કે
ચંડેરમાં જા પેજ કાંઈ ગુંહો થયો હતો લોકોએ જ્યારે જોયું કે પોલીસો
મદદ કરના માગતી નથી સારે તેઓએ પોતે ટોળાઓ બનાવી અને
ચંડેરની અદર તેમજ બહાર બદોમસ્ત જાગવવા માડ્યો આ કારણે
લીધે શાંતિ સ્થાપન કરવા તથા જાગવવા અમૃતસરમાં માર્ગો અન લોખી
મદદ લેવામાં આવી છે એ વાત અસત્ય છે

લાહોરમાં પણ એ વાત શું સત્ય હતી ? લાહોરમાં અસખ્ય યુરો-

પીઅનો વમે છે પરંતુ તા. ૧૦ મીએ કે તે પછી પણ તેઓના જનમાનને
 ગિનકુલ પણ ભય ન હતો. આન. ૧૦ મી. ચદાના કહેવા મુજબ એમ
 જણાવવામાં આયું છે કે આ બનાવ પછી એક યુરોપીઅન પોલીસને
 કાંઈક ઈર્ષા થઈ અને તેથી તેને પાટો બાંધવાની જરૂર પડી હતી પરંતુ
 આમ થવા પુ કારણ એક સિપાઈની ભુલનેજ આભારી હતું. વસ્તુસ્થિતિ
 આ પ્રમાણે હોવાથી મારા નામદાર, હું કાઉન્સિલના દરેક સભાસદને પ્રુધુ
 છું કે લાહોરમાં તા. ૧૦ મીથી ૧૫ મી સુધીમાં સુકોઈ હિન્દી અગર
 યુરોપીઅનની જી દગી ભયમાં આવી પડે એવી સ્થિતિ હતી કે જાહેર બગ-
 વાનું જાહેરનામું કાઢનામાં આવ્યું. હું તો કહું છું કે જાહેરનામાં માટે
 કાંઈ પણ કારણ ન હતું. લાહોરની પ્રજાના માનને ખાતર માટે કહેવું
 પડે કે નિર્દોષના ગોળીથી જન લેવામાં આવ્યા તે જના તેઓ શાત
 રહ્યા અને કોઈ યુરોપીઅન ગૃહસ્થ તથા બાલને ખોટું લાગે એવું કાર્ય
 તેઓએ ક્યું નહિ. યુરોપીઅનોને બીજા શહેરીઓ તરફ ગુસ્સો લાગે
 અથવા તેઓના ઉપર દૂષભાવ થાય એવી તકનું ગિનકુલ પણ કારણ ન
 હોવા છતાં બગવો જાહેર કરવામાં આવ્યો. હું જણાવીશ કે લાહોરમાં
 બળવાની સ્થિતિ હતીજ નહિ અને તેથી આ બીજીની બાબતમાં એ મુદ્દા
 ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

લશ્કરી કાયદા હેઠળ કાઢેલા હુકમો.

હવે મારા નામદાર શાંતિ સ્થાપવા તથા જાગીવવા માટે આવશ્યક
 થઈ પડે એવા કયા હુકમો લશ્કરી કાયદાની રૂએ કાઢવામાં આવ્યા તે જરા
 તપાસીએ એ સબધી હકીમત મેળવવા મેં પ્રજાવલી તૈયાર કરી હતી
 પરંતુ સરકારે દુર્ભાગ્યે તેનો જવાબ આપવાનું બાજબી ધાયું નથી અને
 તે ઉપરથી હું તો માઝ પુ કે આઝ ની રીતે સરકાર તેની સત્યતા માન્ય
 રાખે છે એ જે સવાનો રજુ કર્યા છે તેનો સરકાર તરફથી મતનુસાર
 આપનામાં આવે નહિ તો હું ધારી લઈશ કે એ બાબતની સત્યતા ઉપર
 કોઈ વાધો ઉઠાવી શકતું નથી. હવે હું ખાસ કરીને લશ્કરી કાયદાની રૂએ
 કાઢવામાં આવેલાં હુકમો અને તેમાં વિશેરે કરીને હોમ મેગ્નેટ જણાવેલા
 હુકમ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. જે તે હુકમોના મયાર્થ રીતે
 અમલ કરવામાં આયો હોત તો આજે આ બીજા ઉપર વાલિગાલ

વાની જરૂર પડતે નહિ. પણ કમનસીબે જાહેરાતો અને હુકમો નીમ્યા અને જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તેનો અમલ થવા લાગ્યો. હવે પ્રથમ હું ફટકા મારવાના હુકમ સમુ આપનું ધ્ય ન ખેંચીશ. ફટકાઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા છે અને કયા ગુન્હાને લીધે તે કાંઈ જણાવશે ? લશ્કરી કાયદાની રૂયે ફટકા મારવાની સખનો અપવાદ કરવામાં આવશે હોય એમ મારી ધ્યાનમાં છે. જો હુ કહું છું તે ખરૂં જ હોય તો લાટેર, અશ્વત્થર અને ખીજે સ્થાને ફટકાઓની સખઓ કરવામાં આવી છે એ ફટકું શોચનીય ! મારા નામદાર કાંઈ પણ એમ કહી શકશે કે ચાંદિ આપન કરવા તથા જાળવવા ફટકાની સખની જરૂર હતી ? ફટકાની સખ સિવાય સરકાર પામે શું ખીલ સાધનો ન હતાં અને શિક્ષા કરવાની આ કંઈ રીતની મદદ લેવામાં આવી ન હોત તો સરકારની સત્તા ઉંધી વાળવામાં આવશે એવી શું તેને બીક હતી ? જુદી જુદી જગ્યાઓએ ફટકા મારવાની સખ કરવાની શું જરૂર હતી તે હું જણાવવા માંગું છું. મારા નામદાર આપનો વધારે સમય ન જાય તેટલા માટે મેં ગોઠવ્યા છે તે પ્રમાણે મારા સવાલો હવે હુ વાંચીશ.

મારા નામદાર, પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાની રૂયે જે જે હુકમો, જાહેરનામાઓ પોસ્ટરો, નોટીસો વગેરે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે તે રજુ કરવા સરકારને મેં મંજૂરી કરી છે.

પ્રમુખ :—ઑડર ! ઑડર ! ઑન૦ મેમ્બર હાલની બહાર જાય છે. નામદાર મેમ્બર સારી રીતે જાણે છે કે એ સવાલ પુછવાથી પ્રમુખ કોઈ મારી પામે રજા માંગવામાં આવી હતી, જેનો મેં અનાદર કીધો હતો. પ્રશ્નો પુછવાના નિયમની વિરૂદ્ધ હોવાથી મેં તે પ્રમાણે કર્યું હતું. નામદાર સમાસદ રૂપ રીતે સમજે છે કે સાતમી અને આઠમી કલમની રૂયે પ્રમુખના હુકમના સંબંધમાં આ કોલિન્સિયમ વાદનિવાદ યદ્ય શકશે નહિ એ સંબંધમાં મારા જે હુકમો છે તે સંબંધી ઑન૦ મેમ્બર ચર્ચા ચલાવે તે હું સહન કરીશ નહિ.

ઑન૦ મી૦ માલવીયા :—મારા નામદાર, હું આપનો ઉપકાર માનું છું. આપ નામદારના હુકમોના સંબંધમાં હું ચર્ચા કરવા ઇચ્છતો નથી. મારે ચોક્કસ વિગતોની આવશ્યકતા હતી અને તે શા માટે અને આપવામાં આવી નથી તે હું દર્શાવતો હતો.

નામદાર પ્રમુખ:—તમે કાઈ ખીજી રીતે ચર્ચા ચલાવવાની ધારણા રાખતા હતા.

ઔન૦ મી૦ માલવીયા:—ખરી વાત. પરાક્ષ રીતે પરિણામ તો એજ હતું, મારા માન્યવર !

નામદાર પ્રમુખ:—એમજ. તમે એ કમુદ્ધ કરો છો તે જાણી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. ઔન૦ મેમ્બરનો આશય એજ હતો અને તે હું આલવા દેવા ઇચ્છતો નથી.

ઔન૦ મી૦ માલવીયા:—મારા નામદાર, મારે કહેવું જોઈએ કે આપ માન્યવર સવાસ પુછવા દો કે નહિ તે મુદ્દા પર હું બોલતો નથી. હું ફક્ત એટલુંજ જણાવવા માંગું છું કે જુદા જુદા જાહેરનામા વિષે હું શા માટે બોલી શકતો નથી. હું આશા રાખું છું કે આ પ્રજાસાથી આપને સંતોષ થશે. હું તદ્દન કોફીડી સ્થિતિમાં છું. નામદાર, માર્શીઅલ લૉ સાથે સંબંધ ધરાવતા આવા ખીલ ઉપર વિવેચન કરતાં, તેને અંગે બહાર પાડવામાં આવેલા સર્વ હુકમો, જાહેરનામાઓ વગેરે વિષે મારે બોલવું પડે તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓનું જો હું ધ્યાન કરૂં તો તે આપ માન્યવરના હુકમના વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબીપણા વિષે મારા મગજમાં જરા પણ ધ્યાન આવતો નથી. લશ્કરી કાયદાની રૂએ અસંખ્ય જાહેરનામાઓ અને હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે. કમનસીબે તે સર્વ હું આ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરી શકતો નથી કારણ કે તેની નકલો મારી પાસે નથી. શાંતિ જાળવવા તથા સ્થાપવા તે 'સર્વે' ની જરૂર હતી નહિ એ પુરવાર કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ, અને એ બાબત ઉપરજ આ કાઉન્સિલનું હું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. આ હુકમોમાંનો હું એકજ દાખલો આપીશ. મને ખબર મળી છે કે 'દુગ્ગા કોન ટી ગલી' માંથી પસાર થતા દરેક હિન્દીને તેની ઉમ્મર અથવા માનહોદ્દાની રહેજ પણ થરવા કર્યા સિવાય પેટ ઘસડીને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ હુકમ અમલમાં મુકવામાં આવે છે કે કેમ તે જોવને માટે ત્યાં લશ્કરની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. નિમગ્ન અને શાંતિ જાળવવા આ હુકમની જરૂર હતી એમ કોઈ કહેશે ખરું કે ? સારખાદ નામદાર, અગ્રનસરમાં ૧૨ મી એપ્રિલથી ચાર પાંચ દિવસ સુધી સિવીલ સ્ટેશન સિવાયની સઘળી વિજળીની લાઇટ અને પાણીના નળો.

બંધ કરવામાં આવ્યા. કેટલાક વર્ષો અગાઉ જ્યારે મી. કીંગ કે. હતા તે દરમ્યાન શહેરના અસંખ્ય કુવાઓ બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં - કારણ કે કમિશનરને એમ લાગ્યું કે કુવાનું પાણી તંદુરસ્તીને નુકસાનકારી હતું. પાણીના નળ અને ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ બંધ કરવાથી લોકોની હાડરીનો પાર રહ્યો નહિ. નિયમ જાળવવા આ હુકમની શુ' જરૂર હતી કેઈ ચને સમજાવશે તો હું ધણો ખુશ થઈશ. ત્યાર પછી નામદાર, શરો વડીલો, ડૉક્ટરો અને એવા ખીજા નામાંકિત આગરૂદાર ગૃહસ્થોને ૨ દિવસ સુધી હાથકડી નાંખવામાં આવી. આ પ્રમાણે તેઓને ખુ. કોર્ટોમાં રાખવામાં આવ્યા કે જ્યાં દિવસે અતિથય ગરમી અને રાત્રી કંકડતી ઠંડી પડતી હતી. આ પ્રમાણે ૨૪ કલાક સુધી તેઓને હાથકડી પહેરાવવામાં આવી તેથી ખાવાપીવાનું અને કુદરતી હાજતોએ જવાદુ પણ એજ સ્થિતિમાં તેઓને કરવું પડ્યું. શુ' સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે આ અને આવા પ્રકારના જંગલી હુકમોની જરા પણ શકતા હતી?

પ્રજના નેતાઓને હાથકડી.

વળી મને ખબર મળી છે કે ૧૫ મી એપ્રિલે ગુજરાનવાલામાં એરા-પ્લેનો આવ્યા પછી અને લોકોને હથ્થદાર ગણાવ્યા પછી શહેરમાં તોફાન કે બગવાનું સ્ટેજ પણ કારણ ન હતું, અને તે છતાં પણ તે દિવસે ગુજરાનવાલાના કે. કમિશનર, પોલીસ અને યુરોપીઅન લશ્કરની એક ટુકડી સાથે તેમજ લશ્કરી ગાડી સાથે લાક્ષા પેટ્રારામ વડીલના ઘેર કુચ કીધી. તેને કપડાં પહેરવાની તક આપ્યા સિવાય તથા પોનાના સમાવદામાં સાથે વાતચીત કરવાનો વખત આપ્યા સિવાય, પકડ્યો અને હાથકડી નાંખી. ત્યાર બાદ તેઓને રસ્તામાં લાભસિંહ બેરીસ્ટર મળ્યાં કે જેઓને તરતજ પકડીને હાથકડી નાંખવામાં આવી અને લાક્ષા પેટ્રારામ સાથે સાંકળે જકડવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે લગભગ વીમેક આગરૂદાર ગૃહસ્થોને પકડીને એકજ સાંકળે સોંને ખાંવવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે પકડીને એક મુસલમાન અને એક દિન્દુ એમ બન્નેની હારમાં કરીને તેઓને શહેરમાં ફેરવવામાં આવ્યા દિન્દુ મુસા માલની ઐક્યતાની મરકરી કરવા ખાતરજ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું આ દેદીઓના સરખસની અગાડી કનંધ ઓપ્પાએનના દુકમ અનુસાર બે મુનીસીપલ કમિશનરો આજ્ઞતા હતા અને

ઓ માટે રસ્તો કરવાનો હુકમ કરતા તેમજ તેઓના ઉપર કરતા એરો-
 નિા બતાવી તેઓને કહેતા હતા કે જો તમે એ પ્રમાણે ચાલશો નહિ.
 તમારા ઉપર બેંચ ફેંકવામાં આવશે અગર ગોળીચાર કરી દાર
 રવામાં આવશે. આ પ્રમાણે કેદીઓને શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર
 રવીને સ્ટેશન ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા અને કોલસા ભરવાના એક
 ધાડા ડબ્બામાં રાખી તેઓની ચારે તરફ લશ્કર મુકવામાં આવ્યું એટલુંજ
 હિ પશુ એક હથિયારબંધ એનજીન પર ગોઠવવામાં આવેલી તોપને
 ફોડીઓ સામું તાકીને રાખવામાં આવી. આ કેદીઓને કુદરતી હાજત
 માટે બહાર જવા દેવામાં આવ્યા ન હતા જેથી કરીને એ ક્રિયા ત્યાં ને
 ત્યાંજ કરવા તેઓને ફરજ પડી હતી. મારા નામદાર, મને જણાવવામાં
 આવ્યું છે કે લાહોર સ્ટેશને પહોંચ્યા કે તરતજ જેલમાં ખસેડ્યા અગાઉ
 આ કેદીઓને ખીજ ત્રીસ કેદીઓ સાથે જેડી એક ચોરડો કે જેની
 બાજુમાં એક સંડાસ આવેલો હતો તેમાં લગભગ દસેક કલાક સુધી
 રાખવામાં આવ્યા હતા. મારા નામદાર, ગુજરાનવાલા પ્રાંતના શેષુપુરા
 શહેરના આબરદાર શહેરીઓને આજ પ્રમાણે પકડી હેરાન કરવામાં આવ્યા
 અને તેથી લાહોર લઈ જતાં તેઓને અનેક હાડમારીઓ વેઠવી પડી.
 વળી મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે શેષુપુરામાં દસ વર્ષની ઉપરના સ્વર્
 માણસોને તેના માન આબરની દરકાર કર્યા સિવાય મીઠા બોસવચ્ચે રમીયે
 બોલાવ્યા અને તેઓની પામે એક વિશાળ ઉધાડી જખામાં ઝાકુ કઢાવ્યું.
 એ ઉપરાંત મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે લાહોરની હદના રાજગઢ ગામના
 કેટલાક મુસલમાનો લગ્ન માટે બહારગામ જતા હતા તેઓને પકડી સગ્ન
 પશુ કરવામાં આવી. અમૃતસર અને ગુજરાનવાલામાં લશ્કરી કાયદાની
 રૂયે જે અસહ્ય અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે તેના આ તો મેં થોડાકજ
 દાખલા રજૂ કર્યા છે. સુલેહ શાંતિ સાચવવા આવી શિક્ષાઓની જરૂર
 હતી એમ કોણ કહી શકશે'

તપાસ વિના કેદ.

મારા નામદાર, ખીજ સ્થળેએ કરવામાં આવેલા અપમાનોનો
 ખ્યાલ કરવા સારું કેટલીક વધુ વિગતો તરફ કાઉન્સિલનું ધ્યાન ખેંચું
 છું. કાસરના વકીલ મોહમ્મદ ગુલામ મોલીઉદ્દીન જેઓને ગમે વરસે આસ

લક્ષ્યામાં મહાન સેવા બળવવા માટે જાહેરમાં નવાજવામાં આ-આ હતા તેમને તથા મોલવી અબ્દુલ કાદર નામના કાસુરના જુના વકીલને પકડીને રેલ્વે સ્ટેશન આગળ ઊભા કરવામાં આવેલા બંદીખાનામાં કેટલાક અંક વાડીયા સુધી એકાંત રાખવામાં આ-આ અને ત્યાર બાદ તેમના ઉપર આરોપ મુક્યા સિવાય અથવા તપાસ કર્યા સિવાય છોડી મુકવામાં આવ્યા મને ખબર પણ મળી છે કે મસુરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને ફટકાવવામાં આવ્યા હતા અને શાંતિ જાળવવા માટે આવી શિક્ષાની આવશ્યકતા હતી એમ કોણ કહી શકશે ? વળી એમ પણ જાણવવામાં આવે છે કે મી. મનોહરલાલ એમ એ (કે-ટાગ) બેરીસ્ટર કે જેઓ અગાઉ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રિન્સિપાલ પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા હતા અને હાલ જેઓ લાહોરના એક જાણીતા બેરીસ્ટર અને પંજાબ યુનિ-વર્સિટીના એક સીનીયર છે તેઓને પકડીને મહિનો ત્રણ સુધી જેલમાં પુરવામાં આયા અને અટવાડિયા સુધી એકાંત કેદની સજા કરવામાં આવી મને કોઈ કહેશે કે આવા આખરદાર સદમદરજાને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવાનું શું કારણ હતું ? તેને પકડવાનાં શું કારણ હતા તે કોઈ કહી શકશે ખરે કે ? આ ગ્રહસ્થ જે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો તે એ હતો કે 'ત્રીમ્યુન' પત્રના એક તરફી તરીકે તેઓ કામ કરતા હતા 'ત્રીમ્યુન' પોતાની સ્વતંત્ર ટીકાઓથી અમલદારોની અને વિરોધી કરીને પંજાબ સરકારના વડાની છતરાણી બેરીસ્ટર લીધી હતી એક વર્તમાન પત્ર કે જેના લેખો દિન્દીઓના ધારવા પ્રમાણે ઘણી જ સવચેતીથી લખ-આવે છે તેના તરફી થવાના ગુન્દાને લીધે એક આખરદાર બેરીસ્ટર અને માન્ય મી. પ્રોફેસરને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવામાં આવ્યું. આ સદગ્રહસ્થ અને તેમની જીને કરવામાં આવેલા અપમાનનું તેમજ તેઓએ વેડેલી હાલમારીનું વર્ણન મેં જેમ સાબત્યુ છે તેમ તેઓને મહો-ડેથી જ આ મહિન્સને સામગ્રી જોઈએ ! એ મવાનું શું કારણ હતું ? ત્યાર પછી એક ગળવર એરો ધરાવનાર સરાફ અને લાહોરના મ્યુ. કમિશનર રાય સાહેબ ગો. રામપ્રસાદને એમિન મદિનામાં પગડી, હાથ કડી નાખી ત્રણ માસને અંતરે આવેલી જેલમાં લઈ જઈ, એમને કેદ કરવામાં આવ્યા અને કેટલાક અ રાડિયા પગી તપાસ કર્યા સિવાય તેઓને મુક્ત છોડ્યા નહોતો હોમ મેન્ડર એમ કહવા માંગે છે કે આ કાઉ-

નિયમો બેઠેલા છે તેવા આખરદાર સદમહારો પર અવધૂનીય અત્યાચારે કરનાર અમનદારોને રક્ષણ આપવા આ કાયદો ધડવો? આવા કૃત્યો સામે જોનં હોમ મેમ્બર અમલદારોને મારી અપાવવા માગે છે? મારા નામદાર, કહેવાનું તો ધણું છે પરંતુ કાઉન્સિલનો અમુલ્ય વખત હું લેવા માંગતો નથી પરંતુ સભાસદો આ બીજાને કષ્ટનાત આપે તે પહેલાં નિયમોની તપાસની આવશ્યકતા પર હું આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું મારા નામદાર હવે હું અમૃતસરનો એક દાખલો રજુ કરીશ કેદારનાથ નામના ૬૦ વર્ષના એક રીગાયડ રીવીન સરજીઅનને પકડી, હાથકડી પહેરાવી, એક આદમી રહી શકે તેવી નાની જગ્યામાં બીજા બે કેદીઓ સાથે પખવાડીયા સુધી એકાત રાખનામા આવ્યા અને તપાસ વિના છોડી દેવામાં આવ્યા. લાહોરના ધરો અને દુકાનો પર લશ્કરી કાયદાને લગતી નોંધણી ચોટાડવામાં આવી હતી અને તેમાં રહેનારાઓને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે જો નોંધણીને તુકસાન કરનામાં આવશે, અગર ઉખેડી નાખવામાં આવશે અથવા ફાડવામાં આવશે તો લશ્કરી કાયદાની રૂયે તમને સખત શિક્ષા થશે મારા નામદાર, પીરતાજદીન બેરીસ્ટરની સ્ત્રી કે જેઓ એક મુરોખીઅન બાતુ છે તેણીએ જાતે મને જણાવ્યું છે કે મારા ઘર ઉપર ચોટાડવામાં આવે તો નોંધણી ઉપર મારે દેખરેખ રાખવી પડી હતી કારણ કે મુરોખીઅન સ્ત્રી હોવા છતાં પણ મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એ જાહેરનામું ઉખેડી અથવા ફાડી નાખવામાં આવશે તો મારે અને મારા ધણીને મુશીબતમાં ઉતરવું પડશે આવા આખરદાર પ્રકૃષ્ઠોનું અપમાન કરી તેમને હાડમારી વેડાવવાની શુ જરૂર હતી તે કોઈ જણાવશે તો હું અત્યંત પ્રુથ યદ્યથ

નિઘાર્થીઓને શિક્ષા.

હવે નિઘાર્થીઓ તરફ કેની વર્તણૂક ચનાનવામાં આવી તે તરફ હું કાઉન્સિલનું ધ્યાન ખેંચીશ લાહોરના નિઘાર્થીઓને તો હદ બહાર ચનાનવામાં આવ્યા હતા પરંતુ તે પ્રમાણે કરવું શુ સુલેહસાતિ જાગવવા માટે જરૂરનું હતું? લાહોરની દમનદ ઝંઝેલો વેદિક કોનેજ, દયાલસિંઘ કોતેજ, તેમજ મેજીસ્ટ્રેટ કોનેજના સર્વ નિઘાર્થીઓને લશ્કરી અમલદારો આગળ દરરોજ ત. નરી આપવાની કરજ પાડવામાં આવી હતી. જે વખતે

તેઓને તડકામાં ઉભા રાખી તેઓની સામે બંદુક તાકવામાં આવતી હતી અને આ રીત તેઓની પરિક્ષા અગાઉ ત્રણ અઢવાડીયા સુધી ચાલુ રાખવામાં આવી.

કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ કોલેજના સંબંધમાં તો વિદ્યાર્થીઓને હાજરી આપવા સાર સુધના સખ્ત તાપમાં અદર્નિશ ૧૬ માઇલ ચાલવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે થવાથી રસ્તે જતાં અથવા હાજરી આપતાં અથવા પાછા ફરતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને મુર્છા આવી અને તેથી ત્યાર બાદ હાજરી માટે નજદીકની જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત મારા નામદાર, લશ્કરી સત્તાના કારોબારીઓએ લાહોરની કેટલીક કોલેજોના પ્રીન્સીપલોને એવી ફરજ પાડી કે કોઈ પણ પ્રકારના ગુન્હાના પુરાવાની તપાસ કર્યા વિના વિદ્યાર્થીઓની અમુક સંખ્યાને સખ્ત શિક્ષા કરવી. - આથી કેટલાકોને કોલેજોમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, કેટલાકોને અમુક મુદત સુધી કોલેજોમાં આવવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો, કેટલાકોને નીચા વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવ્યા અને આ પ્રમાણે હજારેક વિદ્યાર્થીઓને અન્યાય કરવામાં આવ્યો. શાંતિ જાળવવા માટે આવી શિક્ષા કરવાનું શું કારણ હતું ?

લશ્કરી કાયદાના છેવટના અમલ વખતે જ્યારે અમલદારો સમક્ષ કેસો ચલાવવામાં આવ્યા ત્યારે વખતના અલાવનું બહાનું કાઢી બચાવ તરફના સાક્ષીઓ હાજર હોવા છતાં પણ તેઓની જુથાની લીધા સિવાય એમને એમ સજાઓ કરવામાં આવી. દાખલા તરીકે હરીઝાબાદના વકીલો લાલા ગુરદાસરામ અને લાલા શીવરામને મી. વેરોએ બબ્બે વર્ષની એ પ્રમાણે સખ્ત મજૂરીની શિક્ષા કરી. એવું જણાવવામાં આવે છે કે દોલતરામના ૧૭ વર્ષના પુત્ર રામલોકને ૨૫ મીએ પકડવામાં આવ્યો અને તેને ત્રણ અઢવાડીયા સુધી જેલમાં રાખી પુરાવાના અભાવે છોડી મુકવામાં આવ્યો. તેના છુટ્યા પછી થોડેક દિવસે રામદત્તા નામના એક આદમીના બચાવના સાક્ષી તરીકે દોલતરામ હાજર થયા અને જણાવ્યું કે પોલીસોએ રામદત્તને એપ્રેલ થવાનું કહ્યું હતું જેમ કરવાની તેણે ના પાડી હતી. આ પ્રમાણે જુથાની આપરાધી તેના પુત્રને બીજેજ દિવસે ફરીથી પકડવામાં આવ્યો અને જે ગુન્હા માટે તેને પહેલા પકડી છોડી દેવામાં

આવ્યો હતો તેજ ગુન્હા માટે તેની સામું કામ ચલાવવામાં આવ્યું. રામલોકના તપાસના દિવસ માટે ૯ મી અને ૧૦ મી જુન નક્કી કરવામાં આવ્યા પણ ૯ મી જુનની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો બંધ થવાનો હોવાથી આરોપી તથા તેના બાપને ખબર આપ્યા સિવાય તપાસ માટે પાંચમી જુનનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. આરોપી સામું તપાસ શરૂ થઈ પણ તેને બચાવ કરવાની તક આપ્યા સિવાય ઇન્ડિઅન પીનલ કોડની ૧૪૭, ૪૨૬ અને ૫૦૬ કલમના ગુન્હા કરવા માટે ૩૦ હોદ્દાએ એક વર્ષ અને સાત મહિનાની સખ્ત મજુરીની કેદની શિક્ષા ફરમાવી.

મારા નામદાર, મને ખબર મળી છે કે લીલાપુરમાં ભગવાનસિંગ નામના એક માંસ વેચનારને ૬ ઠી જુને પકડીને માર્શિઅલ લૉની સંક્ષિપ્ત કોર્ટ સમક્ષ ૭ મીએ ખડો કરવામાં આવ્યો; આઠમી તારીખે કામ આધ્યું અને થોડો પુરાવો લઈ કેસ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ ૯ મીની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો બંધી લેવામાં આવવાનો હોવાથી કેદીના વકીલને હાજર રહેવાની તક આપ્યા વિના, તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે કેસ પાછો શરૂ કરવામાં આવ્યો અને ગુન્હેગારને ત્રણ મહિનાની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરવામાં આવી.

‘સંક્ષિપ્ત’ ચુકાદા અને ન્યાય.

એમ પણ કહેવામાં આવે છે, નામદાર, કે લૉ કમિશનરોએ ચલાવેલા કેટલાક કેસોમાં ભારે સખ્ત્યો કરવામાં આવી તે છતાં પણ સરકાર તેમજ બચાવ પક્ષના પુરાવા અને ચુકાદાની નોંધ પણ લેવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે તાજ વિરૂદ્ધ ઝલાનો કેસ છું રજુ કરીશ. ૨૬ મી એપ્રિલે દરવીનના પ્રમુખપણા નીચે બનેલા કમિશને ૧૨૪ મી એ કલમ પ્રમાણે એને ગુન્હેગાર ઠેરવી જાંદગી પર્યંત કાળા પાણીની સજા કરી. અને એજ પ્રમાણે ૩૦ જુલીસ લેસ્લીના પ્રમુખપણા નીચે બેઠેલા કમિશને અમૃતસરના હંસરાજ તેમજ હરિરામને ૪૧૨ મી કલમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર ઠેરવી દરેકને સાત વર્ષ સખ્ત મજુરી સાથે શિક્ષા કરી. મારા નામદાર, એમ કહેવામાં આવે છે કે કેટલાક કેસોમાં બચાવ પક્ષના બહારના સાક્ષીઓને ખોલાવવા દેવામાં આવ્યા ન હતા અને ફક્ત સરાનો પુકીને કામ ચલાવી લેવામાં આવ્યું હતું. કેટલાક કુકમોમાં તો આરો

વળી ઉંઘાડીં છત્રી લઈ ફરતાં હિન્દીઓએ સાહેબના દર્શન થતાં છત્રી બંધ કરી નીચી વાળી દેવી.

ચિત્ર-દહન.

નામદાર, મેં જે વિગતો રજૂ કરી છે તે અમુક જગ્યાઓમાં અને અમુક દાખલાઓમાં બની છે એમ નથી અને એ સર્વને જુલાવે એવો બનાવ તો રામનગરમાં બન્યો છે. રામનગરમાં અધુના પર્યંત નહિ ઈચ્છ્ય મોઝ્ય કમનસીત બનાવ કદાપિ બન્યો નથી. જ્યારે મી. ગાંધીના પકડાવાની ખબર ત્યાં ફેલાઈ ત્યારે થોડાક ઊંઘાડાઓ નદીએ ન્હાવા ગયા અને શોક પાળ્યો. એ સિવાય કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું.

ઑન. સર વી.વી.અમ. વી.સેન્ટ.—જ્યાં નામદાર શહેનશાહનું ચિત્ર બાળી નાંખવામાં આવ્યું હતું તેજ રામનગર ને !

ઑન. મી. માલવીયા:—એમ કહેવાય છે, ખરું. પરંતુ એ વિગત અસલ છે.

ઑન. સર વી.વી.અમ. વી.સેન્ટ.—નામદાર, હું ફક્ત એટલું જાણવાજ માગતો હતો.

ઑન. મી. માલવીયા:—નામદાર, મારા મિત્ર ધારે છે કે આ બાબત અહિં જણાવી પોતે ઉપયોગી મુદ્દો રજૂ કરે છે. નામદાર વી.સેન્ટ ધરાવે છે તેના કરતાં શહેનશાહ તરફ હું કાંઈ ઓછું માન ધરાવતો નથી પરંતુ આપ નામદારને તેમજ કાઉન્સિલને બનાવવા માંગું છું કે આ એક બિલકુલ જીદાણું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે અને સખળી સર્વ બીનાઓ તપાસતાં જણાય છે કે જે જે શિક્ષાઓ કરવામાં આવી છે તે તદ્દન અયોગ્ય છે. મારા નામદાર, તા. ૧૫ મીએ મહાત્મા ગાંધી પકડાવાના સમાચાર મળવાથી રામનગરના થોડાક ઊંઘાડાઓ એકત્ર થયા અને પોતાનો શોક અને દિલગીરી દર્શાવવા નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા. એ દિવસ શાનિમાં પસાર થયો અને એમ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે રામનગરમાં તદ્દન શાંતિ હતી પરંતુ આ બનાવ બન્યા બાદ કે. કેમિશનર કર્નલ આશ્વાયનનું ત્યાં જવું થયું. તેણે રેવન્યુ એસીસ્ટન્ટને કેટલીક સુચનાઓ આપી અને

તેમથી ચાર અગ્રેસરોને પકડવામાં આવ્યા. વળી ત્યાર બાદ ૧૨ મી કે ૨૮ મી મેઝે બીજા ૨૩ ને પકડીને દમગટી કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ એક બીજા શખસને પકડવામાં આવ્યો. એટલે સંખ્યા ૨૮ ની યથા તેઓની સામે શહેનશાહનું ચિત્ર બાળી નાંખવાનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. નામદાર, હું આપ સમક્ષ ચુકાદો વાંચી સંભળાવીશ:—

“ હિન્દુઓના એક ટોળાએ કે જેમાં ૨૮ ગુન્હેગારો હતા તેઓએ રામનગરની બાલુમાં ચીનાખના કિનારા આગળ નામદાર શહેનશાહનું ચિત્ર બાળી મુક્યું હતું, અને એ બનાવ જગવાનદાસ, કપુરચંદ અને બરકન-અલીએ નજરોનજર નિહાલ્યો હતો. હરિસિંગ રાની આ ટોળાનો અગ્રેસર હતો અને તેણે ચિત્રા ઉપર નાં શહેનશાહની છબી મુકી તે બાળી દર્ધ મરણની છુમો પડાવતો હતો, બીજાએ તે પ્રમાણેજ અનુકરણ કરીને છુમો પાડતા હતા. “ રાહિત બીલ, કાલા બીલ માર્યા ” એ પ્રમાણે તેઓ બોલતા હતા (અને નામદાર શહેનશાહ માટે પણ અપમાન ભરેલા શબ્દો ઉચરતા હતા) રાહિત એકટ કાળો એકટ મરી ગયો છે એમ પણ બરાડા મારતા હતા. ત્યાર બાદ નદીમાં હરિસિંગે રાખ નાંખી અને શરીર પવિત્ર કરવાને માટે ઘણા લોકોએ સ્નાન કર્યું. એક હિન્દુ અને બીજા કેટલાક મુસલમાનોએ બુઝાનીમાં જણાવ્યું છે કે હરિસિંગ રાની, દાલતરામ, બાલમુકુદ, કરમચંદ અને ગોવિંદસહાયે ૧૫ મીએ હડતાલ પાડવાની ગોઠવણ કરી અને નદી વચ્ચળ એક સલામાં બધા હિન્દુઓને બોલાવ્યા. પાછા ફરતી વખતે હરિસિંગ શહેરમાં અગાડી ચાલી ‘ રાહિત બીલ કાળા બીલ મરી ગયા ’ એ પ્રમાણે છુમો પડાવતો હતો અને નાં શહેનશાહ માટે અપમાન ભરેલા શબ્દો ઉચરતો હતો. આ ટોળામાં લગભગ ૨૦૦ પુરનો હતા પરંતુ મુખ્ય ત્રણ સાક્ષીઓએ તો ૨૮ આસાગીઓના નામો આપેલા છે. બીજા કેટલાકોના પણ નામ દેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ તેઓ સપ્રમાણ પુરવાર નહિ થવાથી છોડી દેવામાં આવ્યા છે. જે સાક્ષીઓએ ટોળાને પાછા ફરતા બોલ્યું હતું તેઓએ પણ ગુન્હેગારો ઝોળખાવ્યા હતા જોકે તેમાંના એક બે શંકા ભરેલા છે.

આરોપીઓ ગુન્હાનો ઇન્કાર કરે છે. બધા આરોપીઓ જણાવે છે કે સાક્ષીઓ સારી ચાલના નથી અથવા તેઓ એમ પુરવાર કરે છે કે

પીએ શું ગુન્હે કર્યો હતો તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું ન હતું. લીલાપુર ડિસ્ટ્રીક્ટના ફર્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ મી. એ. એલ. હોઇલે ૨૬ મી તારીખે આપેલા ચુકાદાના હુકમની મારી પામે આ એક નકલ છે એમાં નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે:—

ચુકાદો—સંવત્ ૧૯૨૧ ગુન્હેગાર ફરવવામાં આવ્યા છે.

નસીબત—નં. ૧ ના આરોપી બચન્તરામને ૨ વર્ષ સખ્ત મજૂરી સાથે કેદ.

નં. ૨ ના આરોપી ચરણદાસને ૬ મહિના સખ્ત મજૂરી સાથે કેદ.

નં. ૩ ના આરોપી જવંદરરામ ૬ મહિના સખ્ત મજૂરી સાથે કેદ.

નં. ૪ ના આરોપી ભગતસિંગ ૬ મહિના સખ્ત મજૂરી સાથે કેદ.

(સહિ.) એ. એલ. હોઇલ.

સંક્ષિપ્ત ચુકાદાની અદાલત.

મારા નામદાર, આ પ્રમાણે લોકોના માન અને સ્વતંત્રતાપર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું છે. શું આવા કૃત્યોમાંથી મુક્તિ આપવી જોઈએ ? એજ લીલાપુર ડિસ્ટ્રીક્ટના ફર્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ મી. એ. એલ. હોઇલે ૨૮ મી મેએ આપેલા હુકમની ચુકાદા સાથેની એક ખીજ નકલ મારી પામે છે. તેમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

ચુકાદો:—

નંબર ૧ થી ૧૨ સુધીના આરોપીઓને ૧૪૭ મી કલમ પ્રમાણે બળવો કરવા માટે, તેમજ ટેલીગ્રાફ એક્ટની ૨૫ કલમ મુજબ ગુન્હેગાર ફરવવામાં આવે છે.

નંબર ૧૩-૧૪ અને ૧૬ ના આરોપી ૧૫૭ મી કલમ મુજબ ગુન્હેગાર હરે છે.

નંબર ૧૫-૧૭ અને ૧૮ શંકા ભરેલા કેસો છે.

સીંચતો:—ગુહેગાર સીતારામ (૧) ને દરેક ગુન્હા માટે બે વર્ષ કેદ સખ્ત મજુરી સાથે.

રામદાસને બળવો કરવા માટે ૭ મહિના કેદ સખ્ત મજુરી સાથે અને ટેલીગ્રાફ એક્ટની ૨૫ મી કલમના ગુન્હા માટે ૧૮ મહિના કેદ સખ્ત મજુરી સાથે.

અમરનાથ, કેસરભોલ, જ્ઞાનચંદ, અમરનાથ (૧) અખ્યારામ, કકારામ, હરિચંદ, દિવાનચંદ, ગિરધારી, સીતારામ (૧૨) એ સર્વને ટેલીગ્રાફ એક્ટની ૨૫ મી કલમના ગુન્હા માટે ૭ મહિના સખ્ત મજુરી સાથે કેદ. સગ્ન એક પછી એક અમલમાં આવશે.

કેસરસિંગ, તેજસિંગ અને ભાગસિંગને ૩ મહિના સખ્ત મજુરી સાથે કેદની શિક્ષા.

નંદસિંગ, બલવંતસિંગ ને ન્યમલસિંગને છોડી મુકવામાં આવે છે.

મારા નામદાર, આપણા બંધુઓના માન અને સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારવાની આ તે રીત કહેવાય કે ?

હવે નામદાર, હું બીજી જાતના કેસો તરફ આપનું લક્ષ ખેંચીશ. કેટલાક જીવંતઓમાં એવો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો હતો કે દરેક હિન્દીએ રસ્તામાં મળતા યુરોપીઓને સલામ કરવી. કેટલાક જીવંતઓમાં તો આ પ્રમાણે યુરોપીઓને સલામ નહિ કરવાથી કેટલાક હિન્દીઓને ફટકાની કે બીજી એવીજ સજાઓ પણ કરવામાં આવી છે. અકલગદના અહોરા શાંતિના દેવદાતામાલને પુત્ર ગોપાલદાસ કે જે ટેલીગ્રાફ ક્લાક તરીકે કામ કરતો હતો તેને આ પ્રમાણે પોતાના અમલદારને તાર આપતી વખતે સલામ નહિ કરવાથી પકડવામાં આવ્યો અને જેલમાં પાંચ ફટકા લગાવવામાં આવ્યા જે કે તેણે જણાવ્યું હતું કે મેં સલામ કરી હતી અને ફરીથી કરવાને ખુશી પણ હતો. શાંતિ જાળવવા માટે આ પ્રકારની શિક્ષાની શું જરૂર હતી ? લશ્કરી કોષદાના અમલવાળા કેટલાક જીવંતઓમાં એવા હુકમો કાઢવામાં આવ્યા હતા કે ગાડીમાં અથવા ઘોડા ઉપર ફરતા દરેક હિન્દીએ રસ્તામાં યુરોપીઓને મળતાજ નીચે ઉતરી જવું અને

તેઓ તે દિવસે ત્યાં હાજર નહોતા. બચાવના સર્વ સાક્ષીઓએ તોફાન દરમ્યાન ગેરહાજર હતો એમ પુરવાર કરવાને બનતો. મયાસ કરે છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ.

ૐ ૐ ૐ ૐ

બચાવના સાક્ષીઓમાંથી બાલમુકુંદ એમ પુરવાર કરવા મળે છે કે તે ગુજરાનવાલામાં હતો અને ગુન્હાની જગ્યાએ ગેરહાજર હતો. તે પોતે જણાવે છે કે ૧૫ મીએ ૧૧ વાગા સુધી હું ત્યાંજ હતો.

ૐ ૐ ૐ ૐ

બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે અમને બાલમુકુંદ રસ્તામાં મળ્યો હતો. પરંતુ ઉલટ તપાસમાં પુછી ચકાવ તેવી તકરારોમાં તેઓ ઉતરતા નથી. ખરું જોતા તો એમ જણાય છે કે ૧૫ મીએ બપોરે બાલમુકુંદ ગુજરાનવાળા છોડીને રામનગરથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા મન્યોર શહેરમાં હતો.

ૐ ૐ ૐ ૐ

આ ઉપરથી ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે નામદાર શહેનશાહને એટલે તેમના ચિત્રને બાળવાનો બનાવ બન્યો હતો. હડનાગ પાડવામાં આવી હતી અને લોહા સ્નાનાર્થે નદી પર ગયા હતા. જોકે બચાવના સાક્ષીઓ જણાવે છે કે હડનાગ પાડવામાં આવી નહોતી પરંતુ આથી પણ ગંભીર બનાવ બન્યો હતો તેમજ સાક્ષીઓ તે જગ્યાએ ગેરહાજર હતા એજ બચાવ લાવવાથી હડનાગ પડી હતી નહિ એમ પુરવાર થઈ ચકતું નથી. હરિસિંગે લેહાની તાળીઓ વચ્ચે શહેનશાહનું ચિત્ર બાળ્યું તેને માટે જ જોઈએ તેટલો પુરાવો છે. બે હિન્દુઓ અને એક મુસલમાન આ વાતની સાબીતી કરે છે તેમજ જણાવે છે કે રાખને નદીમાં નાંખવામાં આવી હતી તેમજ હિન્દુઓએ દેવ પાવન ક્યું હતું. બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે રોળું પાછું ફરતી વખતે હરિસિંગના કહેવા પ્રમાણે ‘રાઉવેટ બીજ, કાળા બીજ મધુ છે’ શુભ મારતું હતું. આ બનાવની એક અક-વૌડીવા સુધી ખજર પડી નહોતી અને કેટલોક વખત દરમ્યાન તેની તપાસ પણ થઈ નહોતી પણ તેનું કારણ એ હતું કે બીજે કેટલેક રથને ચરવા આપવારને લઈ અમલદારો પણ દામમા રોકાયા હતા. આ કાંઈ બની

વટી વાત છે નહિ. હું ધારું છું કે કેસ બરોબર પુરવાર થયો છે અને તાજ તરફથી સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ૨૮ ગુન્હેગારોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો.

***

ગુન્હે એટલો તો ગંભીર પ્રકારનો છે કે ગુન્હેગારોને ખાસ ત્રિબ્યુ- નલ સમક્ષ મોકલવામાં આવ્યા નથી તે માટે તેઓએ પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા જોઈએ. આ કારણને લીધે વધારેમાં વધારે સજા કરવી ઈષ્ટ થઈ પડશે, વળી ધણાખરા ગુન્હેગારો માલદાર હોવાથી બારે દડોની શિક્ષા ચોખ્ખી થઈ પડશે. તેથી હું નીચે પ્રમાણે સજા ફરમાવું છું:—

- (૧) દોલતરામ; (૨) બાલમુકુંદ; (૩) કરમચંદ; (૪) ગોવિંદ- સહાઈ; (૫) હરિસિંગ. એ દરેકને બધ્ધે વર્ષ સખ્ત કેદ જેમાંથી વધુ મહિના એકાંત કેદ તરીકે રાખવા, અને એ ઉપરાંત ૧૦૦૦ રૂ. નો દરેક દંડ બરવો. નહિ તો તેને બદલે ૭ મહિના સખ્ત કેદની વધુ સજા ભોગવવી.

તદ્દન શુદ્ધાયંતુ.

નામદાર, ૨૮ ગુન્હેગારોની તપાસ થોડાક કલાકગાંજ ખતમ કરવામાં આવી. તેઓ તો જણાવે છે કે જો ચોખ્ખી તપાસ ચાલી હોત તો આ વાત બતાવતી છે એમ એકકેસ પુરવાર ચાત. વળી તેઓ જણાવે છે કે રાજનું ચિત્ર કદાપિ પણ તેઓએ બાબતુ જેમ નહિ. મુકદ્દમામાં જણાવ્યા મુજબ આ લોકો પૈસાદાર છે અને તે કારણને લીધે આવી સખ્ત શિક્ષા તેમજ બારી દંડ કરવામાં આવ્યો છે. મારી દંડની વાત બાબતુએ મુકતાં જો સખ્ત શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી છે તે કાંઈ નહાનીમુની વાત નથી. આવા આખરદાર લોકોને આવું ખરાબ અને મૂર્ખાઈમરેલા તોફાન કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું અને સક્ષિપ્ત કેટોમાં તેઓનો ન્યાય કરી, પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાની તક આપવામાં આવી નથી એ એક ગંભીર ખીના છે. નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે ટ્રીબ્યુનલમાં અપીલ કરવાની તક આપ્યા સિવાય અને ગુન્હેગારોનો ચોખ્ખો બચાવ કરવા દેવા સિવાય પારાસત્તા આવી શિક્ષાઓને મંજૂરી આપે તેથી વધારે ખોટું કાર્ય બીજું કયું હોઈ શકે ?

‘મારા નામદાર, આથી વધારે દાખલા રજુ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. કાઉન્સિલ સમક્ષ આવા પ્રકારનું ખીલ પસાર કરવામાં આવે ત્યાર પહેલાં આ કમનસીબ બનાવો પૂરવાર કરી તેમાં કેટલું સસ છે તે સાબીત કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે વિષે હું ધારું છું કે મેં પુરતું વિવેચન કર્યું છે. મેં પહેલેથી જણાવ્યું છે તે મુજબ મુક્તિનો ખરડો પસાર કરતી વખતે બે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. પહેલું તો એ કે શહેનશાહ સામે ખુલ્લો બળવો અથવા યુદ્ધ થવું જોઈએ અને તે દબાવી દેવાની જરૂર હોવી જોઈએ અને બીજું એ કે બળવો દબાવી દેવાની જરૂર હોય તે છતાં પણ જે જે યગલાં ભરવામાં આવ્યા હોય તે ન્યાય યુક્ત છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજાની શાંતિ માટે તે ઘણા આવશ્યક હતા તે પણ બતાવવું જોઈએ અને ત્યાર પછી અમલદારોને મુક્તિ આપવી જોઈએ. મારા નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી. હોમ એમ્પરે જણાવ્યું છે કે માર્શિઅલ લૉ દાખલ કરવો જરૂરી હતો કે નહિ તે તો તપાસ કરનારી કમિટી નક્કી કરશે. તેણે તો વળી કહ્યું કે “આગળ વધી, માર્શિઅલ લૉ જાહેર થયો છે તે ધારી લ્યો. અને હવે હું આ વખતે અમુક કાર્યો કરવાનો જેમન હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તેઓની દયાજનક રિયાતનો વિચાર કરવાનું હું આપને જણાવું છું. ૧૪ મી એપ્રિલના દરમિયાન પ્રમાણે આ ખીલને ટેકા આપવાનું હમે વચન પણ આપ્યું હતું. હમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓને રક્ષણ આપવા હમે બંધાયા છીએ.” મારા નામદાર, તમે તેમને ખાતરી આપવામાં સાચા ન હતા તો તે ખાતરી તેઓને રક્ષણ આપી શકશે નહિ. માર્શિઅલ લૉ જરૂરી હતો કે નહિ તે તપાસ કરનારી કમિટી નક્કી કરશે તેમ જણાવ્યા પછી આ ખીલ પાસ કરવાનું હમને જણાવવામાં આવે છે. અને એ આ કાઉન્સિલ ઘણીજ વિપરિત સ્થિતિમાં મુકાય છે. જો આ ખીલ ર કરવામાં આવે તો લાહોર અને અમૃતસરમાં ખુલ્લો બળવો હતો કે નહિ એ વિષેના કમિટીના નિર્ણયનો શું ઉપયોગ ?

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ અલ્ડે ઓફ હોસ્ટસનીએ જણાવ્યું છે કે શાંતિના સમયમાં પ્રજાની તપાસ લશ્કરી કાયદાની રૂયે થઈ શકે નહિ. પરંતુ અધારે ખરેખર યુદ્ધ જાગે અથવા બળવો કરવામાં આવે ત્યારે અમલદારો તે પરિસ્થિતિમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે આવશ્યક હોય તેટલો બળપ્રયોગ કરી

શકે. એટલા માટે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો બાજબી ગણાય એવી વસ્તુ. સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ હતી કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવાનો છે. એ સંબંધી નિર્ણય કીધા વિના બીજા સંબંધી વિચાર થઈ શકે નહિ. જો આપ એમ ધારતા હોય કે તપાસ કરનારી કમિટિ ઉપર આ મહત્વની ખાતતો નિર્ણય કરવાનું કામ હોડી દેવાની તમારી ફરજ છે તો હું કહું છું કે “સજુર કરો, આ બીજા હાથ મુલનવી રાખો.” તપાસના પરિણામની રાહ જુઓ. ખરી હકીકત શું છે તે તારવી કાઢવા દો અને તે તારી કાઢ્યા પછી જ્યાં જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં ત્યાં સુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કાર્યો માટે અમલદારોને મુક્તિ આપો. લશ્કરી કાયદો ન્યાયયુક્ત ગણાય એવી પરિસ્થિતિમાં સારી નિષ્ઠાથી કરેલાં કાર્યોના પરિણામો સામે અમલદારોને અથવા તેમની આજ્ઞાથી કામ કરતા માણસોનું રક્ષણ કરવામાં આવે તે વિરુદ્ધ કોઈ ઝાહ્યો માણસ એક પગ પછી પાંચો ઉઠાવી શકે નહિ પરંતુ લશ્કરી કાયદાનું અસ્તિત્વ જ્યાં ન્યાયયુક્ત નહિ હોય અને ખાસ કારણ વિના તે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તો જે અમલદારોએ પોતાના બધા સામે અમુક પગલાં લખ્યાં હોય તેઓની તપાસ દેશની સાધારણ અદાલતો મારફતે થવી જોઈએ અને તે અદાલતોએ ન્યાયના ધોરણે ચાલી યોગ્ય મુકાદો આપવો જોઈએ.

મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બરે કહ્યું છે કે તેઓ કમિટિની તપાસ પર પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારે દિલગીરી પૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમની તેવી ઇચ્છા ન હોય તે છતાં તેમના ભાણીયા આ કલિન્સિયની બહાર તેમજ ઇંગ્લાંડમાં એક અસર થશે. તેમના ભાણીયા ઉપરથી તો એમજ માલમ પડે છે કે તેમનો ઇરાદો તપાસની કમિટિના ઉપર પક્ષપાતીની અસર કરવાનો હતો. નામદાર મેમ્બરે ગર્ભિત રીતે દર્શાવ્યું છે કે “વિગતો ઉપર ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતો નથી. એ કામ તપાસ કરનારી કમિટિનું છે. પરંતુ સુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કામો માટે તપાસ કરનારી કમિટિ કોઈને પણ કપડો આપશે નહિ.” મારા નામદાર, આ શું સૂચવે છે ? આ પ્રશ્નને અત્યારથી શા માટે ખડો કરવામાં આવે છે ? જ્યારે આપ જણાવતા હો કે તપાસ કરનારી કમિટિ અમલદારોને અમુક કાર્યને માટે દોષિત ઠરાવવાની નથી ત્યારે તમે કમિટિને સ્વતંત્રપણે કામ કરવા દો છો ખરા કે ? ક્યાં તો કમિટિના નિર્ણય ઉપર એ પ્રશ્ન હોડી દો અથવા તો

તમારી સત્તાની રૂએ ખુલ્લે ખુલ્લું કરી દો કે આ કાળા કૃત્યો માટે તપાસની કાંઈ જરૂર નથી અને તે ઉપર આપ ઢાંકપીછોડો કરવા માંગો છો. અલગત એ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં આપ કરી ચક્રો પશુ અંગ્રેજ પ્રજા અને પાલમિન્ટની ખીક આપને તેમ કરતાં અટકાવશે. જો તેમજ હોય તો કમિટિનો નિર્ણય આવે નહિ ત્યાં સુધી હું કહું છું કે આ ખરડો સુવતવી રાખો. તપાસ કરનારી કમિટિ જો ઓન હોમ મેમ્બરનું લાપલુ વાંચશે તો જરૂર તેના ઉપર પક્ષપાતી અસર થશે અને તેઓ માનશે કે એ પ્રમાણે સરકાર તરફથી સુચના કરવામાં આવી છે, કારણ કે માનનીય હોમ મેમ્બર આપના સરકારની રચનિ છે. ઓન હોમ મેમ્બરે જે વિચારો આજે રજૂ કર્યા છે તે જનસમાજની ધારણા પ્રમાણે સરકારના એક પ્રતિનિધિના મુખમાં તદ્દન અયોગ્ય ગણાય. વળી એ માનનીય સભાસદ જણાવે છે કે પ્રીવી કાઉન્સિલમાં કરવામાં આવેલી અપીલોના નિર્ણય ઉપર તેઓ પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારા નામદાર, જો ખરડો પસાર કરવામાં આવશે તો પ્રીવી કાઉન્સિલના નામદાર જાનેને ફરીવાર કરવાનું કારણ મળશે કારણ કે તમે એક એવું કાર્ય કરો છો કે જે કોઈ પણ શરૂરી કરે નહિ અર્થાત પ્રીવી કાઉન્સિલ આ કેમોનો નિર્ણય કરે ત્યાર પહેલાં તો તેના મહત્વના અગોપર આપ સાહેબો સુકાદો આપી પણ દો છો.

મારા નામદાર, મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે પંજાબમાં બનેલા બેદનક બનાવોને અંગે જે વાદવિવાદ ઉભો થયો છે તે સુવતવી રાખવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે મેં મારાથી બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. કેટલાક સવાલો માટે મેં ખજર પુઝી હતી કારણ કે તે મળવાથી આ ખીલ કદાચ સુવતવી રખાય. આ કાઉન્સિલના ધણાખરા હિન્દી સભ્યો ઇચ્છે છે કે તપાસ કરનારી કમિટિ રીપોર્ટ રજૂ કરે નહિ ત્યાં સુધી આ ખીલ સુવતવી રાખવું જોઈએ. મારા નામદાર, અમુક સુકાદો આપવામાં આવે તે સબંધી હું ચિંતા કરતો નથી. અમુક વ્યક્તિ ગુન્હેગાર ગણાય તે માટે પણ હું ફિકર રાખતો નથી. હું તો ફક્ત ખરી હકીકતો માંગું છું. ખરી હકીકતો બહાર આવ્યા પછી જો આ ગેરવ્યાજની કમો માટે જવાબદાર હોય તેઓની આ દેશની કોર્ટે તેમજ ઈંગ્લાંડની કોર્ટે ખજર લેવી જોઈએ. જ્યારે આપે તપાસ કરનારી કમિટિની નિમણૂક કરી છે ત્યારે આ બાબતની ચર્ચા જાહેર કરવી જોઈએ અને બજાતકારે મારા પર ફરજ ન આવી પડી

હોત તો હું પણ તે પ્રભાણેજ કરતે. આ ખીલ શા કારણે રળુ કરવામાં આવ્યું છે તે બનાવો સંબંધી મારે ખોલવુંજ પડશે. જે માણુમોએ અમૃતસર અને ખીજી જગ્યાઓએ પોતાના પ્રાણુ ખોવા છે તેમના આત્માઓ આ ખીલની ચર્ચા થાય તે વખતે આ મહત્વની હકીકત આપ નામદારને જણાવવાની હમને પ્રાર્થના કરે છે. જે માણુસોએ પોતાના પુત્રો ખોવા છે, જેઓએ પોતાના ભાઈઓ ગુમાવ્યા છે, જે સ્ત્રીઓએ પોતાના ભરથાર ખોવા છે અને જે જે માતાઓએ પોતાના પુત્રો ગુમાવ્યા છે તેઓ સર્વ પોતાના સગાંજાવાના અકાળિક મરણ માટે શોક કરે છે અને સમગ્ર ઘટનાનો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાને માટે હમને પ્રાર્થે છે. તેઓ એવો વ્યાગ્રહ કરે છે કે તેમના સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર કરવામાં અડચણ આવે એવો કોઈ પણ નિર્ણય થવો જોઈએ નહિ તથા એવો કોઈ પણ કાયદો પસાર કરવો જોઈએ નહિ. ઘોડા મહિનાના વિલંબથી તેમની બાબતને કાંઈ ખરેખર બાધ આવશે એમ સરકાર કહી શકે નહિ. જે ઝોન હોમ મેમ્બરને એમ લાગ્યું કે જે આવો મુસદ્દો પસાર કરવામાં આવે નહિ તો, માર્શલ લૉ કમિશન તથા માર્શલ લૉની સંક્ષિપ્ત ઈન્સ્ટ્રક્શની કોર્ટએ જે સંખ્યાબંધ માણુસોને ફદ્દ કરીને રોકી રાખ્યા છે તે ગેરકાયદેસર જણાય, તો સરકારે આ ખરડો વહેલો શા માટે રળુ કર્યો નહિ? આ બાબતના સંબંધમાં કામ લેવાને ધારા સભાની બેઠક વહેલી કેમ ન કરી? તેમણે આટલો બધો વખત જે પસાર થવા દીધો છે, ત્યારે જાહેત મત જે બન્યું તે તરફ દબાણથી ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે હવે જે તે મને લાગ્યું કે તેમના અમલદારોનું રક્ષણ કરવા સાડ કાયદો પસાર થવો જોઈએ, તો હું કહું છું કે કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી ઘોડા મહિના ઘોળી જાઓ.

ખરડામાં એક એવો ફરાવ છે કે જે ગત કાલને પણ લાગુ પડે છે. જેમને આ ખરડાની એકદમ જરૂર છે તેમને તે ફરાવ ઉપયોગી થઈ પડશે. કારણ કે તેમ કયાંથી કોઈ પણ અમલદારની સામે કાંઈ દાવો લાવવાથી અનિષ્ટ થાય તેનો અટકાવ થશે. હજુ સુધી કોઈ દાવો મંડાવાની અને ખબર નથી. પંજાબમાં અવરુનીય બ્લીક પેસી ગઈ છે. પંજાબના લોકોમાં તો એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો કે એવો ત્રાસ તો દેશના કોઈ પણ ભાગમાં કદી પણ વર્તાવાનો હતો નહિ. સર એડવર્ડ મેકલેગનની પંજાબમાં હાજરી હોવા છતાં એ લોકોના મન એ લયથી

હજી મુકત થયાં નથી. આવી વસ્તુ રિયલિટીમાં, ગુકસાનીનો દાવો માંગવાની તેમની ઇચ્છા હોઈ શકે નહિ, તેમની એવી આકાંક્ષા છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. હાલમાં તેમની જે ઇચ્છા છે તે એકે જે કાંઈ થયું છે તે નિઃસંદેહપણે સ્થપાયું જોઈએ. તેમને તેથી કરીને શું કરવું તેનો વિચાર કરવાને વખત મળશે. ખરેખર, કમિટીએ રીપોર્ટ કર્યા પછી, જે અમલદારોએ ગેરવ્યાજબીપણે કામો કર્યાં જણાય તેમની સામે સરકારને યોગ્ય લાગે તે પગલાં લેવાની સરકાર પાસે આશા રાખી શકે. જે માણસોને ઇનકાર છે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી છે અને તેમાંના ઘણા ગરીબ છે તો તેઓ દાદ માંગવા તથા મેળવવા શક્તિમાન થશે એવી આશા રાખી શકાય નહિ. ઑન હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું તેમ જે સરકારનું અંતઃકરણ જાગૃત થાય, જે તપાસની કમિટીની ભલામણો ઉપરથી સરકારની વિચાર બુદ્ધિ જાગૃત થાય, જે સરકાર એમ ધારે કે નામદાર શહેનશાહની સરકાર ખાતર, બ્રિટનના ભલાં નામ ખાતર, બ્રિટિશ ન્યાય ખાતર, તેમની ફરજ છે કે, જે સખસો, પછી તે હિન્દી હોય કે યુરોપિયન હોય, તોપણ અક્ષમ્ય ખોટાં કમોંના ગુન્હેગાર હોય તેમનો ઇન્સાફ કરવો જોઈએ, ત્યારેજ માન ન્યાય થવાનો સંભવ રહેશે.

સરકારે ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવું જોઈએ નહિ એ મતને આ સપળા વિચારો ટેકો આપે છે.

ખરડાના સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપર બોલ્યા પછી હવે હું તેના કેટલાક ઠરાવો તથા તે સંબંધી ઑન હોમ મેમ્બરે કરેલી ટીકાઓ વિષે બોલીશ. ઑન હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું કે જ્યારે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે, સરકારના અમલદારોએ તાત્કાલિક પગલાં લેવા જોઈએ. તે સંજોગોમાં તેમને ગેરકાયદેસર હોય એવાં કેટલાંક કામો કરવા પડે છે પણ જ્યાં સુધી તેઓ નીતિમાં રહીને યોગ્ય કામો કરે ત્યાં સુધી તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ નિષ્પત્તિ હેઠળ કયા કૃત્યો આવે છે એટલે કે, જે કૃત્યો કાયદેસર નહિ છતાં યોગ્ય અને વ્યાજબી હોય એવાં કયાં કૃત્યો આવે છે તે શોધી કાઢવું ઘણું અગત્યનું છે. તેણે જણાવ્યું કે માર્ચલ લૉ દાખલ કર્યા પછી આવેા મુક્તિનો ખરડો અનિવાર્ય છે. એક ચોક્કસ પ્રકારનો મુક્તિનો કાયદો નિશ્ચિત હોય એ હું કબૂલ કરું છું પણ આમાં બે પ્રશ્નો સમાવેલા છે. કયા સંજો-

ગોમાં મુક્તિનો કાયદો પસાર કરવો જોઈએ ? અને તે કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ. ઑં હોમ મેમ્બરે ડાઇસીનું પ્રમાણ આપ્યું હતું. તે કહે છે કે જે સમય માટે મુક્તિનો કાયદો પસાર કરવામાં આવે તે રાષ્ટ્રીય ભવનો સમય હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રને કોઈ પણ ભય નહોતો તે મેં બતાવ્યું છે. કેટલાક ચોક્કસ શખસો પોતાની વિચાર બુદ્ધિ ખોઈ ખેડા હતા, આવે-શયી જેવાં અને કેટલાંક દુઃખદાયક કૃત્યો કરી પાડમાં પણ આ રાષ્ટ્રીય ભય હતો એવું કંઈ આપણે કહી શકીએ નહિ. આ સંબંધમાં, હિન્દી રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞાના તારમાં કરેલા ઉલ્લેખના વિરોધ તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. એ સંબંધનો ઉલ્લેખ સમા સમક્ષ મેં અગાઉ કર્યો હતો. જે રખતે લાહોરમાં રમખાણુ ઉભું થયું તે વખતે અમદાવાદ તથા ચિરમ-ગામમાં પણ ઉભું થયું હતું. નામદાર, મુંબઈના ગવર્નરે મીં ગાંધીને જવા દીધા અને લોકોને મળવા તથા છુટ્ટી તેમની સમક્ષ કામ કરવા પરવાનગી આપી. તેમને શાંત પાડવાને તથા તેમાંના થોડાઓએ જે અત્યાચારો કર્યા હતા તેમને ઠપકો પણ આપ્યો હતો. લરકરી કાયદો થોડા દિવસમાં બંધ પડ્યો. અમૃતસર તથા લાહોર ખાતે બહુ તો કંઈ આવા પ્રકારની જરૂર હતી.

અમૃતસરમાં લરકરી કાયદો માટે કંઈ પણ વ્યાજખી કારણ નહોતું. કારણ કે તા. ૧૦ મી એપ્રિલે સાડા પાંચ વાગતા પછી શાંતિ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. પણ તા. ૧૦ મી એપ્રિલે તેની ત્યાં જરૂર હતી એમ માની લઈએ તોપણ તે ૧૨ મી અથવા ૧૩ મી તારીખ સુધીમાં બંધ કરવો જોઈતો હતો. અહીં અનેકા બનાવોના રૂપે એનાં અમદાવાદમાં લેવાપલાં ખજાં એક બોધદાયક ધડો આપે છે, એક સારો મુદ્દાજો રજુ કરે છે. ઑં હોમ મેમ્બર કહે છે કે જ્યારે લરકરી કાયદો દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે રાષ્ટ્રીય ભવનો સમય હોવો જોઈએ. હું તેમની સાથે સંમત થાઉં છું પણ હું નમ્રતા પૂર્વક નિવેદન કરું છું કે લરકરી કાયદો દાખલ કરવાનું વ્યાજખી કરે એવો પંજાબમાં રાષ્ટ્રીય ભવનો સમય નહોતો. ડાઇસીને ટાંકતાં તેણે જે ખીજો મુદ્દા જણાવ્યો હતો તે એ હતો કે કરેલાં કૃત્યો શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને માત્ર જાહેર હિત સારૂ કરેલાં હોવા જોઈએ. મેં જે સંધર્ભ કહ્યું છે તે દૃષ્ટિએ એનાં હું કાઉન્સિલને પોતાની સમક્ષ જે અતિવ્યાપ્ત ખરડો છે તે, લોકો તરફથી કરવામાં આવેલા આક્ષેપો હજી

લશ્કરી કાટાએ કરેલી ચોક્કસ શિક્ષા વ્યાજબી ઠગવવા, અને હજુ સુધી પુરી થઇ ન હોય તે શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવા તથા રીપોર્ટ કરવા કમિશનરોને ચોક્કસ અધિકારો આપવા માટેનો કાયદો હતો, અને ચોક્કસ દિવસો વચ્ચે સરેરાશની સલામતીમાં અથવા સફળ મતી માટે સત્વરતા દાખી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અથવા સુવહિવટ સ્થાપવા તથા જાળવવા સારૂ જરૂરતા તરીકે જે ચોક્કસ કૃત્યો, બાબતો તથા રૂમે તે ચીજોનો દુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તેના સંબંધમાં મુક્તિ આપવાનું તેમાં જણાવેલું હતું.

મારા માન્યવર! હું નમ્રતા પૂર્વક કહું છું કે આમાં પણ સત્વરતા દાખી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અને સુવહિવટ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. આ જરૂરનું હતું તે બતાવવાનું છે.

આ આકટ કે જે કાઉન્સિલ સમક્ષના હમણાના ખરડા માટે નમુના તરીકે લેવામાં આવ્યો છે તેમાં બતાવેલું છે કે માત્ર લશ્કરી કાયદો હસ્તીમાં હતો તે વખતેજ કરેલાં કાર્યોની માત્ર મુક્તિ આપી ચકાવ ખરડાના હેતુએ તથા કારણોના નિરૂપણમાં તો જણાવેલું છે કે ખરડાના હેતુ, થોડા વખતપર થયેલાં રમખાણો દરમિયાન લશ્કરી કાયદાના અમલમાં શુદ્ધ છુદ્ધિ કરેલાં કાર્યો માટે સરકારી અમલદારો તથા બીજા સખમેને મુક્તિ આપવાનો તથા લશ્કરી કાયદાની રૂએ સ્થપાયેલી કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓ આપુ રાખવાનો દરખાવ કરવાનો છે. પણ કાઉન્સિલને જણાશે કે ખરડાના દરખાવો તો તેથી પણ વધારે આગળ જાય છે. આ જાણી-થોળીને અથવા ધરાદા પૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી પણ કાઉન્સિલને જણાશે કે સદરજૂ આકટની ૨ થી કલમમાં હેઠળ મુજબ કહ્યું છે:—સને ૧૯૧૬ ના માર્ચ મહિનાની ૩૦ મી તારીખે અથવા ત્યાર પછી અને આ આકટની યરૂઆત પહેલાં, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા સારૂ કરેલાં દુકમ કરેલાં અથવા કરવાનું અથવા દુકમ કર્યાનું જણાતાં કોઈ પણ કામો, બાબત અથવા વસ્તુના સંબંધમાં કોઈ પણ સરકારી સિવિલ કે મિલિટરી અમલદાર સામે અથવા એવા અમલદારના દુકમની રૂએ કામ કરતા કોઈ પણ બીજા સખસ સામે કોઈ પણ દિવાની કે ફોજદારી મુકદ્દમો કે કામ ચાલશે નહિ."

પડી કરવાના છે ત્યારે પસાર કરવો કે કેમ તેનો ન્યાય કરવાને કહું છું. યજ્ઞી ઑં હોમ મેઝ્મરે દક્ષિણ અગ્નિના જેવી જે સંસ્થાનિક ધરા સમાઓએ મુકિતનો ખરડો પસાર કર્યા છે તેમના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

મારે અહીં જણાવવું જોઈએ કે અમારે મારે એક સારા પુસ્તકાલયના અલાવથી અમે વિન અધિકારી સંપોને મળી અગત્ય વેડી પડે છે. અમારે વખતો વખત લેગિસલેટિવ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ચોપડીઓ ઉછીની લેવી પડે છે (જે કદાચ તેમને જરા અગત્યકર્તા થવું દશે) એટલુંજ નહિ પંજુ અમારું કામ ચલાવવા સારું અમારે દૂરની જગ્યાઓએથી પણ મંગાવવી પડે છે. ઑં હોમ મેઝ્મરે મને કેપ ઓફ શુઝ હોપ એક્ટની નકલ મારી વિનંતિથી મને ઉછીની આપી તે માટે હું તેમનો આભારી છું. એક સારા પુસ્તકાલયના અલાવથી અમારા કાર્યમાં અડચણ પડે છે. જો એવું એક પુસ્તકાલય હોય તો કાઉન્સિલનો તેમજ અમારો પોતાનો અમે ઘણો વખત બચાવી શકીએ. આ કેપ ઓફ શુઝ હોપ એક્ટ બનાવે છે કે છુલાંગના લોડે ગ્રીફ જર્ડીસ, જનરલ આરગ્ય અને નામદાર શહેનશાહની હાઈ કોર્ટના જજ મિથામ એમનું બનેલું એક કમિશન બોર લોકો સાચની લગાઈ વખતે સરકરી કાયદાના વહિવટ સંબંધી તપાસ કરવાને નિમણું હતું. અગાઉના દરવ ઉપર તપાસની કમિટીના બધારણુ તથા અધિકારોના સંબંધમાં મેં જે કહ્યું હતું તને અ.પી ટેકો મળે છે. હવે સને ૧૯૦૦ ના આ ૬ હા આક્ટ વિષે હું બોલીશ. આ કાયદો અમારે બોર વોર ચાલતી હતી ત્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. સદરહુ કાયદો કેવા સંજોગોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તે તમા બનાવેલા હતા. જે રાખસોએ રાણીની વિરુદ્ધ લગાઈ કરી હતી અથવા બીજી રીતે દુસ્મનનાં સહાય આપી હતી તે રાખસોને શિક્ષા કરવાને એ કાયદો હતો. તે રાખુને દાખી દેવા તથા સુવ્યવસ્થા જળવવા માટે હતો. હમણું જે કાયદો વિચાર હેઠળ છે તેનો અગાઉનો કોઈ પણ દાખલો નથી. એ કાયદો સને ૧૯૦૨ માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતા. એ બીના પણ અત્યની છે. તે સંસ્થાનના ગવર્નરને તથા સંસ્થાનમાં રહેનશ હતા સરકાર ઉપરી અધિકારને તથા સરકરી કાયદા દરમિયાન વમની સત્તાની રૂયે અન શુદ્ધ શુદ્ધી કામ કરતા સવળા રાખસોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરતા, કોર્ટ મારીજ અથવા

૧ હવે આપણે જાણીએ છીએ કે લશ્કરી કાયદો લાહોર તથા અમૃતસરમાં ૧૫ મી તારીખની મધરાતે અથવા ૧૫ મી તથા ૧૬ મી તારીખ વચ્ચેની રાતના ૧૨ વાગે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. જે બનાવો ૩૦ મી માર્ચથી તે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યાની તારીખ સુધી બન્યા તેને ખરડાની વ્યાપ્તિમાં કયા ન્યાયથી સમાવેશ કરવામાં આવ્યો તે હું સમજી શકતો નથી. સાધારણ રીતે આવો ખરડો લશ્કરી કાયદો અમલમાં હેય તેટલાજ વખતને લાગુ પડે છે પણ આ ખરડો તેનાથી પણ આગળ જાય છે તેના અંત તરીકે આ આકટની શરૂઆત નક્કી કરે છે. આમાંનું કોઈ પણ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે જાણવા મને ઇચ્છા છે.

બીજી જે બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશ તે આ છે. ખરડામાં અમલદારોને તેમના કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનું એવી શરતે ઠરાવેલું છે કે સદરહુ કૃત્યો, બાબત અથવા વસ્તુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરહુ કારણો માટે જરૂરના હતા એવી બાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. આ વાંધાગરેલું છે. તમારે અમલદારોને જે કામોમાંથી દોષ મુક્ત કરવાના છે તે કામો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલાં હોવાં જોઈએ ને ખરેખર રીતે બાજબી અને જરૂરના હોવા જોઈએ. જે એક માણસ બીજા માણસને ગોળી મારે તો તેણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને બાજબી રીતે કર્યું હતું તે તેણે ખતાવવાનું છે નહિ તો, તેને દોષમુક્ત કરી નહિ શકાય. આના સંબંધમાં, હું સને ૧૭૯૯ માં થયેલા એક રાજ્યના ઇન્સપેક્ટમાં મી. જસ્ટીસ ચેમ્બરલેઇનના થોડાક વિચારો તરફ ધ્યાન ખેંચીશ તે મુકદ્દમો રાષ્ટ્ર વિરૂધ્ધ ફિટ્ઝજેરાલ્ડનો હતો. રાષ્ટ્રે ફિટ્ઝજેરાલ્ડ સામે હુમલો તથા મારામારી માટે ફરિયાદ માડી હતી. તેને ફિટ્ઝજેરાલ્ડના હુકમથી ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. તેને ૫૦ ફટકા મારવા બાદ બીજા ૫૦ ફટકા વધારે મારવામાં આવ્યા હતા. એ મુકદ્દમાનો ચુકાદો આપનાં મી. જસ્ટીસ ચેમ્બરલેઇને જજરીને આ પ્રમાણે સંબોધી કર્યું હતું—“તેઓ નામદારે જણાવ્યું કે મુકિતના ખરડાની રૂયે કાયદાએ તેમને દયાભાવની લાગણી-ઓથી મુક્ત કરવા નહોતા અથવા તો તેમને સત્તાનો મરજી માફક ઉપયોગ કરવાની રજા નહોતી. પછી તે હુલ્લડ દાખી દેવાને હોય તેની હરકત નહિ. જજરીએ એવી કોઈ કલ્પના કરવાની નથી. તેમાં એવી આશા

રાખવામાં આવી હતી કે સધળે પ્રસંગે ધારવામાં આવેલા ગુન્હેગારની વર્તણૂકના સંબંધમાં ગંભીર અને સખ્ત તપાસ થવી જોઈએ અને દરેક કામ ગુન્હે શોધી કાઢવાના હેતુથી અને નહિ કે બળાટકાર કરવાના હેતુથી થવું જોઈએ. તપાસ તથા ઇન્સાફથી, હમણા તેઓ રોકાયેલા છે તેવી કોઈ તપાસ કહેવાને ધરાદો રાખતો નથી પણ ચાલુ સંજોગોથી તથા મુકદ્દમાના ઉત્તમ સ્વરૂપથી જેવી તપાસ અને ઇન્સાફ ખતી શકે તેવી. “ધારા સભાનો હેતુ એવોજ હશે તે તે “માજીસ્ટ્રેટ અને ખીજ સધળા સખસો” એ શબ્દોથી સ્પષ્ટ ચાલે છે. તે પુરવાર કરી આપે છે કે દરેક માણસ પછી તે માજીસ્ટ્રેટ હોય કે નહિ તોપણ, હુલ્લક દાખી દેવા માટે તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી અને તેના કૃત્યો માટે કાયદાથી તેને ન્યાયપૂર્વક માલેલો કરાવવો જોઈએ વાસ્તે એટલું આવશ્યક છે કે તેને જે જરૂરીઆતથી સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની મર્યાદા બહાર જવું જોઈએ નહિ અને તેણે તે માટે વ્યાજખી કારણો રજુ કરવા જોઈએ, અને તેણે જે ગુન્હાની શિક્ષા કરી હતી તે નક્કી કરવા સાર ખનતા દરેક ઉપાયો લેવા જોઈએ અને તે સર્વ ઉપરાંત તેની વર્તણૂકમાં દયાભાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોવું જોઈએ નહિ.”

ધારાસભાને આ વખતે પુછવામાં આવે છે.

ઑ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—તેનો ઉદ્દેશ્ય આપવા ઑ. મેમ્બર મહેરબાની કરશે?

ઑ. પંડિત માલવિયા—તે રેટ ટ્રાયલ્સ વૉ. ૩૭, ૧૮૨૦ સંગ્રહ ૭૬૫ માં છે. હું નમ્રતા પૂર્વક જણાઉં છું કે મી. જરડીસ એમ્પરમેન્ટની આ ટીકાઓમાંથી સભા જે કામમાં રોકાયેલી છે તે વિષે ઘણી સારી સૂચનાઓ મળી શકે છે. અત્યાર આગમ્ય ચપલાં રમખાણો દરમિયાન કરેલા કોઈ પણ અમુક કામ કરવા માટે જે સખસ પર તોહમત મુકવામાં આવ્યું હોય તેની સામે હુકમનામું કરવું જોઈએ કે તેને મુક્ત કરવો જોઈએ તેનો વિચાર કરવા સાથે આપણે કોઈ અહીંઆ કોર્ટ તરીકે બેઠા નથી. એવા સખસની ખાતરી કેવી રીતે ઇન્સાફ કરવો અને તેપર કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિષેના નિયમો તથા કરાવો નક્કી કરવાને હાલ ધારા સભા બેઠી છે. અને તેથી હું જણાઉં છું કે આ સંબંધમાં મી. જરડીસ એમ્પરમેન્ટની ટીકાઓ આપણને અસાધારણ સહાય અને માર્ગદર્શન કરી શકશે.

આપણી સમક્ષ જે ખરડો છે તેનો હેતુ, વ્યવસ્થા જાગવવા અથવા સ્થાપવા સાર, જે કૃત્યો, બાબતો તથા વસ્તુઓ કરવામાં આવ્યા હો અથવા તે માટે કુક્રમ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે તે કર્યાનું અથવા તે માટે કુક્રમ કર્યાનું જણાતું હોય તેના સંબંધમાં સરકારી અમલદારો તથા બીજા સંબંધોને, સદરજુ કૃત્યો, બાબતો તથા વસ્તુઓ કહેલાં કારણ સાર જરૂરના હતા એવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યાં હોવાની શરતે, જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનો છે.

મારો ખાસ વાધો “વ્યાજબી માન્યતામાં” એ સમ્બંધો માટે છે. ખરડો જે પ્રમાણે છે તે જોતાં, જે કોઈ સંબંધે વાદોને નુકસાન કર્યું હોય તેની સામે રક્ષિત કરવામાં, સાધારણ રીતે તો કુતોદ્દમદ થતું અસંભવિત છે. તમે જ કલમ તરફ જોશો ત્યારે આ સ્પષ્ટ થશે; કારણ કે તેમાં જણાવેલું છે કે, જે કોઈ સરકારી અમલદારે ચોક્કસ કામો કર્યાં હોય તેની સામે, કાંઈ પણ મુકદ્દમે ચાલતો નહિ; એવી શરતે કે સદરજુ અમલદાર અથવા સંબંધ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરજુ કારણ માટે તેનું પગલું જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્ત્યો હોયો જોઈએ.”

૩ જ કલમમાંની પુરાવાની કાનૂનો, (જે વિશે દુ પછીથી બોલીશ) ને બાબતો મુકી, જે અમલદારના પગલાં સંબંધી વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી વર્ત્યો દનો, તથા તે કામ જરૂરનું હતું તથા તેણે તે વ્યાજબી અને ગોઝા અજાણ તથા વિચારથી કર્યું હતું કે કેમ એવા પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ, જરૂરીસ ચેતનલેખનના સમ્બંધમાં હદીએ તો “જે જરૂરીઆતથી તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની દૃઢ તેણે એળાંગવી જોઈએ નહિ અને તેના વર્તનમાં દૃઢ બાવના સમાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોય જોઈએ નહિ. દુ નિયતપૂર્વક નિવેદન કરે છે કે ખાસ કરીને જો બાબત વાપરી છે ને આથી વિશેષ આગળ જાય છે. તેમાં જે દાખલો દરજ આપેલો છે તે અગાઉના મપદાઓથી અથવા બુદ્ધિ અને જાણના વિચારોથી પ્રતિષ્ઠન થઈ શકેલો નથી. મેં જે મુકદ્દમો દાંક્યો હતા તેમાં એવું તોદમદ હતું કે રાષ્ટ્રને કિન્નજેરાઈને ખોટી રીતે કટક માર્યા હતા. અદાલત જેમાં છુટથી કટક માર્યા હતા તેના પગલાં હતાં. એ મુકદ્દમાં તેનો મુદ્દો આપના પ્રતિવાદીના કે જેના સંબંધમાં વફાદારીના પગલાં કામો કર્યાની દલીલ લાવવામાં આવી હતી તેના સંબંધમાં હતાં.”

લક્ષ્ય : • ૨ છે કે તેણે તેની વફાદારી સૌથી સંપૂર્ણ રીતે બતાવી હતી તરણુ . • રક્ત વડે લખી હતી અને વાદીની પીઠ ઉપર તેનું નામ ગણ્યું હતું. માન માન્યવર! અહીંયા પણ લશ્કરી કાયદાના વહિવટ કરતોઓએ ધણા નિર્દોષ પ્રજા બંધુઓના વાંસા ઉપર પોતાના નામો રક્ત વડે લખ્યાં હતાં અને જેઓએ તેમને એવી ઇજા કરી હતી તેમને એવું પુરવાર કરવાને કહેવા રેતું જોઈએ કે, તેઓ જાહેર સુલેહ અને સુવ્યવસ્થાના હિતમાં વ્યાજબી સંભાળ અને સાવચેતીથી અને દયાબાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર વર્ત્યા હતા.

જ્યારે આપણે ૩૭ કલમ ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે મેં જે દર્શાવે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે વધારે વાંધાભરેલા થાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે,

“૨૭ કલમના કારણ સાર, કોઈ પણ કામ સરકારના અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હતું એવી મતલબનો દાખલો નિર્ણયકારક સાબિતી ગણાશે અને ઉપર જણાવેલા કારણ સાર લીધેલાં સખર્ગાં પગલાં, વિરુદ્ધ પુરવાર થાય તે શિવાય, તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તથા તે માટે તે જરૂરનાં હતાં એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરેલાં ગણવામાં આવશે.”

મારા માન્યવર! એક દાયે જે આપવામાં આવ્યું તે બીજે દાયે લઇ લેવામાં આવે છે. આ ત્રીજી કલમ ૨૭ કલમની સાથે વાંચીએ તો, કોઈ પણ માણસને પોતાની ચયેરી ઇજાના સંબંધમાં તપાસ કરાવવા દાવો માંડવો હોય તો તેને ફત્તેહમંદ થવાનો વસ્તુ ન કાંઈજ સંભવ રહેતો નથી. તે દર્શાવ જણાવે છે કે વિરુદ્ધ સાબિત નહિ થાય તો તે પગનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યવસ્થા જાળવવા તથા સ્થાપવા માટે જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરેલું ગણાવ માં આવશે. અપણે ધરી લઇએ કે મીઠા મનોહરપાસ બારીસ્ટર ઍટ લૉ એક દાવો માંડે છે. હું કદચ તે મદરથને અન્યાય કરતો હોઈ પણ એક દૃષ્ટાંત તરીકે મેં તેમનું નામ લીધું છે. તેને કોટડીમાં તથા બીજી રીતે પુરી રાખવ તે લીધે તેને થયેલા અન્યાય માટે મુકસલીમો તે દાવો માંડે તો, જે રાખમે તેને ઇજા કરી ને સખસ શુદ્ધ બુદ્ધિ વગર, અને કોઈ પણ માનવી કારણ સાર તે રોકી રાખવાનું અગત્યનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતા વગર વર્ત્યો હતો એમ

પુરવાર કરવાનું તેને શા માટે કહેવું જોઈએ વાર ? તે શુદ્ધ શુદ્ધિથી અને વ્યાજબી સંભાળથી વર્તે છે તો તે પુરવાર કરવાનો જોગ પ્રતિવાદી રાજા-માટેના ન નાંખવો જોઈએ ? આવા પ્રકારના વ્યાજબી ધન-સાધ માટે, વાદીએ દાવાની વિગતો સોગત પર જણાવવી જોઈએ એટલું પુરતું છે અને તે દીવાનો હોય એમ જતાવવાને કાંઈ પણ કારણ નહોતું તો સંજોગો એવા હતા કે તે જે પ્રકારે વર્તે તે પ્રમાણે વર્તવાને તેને માટે જરૂર તથા યોગ્ય હતું અને તેથી તેમ કરવા માટે તેને માફી મળવી જોઈએ એ સાબિત કરી આપવાનું પ્રતિવાદીને શિરે હોવું જોઈએ જે શખ્સોને અપમનો તથા અન્યાયના પાત્ર કરવામાં આવ્યા છે તેમના પર જીલમ કરનારા શખ્સો શુદ્ધ શુદ્ધિ તથા વ્યાજબી માન્યતા વગર વર્ત્યા હતા એમ પુરવાર કરવાનું તેમને કહેવું એ તે શખ્સોને-વાદીઓને-એવડો અન્યાય કરવા બરાબર છે. હું નમ્રપણે જણાઉં છું કે ન્યાયની રીત પ્રમાણે તો એ કલમ કાઢી નાખવી જોઈએ જે આ કલમ કાઢી નાખ્યામા આવે તોજ કોઈ પણ દાવામા સફળતા મેળવવાનો કોઈ માટે પણ સંભવ રહે. પ્રતિવાદી શુદ્ધ શુદ્ધિ અને વ્યાજબી માન્યતાથી વર્તે નહોતો એ પુરવાર કરવાનું વાદીને કહેવું એ તદ્દન ખોટું છે. વાદીને સર્વ સત્તાનો શુદ્ધ કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે, તે પ્રતિવાદીના અતરને કેવી રીતે પારખી શકે, અને એક ત્રાહિત કે જે માત્ર તેના જીલમ અને બગાડકારીજ તેને જાણીતો છે તેના હેતુઓ સાથે કેવી રીતે પરિચય ધરાવી શકે અને તેને થયેલી ઇજા દ્વેષયુક્ત ધરાવાનું પગિણામ હતું એમ કેવી રીતે પુરવાર કરી શકે ? હેતુઓનું અનુમાન માત્ર કાર્યથીજ થઈ શકે અને તેના કામ માટે માફી આપવાનું તેના હેતુઓથી વ્યાજબી દરે છે એમ પુરવાર કરવાનું પ્રતિવાદીને શિરે છે. જે વસ્તુઓનું ખુદ પ્રતિવાદીનેજ જ્ઞાન છે તે પુરવાર કરવાનું વાદી માટે અશક્ય છે. વાસ્તે હું જણાવું છું કે ખરડાની ડાહ્યા કલમ સમ્પત્તિ રીતે વાધાભરેલી છે અને બીજી કલમથી ખરડામા જે કાંઈ આપવામા આવ્યું તે આનાથી વધી લેવામા આન્યાનું જણાય છે.

ખરડામા બીજા કેટલાક વાધા છે. હું મળતાગળા પર પાડે બોલીશ તેમા જણવ્યું છે કે — પદ્મનમા તથા દિન્દના બીજા આગમાં થોડા વખત પર થયેલી અવ્યવસ્થાએ ને લીધે વ્યવસ્થા બગાડવા તથા સ્થાપના સરકરી કાયદાનો આશ્રય લેવો આવશ્યક થયો છે.”

દાખલા તરીકે દિલ્લીમાં તથા કચકતાગા કરેલાં કામોની આ વિચારણા સખ્દ રચનાની કેવી રીતે અસર થશે તે હું જાણ્યો નથી. ખરડાનો હેતુ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ અને તે સ્પષ્ટ કરવા સારૂ ભાષામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. પ્રસ્તાવના પ્રમાણે, જ્યાં લશ્કરી કાપડો રથપાયો નહોતો તે જગ્યાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે કે નહિ તે વિષે હું ખાતરીથી કંઈ શકતો નથી. ખરેખર તેનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

હવે મારા માન્યવર, હું ચોથી ક્રમ પર આવું છું તે માર્શન લોની શિક્ષાઓ બહાન રાખના તથા ચાતુ રાખના વિષે કે ખરડામાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે માર્શન લોની રૂપે રથાપાયેલી કોર્ટ કોર્ટ અથવા નિમાયના ઇન્સપેક્ટર હોદ્દાની રૂપે કામ કરતા કોષ્ટ અધિકારીએ કરેલી શિક્ષાની રૂપે તથા તે મુજબ કેદ કરેના દરેક શખસને કાયદેસર રીતે કેદ કરેનો જણવામાં આવશે અને તેમાં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે સર્વજન શખસ તેની શિક્ષા પુરી થાય ત્યાં સુધી અથવા તો ગર્વનર જનરન ઇન કાઉન્સિલ મુકત કરે અથવા તો કોષ્ટ કાયદેસર અધિકારી ખીજી રીતે છોડી મૂકે ત્યાં સુધી કેદ રહેવાને પાત્ર થશે."

મારા માન્યવર, મારે કહેવું જોઈએ કે ખરડાના આ ઠરાવથી મને સૌથી વિશેષ આશ્ચર્ય થયું છે. મારા ધારના પ્રમાણે ઝો. હામ મેમ્બરે કહેલી વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કાઉન્સિલ સમક્ષ હાનમાં જે પ્રકારનો ખરડો છે તે પ્રકારનો મુક્તિનો ખરડો પસાર કરવામાં ન આવે તો, એટલે કે, ૪ થી કલમમાં જણાવેલા ઠરાવ આ કાઉન્સિલ પમાર કરે નહિ તો માર્શલ લો કોર્ટોએ જે માણ્યોને શિક્ષા કરી હોય તેમજ રોજી રા. ૧૪ એ ગેરકાયદેસર થશે. એ ખીના હિન્દુસ્તાન સરકારને વિદ્ધિ છે હું માની લઉં છું કે પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે. જે તેમ હોય તો સિત્તાઓની મારી આપના અથવા શુદ્ધાના ઠરાવો રદ કરવાને નહિ પણ તેમને બહાન રાખના તથા ચાતુ રાખના સારૂ કાયદાની મં. નામની એ આ લોકોને અન્યાય કરના ગરામર છે. મને એ વિચરનાં દિ ગીગી થાય છે કે ખરડો ઘડામાં પુરતી સભાગ તથા વિચાર કરવામાં આવી ન હોય અને પરિસ્થિતિના સંજોગો જોના જે જુ. ૧ જુ. ૧ ઠરાવોની અગત્ય હતી તે પર એકી વ. ૧૫૮ સ. ૫૫૧ રીત વિચાર ચનાવવામાં આવ્યો નહોતો. દિલ્લિ આફિકાના કાયદાઓના મુત્તાને પણ જે સરકારે પોતા સમક્ષ

સપૂર્ણ રીતે રાખ્યા હોત તો ખગડો માર્ષ લુદ્ધીજ ગીતે ધડપ માં જા યો
 દોત, તેનું સ્વરૂપ માર્ષ જુદુજ દોત અને લક્કરી મોમેને લીરે જેમને
 ઇમા થઈ હોય તેમની તરફેણમાં કેટલાક દર વો તેમાં દાખલ કરવા મા
 આન્યા હોત દક્ષિણ અફ્રિકાના કયદમતિના સને ૧૯૦૨ નો કેપ ઓફ
 ગુડ હોપ એન્ટ બોતા ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે તથા લૉ મેમ્બરે જેણે
 હશે કે માર્શન લૉના અધિભારીઓએ જેમને ગુન્હેગર ડેરવા હોય અથવા
 જેમને સગા મરી હોય તેમની શિક્ષાઓની જલદીથી ફરી તપાસ કરવાનો
 એક દરખાસ્ત હતો મારા મા યવર એ ચૂંટી સમાધાન કરવાને કદાચ હોમ
 મેમ્બરે આજે જાહેર કરું છે કે સક્ષિપ્ત કોર્ટોએ મરી શિક્ષાઓ ફરી
 તપાસવા સારું હાથ કે ટંના એ જાળે નીમવાનો દિન્દુસ્તાન સરકારે નિર્ણય
 કર્યો છે તે જાહેરનામ ને તેટલે સુધી હું આવકારદાયક મળ્યું છું પણ
 જ્યારે ખરડો તૈયાર કરવામાં આ યો ત્યારે તે બાબત પર સચળા સ્વરૂપોમાં
 વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો એવી મારી શકા મજબુત થાય છે
 કેપ ઓફ ગુડ હોપના અ કટના દરવો તરફ હું અ આધ્યાન બેચીશ.
 તે આખટની (સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા આક્ટ) એક નકલ ગ્રાપવા હું
 લૉ મેમ્બરને વિ નિ મરુ છું

ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉડસ—જે હું ઓ મેમ્બરને એમ જણાવું
 કે અમે એ આક્ટને નમુના તરીકે લીધો નથી તો કદાચ થોડી મહેનત
 બની જશે પણ ત્યાર પછીનો આખટ, એને સને ૧૯૧૫ નો આખટ
 કે જે તે જાણતા હોય એમ લાગતું નથી તે ઉપરથી અમે આ ખગડો
 ધડ્યો છે

ઓ. પતિ માનરિય—હું ઓ. લૉ મેમ્બરનો ઉત્તર માનું છું
 હું સને ૧૯૧૫ ના એક્ટ વિશે જાણતો નથી ગન તેમ પણ મારે માટે
 આ બાબતમાં મમ મરના મારા મિત્રે એ નાધેના રાન્ડુટોની આ ર મને
 તે યાદ આ યો નહિ પણ મને તેની ખબર મના સાદું હું ઓ. લૉ
 મેમ્બરના ઠાકર માનું છું અને જો તે આકટની પત્ર એક નમલ મને
 તે આપશે તો હું તમના આનર મનીશ.

૧૦૧૨૧૪ સર જ્યોર્જ લાઉડસ—ઓ. મેમ્બરે જાણ પુરું કર્યા
 પછી ખચિત હું આપીશ

ઓળ પહિત માલવિયા—હું પુરું કરું તે પહેલાં તે એકદમ જોવા દેવા સારું લાગે એમને કાંઈ બહીષ્કારાખવાની જરૂર નથી. અને કદાચ તેમાંથી મદદ મળી શકશે. છતાં મારા તરફ જે સમ્મતા દર્શાવવામાં આવે તે માટે મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

હવે, આ સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા એક્ટમાં લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી શિક્ષાઓ બહાલ રાખવા સંબંધી અગત્યના ઠરાવો હતા. પણ તેમાં શિક્ષાઓની ફરી તપાસ માટેના પણ ઠરાવો હતા. હું તમો નામદારનું તથા કાઉન્સિલનું આ ઠરાવો તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. તે એક્ટમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે:—

યોગ્ય અધિકારીએ રચાયેલી અને જોલાવેલી અને આ સંસ્થાના જે છાત્રાઓમાં માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અથવા નાંખવામાં આવ્યો, હવે તેમાં લરાયલી કોર્ટ માર્શલે, માર્શલ લૉ ચલુ રહેશે તે દરમિયાન, સાધારણ રીતે લશ્કરી કાયદેને તાબે નથી એવા સખસોનો રાજ્ય વિરુદ્ધના ચુન્દાઓ, ખૂન અથવા ગમે તે પ્રકરના સવગા અથવા કોઈ પણ ખીમ કૃત્યોનો અથવા માર્શલ લૉની રૂપે જાહેર કરેલા અથવા જાહેર કર્યાનું જણાતા રેગ્યુલેશનો, જેને સાધારણ રીતે માર્શલ લૉ રેગ્યુલેશનો કહેવામાં આવે છે તેના સંગા અથવા કોઈ પણ ઉત્પન્નનો માટે કરેલી જુદી જુદી શિક્ષાઓ આ ઉપરથી બહાલ રાખવામાં આવી છે. અને સંસ્કૃત શિક્ષાઓ હેતુ અથવા નેતી રૂપે સંસ્થાનની અદરના કોઈ પણ કેદખાનામાં અથવા કેદ રાખવાની ખીમ કાયદેસર જગરાઓમાં કેદ કરવામાં આવેલા નેનળા રજિમેન્ટો ત્યાં કાયદેસર રીતે કેદ રાખી શકવાનું મળવામાં આવશે અને સંસ્કૃત શિક્ષાઓ અનુક્રમે નમના પર પસર કરવામાં આવી હોય તે પુરી માત્ર ત્યાં મુખી અથવા કોઈ કાયદેસર અધિકારીથી નેમને છોડી મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી, અથવા ગવર્નર દ્વારા તેને ખીજે કે કોઈ કેદ રાખવામાં આવશે અને સંસ્કૃત શિક્ષાઓ, આ સંસ્થાનની યોગ્ય અને કાયદેસર રીતે રચાયેલી કોર્ટ યોગ્ય નીકળેલા મળવામાં આવશે.

આના બીજા ભાગમાં હેડિંગ મુજબ કહ્યું હતું:—

કેદખાનાના અથવા અગાઉની પેટા કલમમાં જણાવેલી બીજી કેદની કાયદેસર જમ્યાના દરેક તથા સધળા અમલદારો જેમણે સદરહુ અગાઉની પેટા કલમમાં જણાવેલા શખ્સોમાં કોઇને પણ કોઇ પણ વખતે શુદ્ધ બુદ્ધિથી કેદમાં લીધા હોય, લીધા હતા અથવા રાખ્યા હોય તેમને સધળા કારણો સારા સાધારણ રીતે વર્તેલા ગણવામાં આવશે.

ત્રીજા ભાગમાં હેડિંગ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું હતું:—

આ સંસ્થાનમાંના જે સધળા શખ્સોને પડેલી અગાઉની પેટા કલમમાં જણાવેલી ઉપરુક્ત શિક્ષાઓમાંની કોઇ પણ શિક્ષાની રૂયે અથવા તે અનુસાર તે સંસ્થાનની હદ બહાર કરવામાં આવ્યા હોય તેમને, આ સંસ્થાનની બહાર કાયદેસર રીતે દેશપાર કરેલા અને કરવાનાં ગણવામાં આવશે અને ઉપર કલા પ્રમાણે દેશપાર કરવાના સદરહુ કૃત્યો અથવા બાબતો આ આકટની બીજી કલમમાં જણાવેલા કૃત્યો, વિષયો તથા વસ્તુઓમાં તથા તે હેડિંગ સમાવેશ થયેલા ગણવામાં આવશે.”

હવે આ દરાવે વાંચવામાં એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે બોર વોરને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો જરૂરનો ધારવામાં આવ્યો હતો. આ દરાવેનો નિઃસંશયપણે હેતુ પસાર કરેલી શિક્ષાઓ બહાલ રાખનાનો હતો પણ તેમાં અગત્યની હકીકત એ હતી કે આ લશ્કરી કાયદાની શિક્ષાઓ તથા હુકમો રાણી સાથે લડાઇ ચાલતી હતી તેવે વખતે પસાર કરવામાં આવ્યાં હતા. એ સંજોગોમાં સદરહુ શિક્ષાઓ બદલ રાખવાનું જરૂરનું હતું અને ખાંસ કરીને, જે શખ્સો સાધારણ રીતે લશ્કરી કાયદાના અમલ હેડિંગ ન હોય અને રાજ્યદ્રોહ, ખૂન અથવા બીજા ગુન્હાઓ માટે અથવા લશ્કરી કાયદાની રૂયે જણાવેલ અથવા કાઢવાનું જણાના કોઇ પણ રેઝ્યુમેશન જેને સાધારણ રીતે માર્શલ લૉ રેઝ્યુમેશન કહેવામાં આવે છે તેના કોઇ પણ ઉદ્દેશ્ય માટે લશ્કરી અદાવતે ઈન્સાફ આપ્યો હોય તેવા શખ્સોની બાબતોમાં તો તેમ કરવું ખાંસ જરૂરનું હતું. એજ કારણ સાર એવો દગવ કરવો જરૂરનો હતો કે જે શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી તે કાયદેસર હતી અને અમુક શખ્સે હુલ્લડબોરોને કેદમાં નાંખ્યા હતા અથવા તો તેમને દેશપાર કર્યા હતા એટલાજ સમજાવ

તેમની સામે ફરિયાદ ચાલશે નહિ. તમે નામદાર બેઠું હશે કે ૨ જી કલ-
મમાં જોલોને મુકત કરવામાં આવ્યા છે અને ૩ જી ભાગમાં ચોક્કસ કૃત્યો,
કાયદેસર હરાવવામાં આવ્યા છે એને વાસ્તે હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે,
જે કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં હતાં અને જે શિક્ષા બોગવવામાં આવી હતી
અને પાછળથી તે રદ થતાં સુધી ન છૂટકે બોગવવી પડે તેને કાયદેસર હરા-
વવાનો હેતુ વધારે હતો. પણ આની સાથે નહિ તો તેની પહેલાં એક
સારો હરાવ હતો. તમે નામદાર બેઠાને ખુશી થશો કે જ્યારે સામાન્ય
ઈન્ડિયનની એકદં સને ૧૯૦૨ ની સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે કરવામાં
આવ્યો હતો ત્યારે, સને ૧૯૦૨ ની ૨ જી ઓગસ્ટે એક કમિશન નીમ-
વામાં આવ્યું હતું. યુનાઈટેડ કિંગડમના એકવર્ડ સાતમાએ કમિશન
નીમ્યું. તેમને જે પ્રશ્નો સોંપવામાં આવ્યા હતા તે ખરડાના પ્રથમ
પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા ઓ ૦ હોમ મેન્ચરે આજે જેમ
જાહેર કૃત્ય છે કે સક્ષિપ્ત કોર્ટેએ સુક્રદે આપેલા મુકદમાઓને ફરી
તપાસવા સાર છે હાઈ કોર્ટના જજને નીમવામાં આવશું તેવું કાર્પ બહારનું
જાહેરનામું નહોતું. અને આ સંબંધમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે લોકોને
હાઈ કોર્ટે ઉપર પહેલા જે વિશ્વાસ હતો તે વિશ્વાસ પંખમના રમખાણો
પછી હવે નથી કમિશન અથવા તો તપાસની કમિટિની રચના તથા તેની
સત્તાએ ખરડાનું એક અંગ હોવું જોઈએ, જેથી કરીને લરકરી અદાલતો
તથા અધિકારીઓએ કરેલી સવળી શિક્ષાઓની ફરી તપાસ માટે પુરતો
અને યોગ્ય હરાવ કરવામાં આવ્યો છે એમ લોકોની જાણમાં આવે.

કેપ ઓફ ગુડ હોપ એક્ટના પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં રાખેલ સાર્ઈન
મેન્ચુઅલ અને સિમેન્ટની રૂબે પસાર થયેલું કમિશન જાહેર કૃત્ય હતું.
તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્થાનો તથા પ્રોટેક્ટોરેટમાં માર્ચલ લોની કચે
રથપાયેલી લરકરી અદાલતોએ કરેલી શિક્ષાઓની તપાસ કરવા સાર રાષ્ટ્ર
ઓ ૦ ઍરન ઍન્વેસ્ટિગેશન, સર જોન ચાર્લ્સ વિષમ તથા મેજર જનરલ
સર જોન ચાર્લ્સ આરડાધને કમિશનનો નીમવામાં આવ્યા હતા, અને
ગિલ્બર્ટ મેલરને કમિશનનો સેક્રેટરી નીમવામાં આવ્યો હતો. તમે નામ-
દાર બેઠો કે ઈલાલનો લોડ વીધ જરડીસ કમિશનનો અધ્યક્ષ હતો અને
આપણી હાઈ કોર્ટના એક જજ જનરલ બિધામ એક સમાસદ હતા અને
જનરલ સર જોન ચાર્લ્સ આરડાધ કે. સી. આઈ. ઈ. બીજા સમાસદ હતા.

આ પરિશિષ્ટમાં ચોક્કસ દરાવેો તરફ ધ્યાન ખેંચવું અગત્યનું છે. તે
હેના મુગ્ધ હતા:—

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય તથા ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની
સરકારોએ મહુમ રાણી વિક્ટોરિયા સામે જાહેર કરેલી લઘાઈને લીધે
દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણસત્તાક રાજ્યોમાં લશ્કરી
કાયદો જાહેર કરવાની જરૂર પડી અને સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ
સત્તાક રાજ્યોમાં રથપાયલી લશ્કરી અદાલતો તરફથી કેટલાક શખસોને
સગ્ન સાથે નેતરાની નયા કેદની તથા દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે અને
હવે તે શિક્ષાઓ ભોગવે છે અને તેમણે સદરહુ દડો આપ્યા નથી પણ
આપવાને પાત્ર છે;

અને ઉપર જણાવેલી લઘાઈ હવે બંધ પડી છે એટલે, આપણે
ચોખ્ખી રીતે અને આપણા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક
રાજ્યોની જાહેર સલામતીને જોખમ કર્યા વગર એવા શખસોમાના કોઈને
પણ મહેર તથા દયા બતાવી શકીએ કે કેમ, તથા સદરહુ શિક્ષાઓ તથા
તેમાંની કોઈ પણ તથા કષ્ટ શિક્ષાની અમે ચોખ્ખી રીતે માફ આપી શકીએ
અથવા એ છી કી શકીએ તે નક્કી કરવાના હેતુથી સદરહુ ઉપર કહેલી
શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવી જોઈ છે;

વાસ્તે હવે, પૂર્વપક્ષ ઉપર વિચાર કરીને તથા તમારી વફાદારી,
પાકી સમજ તથા પ્રમાણ્યકતામાં મહોટો વિશ્વાસ રાખીને, તમને (ત્રણ
શખસે ના નામ), અમારા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણસત્તાક રાજ્યોમાં
લશ્કરી કાયદાની રૂયે રથપાયલી લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી સદરહુ શિક્ષા-
ઓની તપાસ કરવા ને અમે કમિશનરો તરીકે સત્તા આપીને તમારી
નિમણુંક કરીએ છીએ અને અનુક્રમે સદરહુ શખસોની બાબતમાં તથા
તેમાનો કયો શખસ, જે તમારા રીપોર્ટ વખતે કોઈ પણ શિક્ષા ભોગવતો
હશે અથવા જેણે સદરહુ કોઈ પણ દડો આપ્યા નહિ હશે પણ તે આપવાને
તે વખતે પાત્ર થતો તેમની બાબતમાં તેને લગતા સધગા સંજોગો ધ્યાનમાં
લઈને સદરહુ શિક્ષાઓ અથવા દડોની માફી આપવી અથવા ઓછા કરવા
છે તે બાબત તમારા હાથે લખીને તથા તમારા સહીસિક્કા સાથે
અમને બની શકે તેટલી થોડી ઢીલથી અમને રીપોર્ટ કરવો.”

હવે, મરા માન્યવર, તમે નામદાર જોશો કે કમિશનરે બની શકે તેટલી થેડી ઢીલથી રીપોર્ટ કરવાનો હોય તે ખરડાના એક બાગ તરીકે કાપત કરવ મા આવ્યું હતું. ઓ. જો મેન્મર મને સને ૧૯૦૦ નો ૬ ઠો આકટ પણ આપશે તો આભારી થઈશ.

જો. સર જોર્જ લાઉડસ—મારી આશા પ્રમાણે તે મારી પાસેજ છે.

જો. પંડિત માનવિયા—હવે, મારા માન્યવર, આ સને ૧૯૦૦ ના આકટમાં એક અગત્યનો ફરિયાદ છે અને તે તરફ હું કાઉન્સિલરનું તથા સરકારનું ધ્યાન ખેંચું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના આ બે કાવદામાં તથા કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડા ઉપરથી રપ'ટ થયેલાં સરકારનાં વલણમાં, મારે દિલ્લીની સ.થે કહેતું પડે છે કે, એક શોકજનક અંતર દર્શાવે છે. આ એકટ (સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા) મા શિક્ષાઓ બહાલ રાખવાનો, તથા હું બતાવી ચૂક્યો છું તેમ, જે કરવામાં આવ્યું હતું તે માત્ર કાયદેસર કરાવવાનો ફરિયાદ હતો.

પણ પાંચમી કલમમાં એવું ફરિયાદમાં આવ્યું હતું કે “રાજ્ય-દ્રોહના સપળા ગુન્હાઓની બાબતોમાં અથવા આ આકટની પહેલી કલમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત દરમિયાન રાજકીય પ્રકારના બીજા ગુન્હાઓની બાબતમાં, જે પ્રસંગે સદરહુ ગુન્હાની સાબિતીઓ, હેડલી જણાવેલી કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રચાયેલી, બોલાવેલી અથવા બરાવડી કાર્ટ મર્સલ અથવા લશ્કરી અદલત આગળ થઈ હોય અથવા તો જે પ્રસંગે તેમની ઉપર હકુમત ધરાવનારી કોર્ટ સંધારણ ફોજદારી અદલત આગળ થઈ હોય તે પ્રસંગે, જે ગવર્નરને એમ લાગે કે, જે આ આકટના અમલ પછી તેના સંબંધમાં કામ લેનાર આવ્યું હોત તો આ કાયદાની ૩૩ મી કલમ મુજબ નિમાયલા કમિશન તપાસ માટે તે યોગ્ય મુકદ્દમે થઈ પડત તો, સદરહુ સમક્ષેને કરેલી શિક્ષાઓને આ એકટની ૫૦ મી કલમમાં ફરિયાદ પ્રમાણેની શિક્ષામાં ફેરવી નાંખવાનો ગવર્નર હકુમ કરે તો તે કાયદેસર થશે. સદરહુ કોર્ટ પણ શિક્ષા જે સમક્ષને બાધ કરતી હોય તે સમક્ષ સદરહુ ૫૦ મી કલમ મુજબની શિક્ષાને પાત્ર થશે અને બીજી કોર્ટ પણ શિક્ષાને પાત્ર થશે નહિ.

એટલે કે, અગાઉ જે શિક્ષા થઈ ગઈ હોય તેને બદલે ૫૦ મી કક્ષમ મુજબની શિક્ષા રાખવાની હતી. હવે ૫૦ મી કક્ષમ હેઠળ મુજબ છે:—

સદરહુ કમિશનરોએ તોહમનવાગાની તરફેણમાં તથા વિરુદ્ધમાં જે કાંઈ પુરાવો હોય તે સાંભળ્યા પ્રતી તેની સામે લાવેલા તોહમતનો તે ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેનો ચુકાદો આપવો અને જે સબજે પ્રસંગે તોહમતદાર સખસ ગુન્હેગાર માલુમ પડે તે પ્રસંગે, સદરહુ કમિશનરોએ, ખીજ કોઈ પણ કાયદામાં વિરુદ્ધ મજકુર હોય છતાં પણ એવો ફેંસવો કરવો કે સદરહુ સખસને મનદાર તરીકે નોંધવાને અથવા તો પાલમેન્ટના સભાસદોની અથવા ડિપાર્ટમેન્ટ અથવા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અથવા ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા બોર્ડના સભાસદોની ચુંટણી માટે મન આપવા માટે અથવા પાલમેન્ટના સભાસદ તરીકે ચાલુ રહેવાને, અથવા કોઈ ખર્ચે હોદ્દો ધારણ કરવાને, સુન્દેના કમિશનમાં ચાલુ રહેવાને અથવા, દિવાની તેમજ ફોજદારી મુકદમાઓમાં જુરોમાં રહેવાને ના લાયક ગણાવે; અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં તેને કાયદામાં તદ્દન બિન લાયક ગણવામાં આવશે અને તેનું નામ જો કોઈ વર્તમાન મનદારોની યાદીમાં હોય તો તે, તેમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવશે અને આ ઉપરથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યું છે અને એવી કોઈ પણ ચુંટણી વખતે એવો કોઈ પણ સખસને આપેલો મનરદ ગણાશે અને સદરહુ ચુંટણીના પરિણામ બાબત કોઈ પણ લાયક કોર્ટમાં વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તેના કોઈ પણ મુકદમામાં તે કાઢી નાંખવાનો અધિકાર છે. હવે ૫૪મી કલમ છે તે શિવાય સદરહુ કમિશનરોના ગોષ્ઠનો અથવા નિર્ણયો ગમે તે કોઈ પણ કોર્ટમાં અપીલ અથવા ફરી તપાસને પાત્ર થશે નહિ.”

હવે આપણી સમક્ષના ખગડાના દરારો સાથે સરખાવતાં દુ જે મુકિનના કાયદાઓનો ઉલ્લેખ કરે છું તેના દષ્ટિ બિન્દુ તથા ઉદ્દેશમાં કેટલો બધો તફાવત છે તે તમે જોશો. દક્ષિણ આફ્રિકાના આસ્ટના એક અંગરૂપે ત્રણ મોટા કમિશનો નીમવામાં આવ્યાં હતા અને મદાન રાજ્યપદોદ્ધ અથવા રાજકીય પ્રકારના જે ખીજ ગુન્હાઓના ગુન્હેગાર જણાય તેવા સખસોની બાબતોમાં સવળી સમજાવે રદ કરવાની અને તેને બદલે મ્યુનિસિપલમાં મત આપવાની ના લાયકી રાખવાની તેમને સત્તા આપવામાં

આપી હતી. યુરોપિયનને સત્તામ નહિ કરવા જેવી નજીવી બાબતોમાં તે ન હતું પણ લઘાઈ દરમિયાન રાજ્યદોષ અથવા રાજકીય પ્રકારના ખીમ ગુન્હાઓ માટેની સાબિતીમાં, મ્યુનિસિપલ મેમ્બર વીગેરે માટેની એકલી નાલાયકીનીજ શિક્ષા કરવાને ઠરાવેલું હતું.

તે દિવસે હું એક દરખાસ્ત લાબ્યો હતો અને તપાસની કમિટી (અથવા મારી સુચના પ્રમાણે તપાસનું કમિશન) નીમવાની ઇચ્છતા વિષે સરકારે વિચાર કરવો અને તે કમિશનને, લશ્કરી કાયદાની સંક્ષિપ્ત કોર્ટોએ અથવા લશ્કરી કાયદાના કમિશને કરેલી ગુન્હાની સાબિતીઓ રદ કરવા અથવા તેમાં ફેરફાર કરવા યોગ્ય લાગે તે બાબતમાં નામદાર સહે-નશાહની પ્રિવી કાઉન્સિલને બકામણ કરવાની સત્તા આપવી. હું જે કાયદાનો ઉલ્લેખ કરું છું તે મારા અભિપ્રાયને ટેકા આપે છે. હોમ મેમ્બર તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સંક્ષિપ્ત કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓની ફરી તપાસ કરવા માટે હિન્દુસ્તાન સરકાર એ હાઇ કોર્ટના જજોને નીમવાની છે. મારા માન્યવર, મારે ફરી કહેવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાન સરકાર એક નિયમસરની કોર્ટ નીમી શકશે નહિ. મવનર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ ખરેખર લશ્કરી કાયદો દાખલ કરી શકે અને લશ્કરી કાયદાની રૂએ એક્સ કોર્ટો રચી શકે પણ નિયમસરની કોર્ટ સ્થાપી શકે નહિ. જે આ બે હાઈ કોર્ટના જજો લશ્કરી કાયદા મુજબની શિક્ષાઓની ફરી તપાસ કરે તો તે કોર્ટ યશે નહિ. તેઓ માત્ર હિન્દુસ્તાન સરકાર જે મુકદમાઓના સંબંધમાં કામ લેવા ઇચ્છના હોય તેના સંબંધમાં માત્ર સત્તાહકાર અને ધણા માનવંત સવાહકાર યશે. પણ એા હોમ મેમ્બર આ વિષે જમે તે વિરુદ્ધ કહે તે છતાં પણ હું વિશ્વાસથી કહું છું કે લશ્કરી કાયદાના અમનદારોએ કરેલી શિક્ષાઓ ફરી તપાસવાને બે હાઇ કોર્ટના જજો નીમીને તેમને હિન્દુસ્તાન સરકાર કાયદેસર કોર્ટની સત્તા આપી શકે નહિ.

ઓ. સર રિલિયમ રિન્સેન્ટ—મેં એવા પ્રકારનું કાંઈજ સૂચવ્યું નહોતું.

ઓ. મી. માન્નિયા—એ વિષેની મારી ચંકા દૂર કરવા માટે હું
ઓ. હોમ મેમ્બરનો ઉપકાર માનું છું. એ બે જજોની રિયનિ કેવા પ્રકારની હશે તે જાણવાની ત્યારે

મને ઈચ્છા છે. ઓ. હોમ મેમ્બર તે વાત જો રૂપક કરશે તો હું તેમનો ઉપકાર માનીશ, તેઓ માત્ર સરકારને સલાહ આપશે, તેમના મત કારોગારી સરકારે વિચાર કરવાની માત્ર ભલામણ હશે કે તેમને ગુન્હાની સાબિતીના દરાવો રદ કરવાની તથા શિક્ષા ઓની માફી આપવાની તથા તે ઓછી કરવાની સલાહ રહેશે તે જાણવાની મને ઈચ્છા છે જેથી વખતનો બચાવ થાય. જો આ બાબત પર ઓ. હોમ મેમ્બર કંઈ પણ પ્રકાશ પાડશે તો હું મલો આભારી થઈશ.

(આ વખતે ઓ. મી. માલવિયા પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયા.)

નામદાર પ્રમુખ—ઓ. મેમ્બર પોતાનું લાપલુ આગળ ચલાવવું.

ઓ. મી. માલવિયા—ઓ. હોમ મેમ્બર તરફથી કંઈ પણ ખુલાસો ન હોવાને લીધે હું માની લઉં છું કે એ બાબત અનિર્ણીત રહેવા દીધી છે. બીજા કોઈ પણ માહિતીના અભાવે હું માની લઉં છું કે આ બે હાઈ કોર્ટના જજો માત્ર સરકારના સલાહકાર થશે. હું નમ્રતા પૂર્વક કહું છું કે તે સતોષકારક સ્થિતિ થશે નહિ.

વળી, જે મુદ્દાઓ સોંપવામાં આવે તેમાં મેં ઉપર જણાવેલા કેપ ઓફ ગ્રુડ હોપ એક્ટ ૫૦ મી કલમમાં આપેલા થોડા નિર્ણયો દાખલ કરવાની ચેત્સવતા વિષે વિચાર ચલાવવા સરકારને વિનંતિ કરું છું જે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું છે તેની વિરુદ્ધમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી તે જોતાં, જે સંખ્યાબંધ ચંપનો કેદ ભોગવે છે તેમને વધુ અપમાનો તથા સંકટમાંથી મુક્ત કરવાનો હિન્દુસ્તાન સરકારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ બાબત પર વિચાર કરવાનો આ ચેત્સવ વખત છે એમ હું જણાઉં છું. જે ખરડો જેમનો છે તેમ રહેવા દેવામાં આવશે તો સ્થિતિ આ અમલો થશે. આ હાઈ કોર્ટના જજોને જે મુદ્દાઓ સોંપવામાં આવશે તેનો તેઓ કેટલો વખત લેશે તે આપણે જાણના નથી. કેવી રીતે કામ

લેવું તે બતાવવામાં આવ્યું નથી એને વાસ્તે ફરી તપાસને કેટલો વખત
 લાગશે તેનો કોઈને પણ કાંઈ વિચાર આવી શકે નહિ. સાં સુધી માર્ચલ
 હોનારી રૂપે સ્થપાયલી કોઈ પણ કોર્ટ અથવા નિમાયલો કોઈ પણ ઇન્સાઈ
 હોનારી રૂપે કામ કરતા કોઈ પણ અધિકારીએ કરેલી કોઈ પણ શિક્ષાની
 રૂપે કેદ કરેલો દરેક રાખસ સદરહુ શિક્ષા પુરી થાય ત્યાં સુધી અથવા
 ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ મુક્ત કરે ત્યાં સુધી અથવા કોઈ કાયદેસર
 અધિકારી ખીજી રીતે છોડી મૂકે ત્યાં સુધી કેદમાં રહેવાને પાત્ર રહેશે.
 ખાસ કરીને હોમ મેમ્બરે જે ટીકાઓ કરી છે તે જોતાં એ કાંઈ સંતોષ-
 કારક સ્થિતિ નથી. તેણે કહ્યું કે તેણે પંજાબની સરકારની સલાહ લીધી
 હતી અને તે સરકારનો એવો મત હતો કે જે રાખસો લશ્કરી કાયદાના
 અધિકારીઓએ પસાર કરેલી શિક્ષાઓ ભોગવતા હતા તેમાંના ધણાને
 છોડી મૂકવા જોખમકારક થશે. મારી એવી સૂચના છે કે પંજાબના
 નામદાર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને બતાવવું કે જો જોખમ લાગેલા ધારવામાં
 આવે એવા રાખસો હોય તો ચાલુ કાયદાઓ મુજબ ઠરાવે છે કે જેથી
 ઇન્સાઈ રીતે તેમની સામે કામ ચલાવવામાં આવે અને કેદ રાખવામાં
 આવે. ચાલુ કાયદા મુજબ ધણા ઠરાવે છે જેથી કારોબારી સરકાર
 શંકાશીલ અથવા જોખમકારક વર્તણૂકના રાખસોની સામે કામ લાઈ શકે
 અને તેમને સુલેહ રાખવાને અથવા સારી ચાલચલગત રાખવાનું તારણ
 થઈ શકે. સાધારણ રીતે કોર્ટમાં ઇન્સાઈ કરાવવાને સરકાર મુખત્યાર
 છે. માર્ચલ હોના અધિકારીઓએ કરેલી શિક્ષાઓ ગેરકાયદેસર હોવા
 બાબત મહોટી ફાયદો કરવામાં આવી છે. ઓ હોમ મેમ્બરે આ
 દલીલની સત્યતા વસ્તુતઃ સ્વીકારી છે અને હું જ નથી છું તેવો કોઈ
 ઠરાવ દાખલ કરવામાં ન આવે તો, આ દુઃખી માણસોને જેલમાં સમજવું
 પડશે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી, હું એમ જણાઉં છું કે આ રાખસોને
 જે સ્વતંત્ર ભોગવવાનો હક છે તે ભોગવવા સાફ જલદીથી તેમને છૂટા
 મુકવા જોઈએ અને જો કોઈ ખોટું કૃત્ય કરવાને લીધે એ સ્વતંત્રતાના
 તેઓ હકદાર ન હોય તો સાધારણ કાયદાની અદાલતોથી તેમના સંબં-
 ધમાં કામ લેવું. આ પ્રકારનો કાંઈ ઠરાવ હોવો જોઈએ. વળી લોક
 હોસ્ટીલીની ટીકાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવાની મને બાએજ જરૂર છે તે
 ટીકાઓ પંજાબની હાઈ કોર્ટના વડીલ ગ્રેમ ઉમર બશે એક ઉપયોગી

ચોપાનિવામાં આપી છે. “ઈન્દ્રાંડના કાયદાઓ” માં લશ્કરી કાયદા વિષે લૅડ^૧ હૉમ્સબરી શું કહે છે તે તેમના નામદારે તથા હાર્ડિન્ગ્સે જોયું હશે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અવ્યવસ્થાનો અંત આવ્યો કે લશ્કરી સત્તા બંધ થાય છે અને દિવાની અદાલતોની સત્તા એની મેજેજ અમલમાં આવે છે. પંચમમાં અવ્યવસ્થા લાગે. વખત અમાઉ બંધ પડી હતી અને લશ્કરી કાયદો પણ થોડેક અંગે મે તથા થોડેક અંગે જુનમાં અને છેવટે મધે મદિને બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મારા ધારવા પ્રમાણે ૨૮ મી અથવા ૨૯ મી ઓગસ્ટે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. વાસ્તે હું જે પદ્ધતિ સુચવું છું તે પ્રમાણે ચાલવું એજ ખરી પદ્ધતિ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક્ટની ૫૦ મી કલમ કે જે તરફ મેં ખ્યાન એવું છે એવો કોઇ દરજ્જો ધડવો જોઈએ જેથી કરીને, ખૂન અથવા રાજ્યદ્રોહના ગુન્હા ન હોય તો કેદ ભોગવતા શખસોનો જલદીથી છુટકારો થાય અને આ રાજદ્રોહી માણસોની સામે પણ સાધારણ રીતેજ કામ ચલાવવા દો. આ માણસોને નવેસરથી ઇન્સાફ કરાવવાનો હક્ક આપો. યોગ્યને તેમ કરવું ન પણ પસંદ પડે.

લશ્કરી કાયદાની મર્યાદાઓ ખ્યાનમાં રાખરી જરૂરની છે. તે જુદી જુદી દેશોએ ધર્મજન સંભાળ પૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. તે ઈન્દ્રાંડના ફ્રાન્સદારો કાયદાનાં ઇતિહાસપરની તેમની ચોપડીમાં સર જેમ્સ ફિટ્ઝ જેમ્સ સ્ટીવને ધણી સદી રીને સમજાવ્યા છે. વખત બચાવવા સારું હું માત્ર તેમનો સ રાચજ આપીશ. તે કહે છે કે હું લશ્કરી કાયદાનો મારો મત હેઠળના સંકેપમાં સિદ્ધતિમાં આપીશ.

(૧) લશ્કરી કાયદા એ કોઈ દુર્મતો દાખી દેવા અથવા વ્યવસ્થા અને કાયદેસર સત્તા સ્થાપવા સારું લશ્કરી જુગ વડે

રાજ્યના અમલદારોએ નિરંકુશ સત્તા ધારણ કરવી તે.

(૨) તે હેતુ માટે જેટલે દરજ્જે અને જે રીતેજરૂર હોય તેટલા દરજ્જા સુધી, જાનમાનનો નાશ કરવામાં પણ સૌરીરિક જાનનો ઉપયોગ કરે તો અમલદારો વ્યાજબી હરે છે. તેઓ કૂ અને હથપારનો જુલમ વાપરે તો તે બ્યાપ્પર સર નથી. પણ એવા અત્યાચાર માટે તેઓ દિવાની

તેમજ ફાજદારી રીતે જવાબદાર છે. તોફાન દાખી દેવામાં આવે પછી, અને આંચની સાધારણ અદાલતો પાછી ઉધડે પછી તેઓ શિક્ષા કરવામાં વ્યાજબી નથી. જે નિયમ તેમની જોખમદારીની તુલના કરવામાં આવે છે તે રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટ્ઝ જેરાલ્ડના મુકદ્દમામાં દર્શાવેલો છે. રાષ્ટ્ર કલેન્ગેલનો ફ્રેન્ચ શૈક હતો જે સને ૧૭૬૮ માં આપલેન્ડનું હુલ્લડ દાખી દેવા પછી—

નામદાર પ્રમુખ—ઓ. મેન્ચર એક વાત ફરીથી કહી શકશે નહિ. તમારે ખરેખર તે ફરી કહેવું જોઈએ નહિ. તમે રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટ્ઝ જેરાલ્ડનો મુકદ્દમો અડધો કલાક સુધી કહી ચૂક્યા છો.

ઓ. પંડિત માલવિયા—મારા માન્યવર, હું તો સર જેમ્સ ફિટ્ઝ જેમ્સ, સ્ટીવનનો ઉપસંહાર ટાંકું છું.

નામદાર પ્રમુખ—મને તે વિદિત છે. પણ આપણે સવળાએ વ્યાજબીપોરે અર્ધો કલાક સુધી રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટ્ઝ જેરાલ્ડનો મુકદ્દમો સાંભળ્યો છે અને અમારે તે ફરીને સાંભળવો એ હું ઇચ્છતો નથી.

ઓ. પંડિત માલવિયા—ડીક ત્યારે, મારા માન્યવર. ત્યાર પછી સર જેમ્સ ફિટ્ઝ જેમ્સ સ્ટીવન આગળ હેરાળ પ્રમાણે કહે છે:—(૩) કોર્ટ માર્શલ જે કહેવામાં આવે છે જે અર્થમાં માર્શલ હોનો વહિવટ ચલાવાય છે તે ખરેખર જોતાં કોર્ટ માર્શલ નથી અથવા કોર્ટ પણ રીતની કોર્ટ જ નથી. તે તો માત્ર કમિટીઓ છે અને તે સરકારે ધારણ કરેલો મુનસફીની સત્તાનો અમલ કરવા સારું રચવામાં આવે છે. એક તરફ, મ્યુટિની એક્ટ તથા આર્ટિકલ્સ ઓફ વૉરમાં જણાવેલી રીત તેમને વર્તવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી. બીજી તરફ, જો તેઓ તેમ વર્તે તો તેમનું તેથી રક્ષણ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે ખરેખરી કોર્ટ માર્શલના સમાસદના

છે. મેં ક્યારનું જણાવ્યું છે કે ખરડાની ર ૭ કલમથી દાવાનો પ્રતિષ્ઠ કરવામાં આવ્યો છે. તે કલમમાં કહ્યું છે કે,

“વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા વીગેરે સાર કરેલાં કામના સંબંધમાં, કોઈ પણ સરકારી અમલદાર વિરૂધ્ધ કોઈ પણ મુકદ્દમા અથવા કામ, દિવાની કે ફોજદારી ચાલી ચકશે નહિ; તે એવી સરતે કે સદરજી અમલદાર અથવા રાખસ, શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને તેનું પગલું સદરજી કારણ સાર જરૂરનું હવું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્તેલો હોય. જોઈએ અને પછી ૩ ૭ કલમ આવે છે જેમાં જણાવેલું છે કે “કોઈ પણ કામ સરકારી અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હવું એવી મતલબનું સરકારના સેક્રેટરીનું સર્ટિફિકેટ, વિરૂધ્ધ પુરવાર થાય તે સિવાયને પ્રસંગે ૨ ૭ કલમના કારણ સાર, નિર્ણયકારક સાબિતી ગણાશે.”

હવે આ બે કલમોનું, એક સાથે લઈએ તો, પરિણામ એ આવશે કે કોઈ પણ ખાનગી રાખસ માટે સફળ થવાનો સંભવ ઘણો જ થોડો થઈ જશે. અને એ વ્યાજબી નથી એ મારે જણાવવું જોઈએ. આ ખરડાના ઠરાવો કેવો અન્યાયપણે અમલ થશે તેનો હું દૃષ્ટાંત આપીશ અને જે રાખસને કોઈ મુજ થઈ હોય તેને ન્યાય મેળાવવાનું પણ અચક્રમ થઈ પડશે. અમૃતસરમાં એક બનાવ બ થોડો તેનો આપણે દાખલો લઈશું તે ગુરડિયલસિંહ સલાહિયા, ગ્રારિસ્ટરને લગતો છે. આ ગૃહસ્થ સને ૧૯૧૬ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે બીજા કેટલાકો સહિત ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં હતા. તે વખતે તેણે સાંભળ્યું કે દેશપારની શિક્ષાઓને લીધે દુસ્તક થયું હવું અને લોકોપર ગોળીમાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે તથા બીજા મિત્રોએ સાથે મળી મસલત કરી અને ડેપુટી કામચનરને ખબર કરવાનો વિચાર કર્યો કે તેઓ જાહેર મદદ કરવા તૈયાર છે. તેથી તેની રજાથી તેઓ લોકોને શાંત પાડવા ગયા. તેઓ લા ગયા અને તે ગૃહસ્થે તથા તેના મિત્રોએ લોકોને શાંત પાડવા તથા તેમને પાછા હઠાવવાને લાભો વખત સુધી મહેનત કરી. રેલ્વેના પુલ ઉપરથી લોકોને પાછા કાઢવાને તે ઘણું દરજ્જે ફતેહમંદ નીવડ્યો અને તે પોતાનું કામ વધુ સારી રીતે કરી શકે તેટલા સાર ડેપુટી કામચનરની મદદ વડે એક પોલાસ પસેથી થોડો લીધો અને લોકોને પાછા ફરવાની વિનંતિ કરતો આંસપાસ ફરી વળ્યો. જ્યારે તે આ પ્રમાણે કરતો હતો ત્યારે, લશ્ક

રીઓએ લોકો પર ગોળીઆર કર્યો. પૂલ આગળ એક ટોળું હતું. તેણે
 લશ્કરીઓને ગોળી છોડવાને તૈયાર નેપા અને તેમને અટકાવવા સાર
 તેણે પોતાથી બનતા મોટા અવાજે બૂમ પાડી. લોકોને પાછા જવાને
 સમજાવવા સાડ થોડો વખત આપવા તેણે ડેપ્યુટી કમિશનરને વિનંતિ
 કરી અને જ્યારે તે કહેતો હતો ત્યારે, આ પ્રદરથને ગોળી છોડવાની
 ચેતવણી આપ્યા વગર તેઓ એકઠમ એકાએક ગોળી છોડવા મંડી ગયા.
 લાચરવશાત તે છટકી ગયો. માર્શલ લોના કમિશન આગળના એકરારમાં
 ડેપ્યુટી કમિશનરે જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહરથ મી. ગુરડિયલ સિંહ
 લોકોને હાંકવાને તેની રજા થી ગયો હતો અને તે ખરેખર રીતે તેમ
 કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો.” તેણે વધુ જણાવ્યું કે જ્યારે ગુરડિયલસિંહ
 તેમને પાછા હાંકવા પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે લોકોના નેપમલરેલા ધસા-
 રાને લીધે ગોળીઆર કરવાની જરૂર હતી તે એક મિત્ર હતો એવી રીતે
 લશ્કરી સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેને ગોળી લાગી જવાનું
 ગંભીર નેપમ હતું અને બહાદુરીથી તથા મક્કમપણે ટોળાને પાછા હાં-
 કવા સાર પ્રયત્ન કરવા માટે તેને માન ધટે છે.” જ્યારે ગુરડિયલસિંહનો
 ઈન્સાફ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ડેપ્યુટી કમિશનરે આ કેરિયત રજુ કરી
 હતી. હવે, ગુરડિયલસિંહ આ પછી ઘેર ગયો. આ તા. ૧૦ મી એપ્રિ-
 લને દિને હતું. ૨૩ મી મેને રાજ એક પોલીસમેન તથા એક સર્જેન્ટ
 કપડાવાળો કોન્સ્ટેબલ તેની પાસે કાર્ટમાં ગયો અને તેને કોટવાળી તેની
 સાથે જવાને કહ્યું, જ્યાં પોલીસે તેને બોલાવ્યો હતો. તે ત્યાં ગયો અને
 મારા ધારા પ્રમાણ તેને ડેપ્યુટી સુપરિ-ટેન્ડન્ટ આગળ રજુ કરવામાં
 આવ્યો હતો તેને થેડાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા અને તેન સબ્યતા
 પૂર્વક કહેવામાં આવ્યું કે તેને જેલ જવાનું હતું અને ત્યાં તેને પુરી રાખ-
 વામાં આવશે. આ ગૃહરથને અમૃતસરમાં બેએક દિવસ રાખવામાં
 આવ્યો અને ત્યાંથી તેને બેડી પહેરાવીને લાહોર લઇ જવામાં આવ્યો.
 ૨૬ મી મેની સવારે તેને લાહોરના રેલ્વે સ્ટેશનથી મોન્ટ્રોમરી હાઉસ મુખી
 પગે લઇ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં તેને આખો દિવસ જમીન પર બેમાડી
 મૂકવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી તેને મેન્ટન જેલમાં લઈ જવામાં
 આવ્યો અને ૭૪૨- શીટના લોખંડના પાંગરમાં તેને મુકવામાં આવ્યો
 જો કે તેને બીજા જગ્યામાં મુકવા માટે તેના વાળીએ ૩૦ રૂપિયા આપ્યા

હતા. તેને તે બીજી જગ્યાએ ખીજે દિવસે સવારમાં જ લઈ જવામાં આવ્યો. પણ થોડા વખત પછી તો તેને ત્યાંથી પણ બીજા કેદખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યો.

આ મહસ્યને ૨૩ મી તારીખે પકડવામાં આવ્યો હતો. અને ૫ મી એપ્રિલને રોજ તા. ૬ ઠીએ હડતાળ પાડવામાં ભાગ લીધાનો તેના ઉપર તોહમત મુકી તેને ઈન્સાફ માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એક સર્જન (અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે સવિલ સર્જન હતો) ની જુબાની પરથી એમ સાબિત થયું હતું કે તે દિવસે તે ઘેર મારો પડેલો હતો. તેના પર બીજું તોહમત એ હતું કે તે સત્યાગ્રહના દિવસે એટલે તા. ૬ ઠીની સભામાં ભાગ લેવામાં આવ્યો હતો. તેણે ભાગ લીધાનું કબુલ કર્યું અને તે સભામાં તેણે ભાગ લીધા માટે તેને માન ધરે છે. તેની સામે ત્રીજું તોહમત એ હતું કે તા. ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ તેણે રેલ્વે પુલ આગળ લોકોના ટોળાને ઉશ્કેર્યું હતું, જ્યારે ખરેખર રીતે તો પોતાના જીવના જોખમે તેણે લોકોને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી તેના પર એવું તોહમત પણ મૂકવામાં આવ્યું હતું કે થોડા પર આખા શહેરમાં ફરીને તેણે ઉશ્કેરણી ભરેલું ભાષણ આપ્યું હતું. હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે ડેપુટી કમિશનરને તપાસવામાં આવ્યો હતો અને તેણે એવી જુબાની આપી હતી કે એ મહસ્યે પોતાના જોખમે લોકોના ટોળાને દાબી દબાવે તેમને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રમાણિકપણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ડેપુટી કમિશનરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. “મી. ગુડિંગ-સિંહે તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ ને રોજ લોકોને પાછા હાંકવા સારું બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે તમે ખાતરીથી જણાવો છો ? જવાબમાં તેણે કહ્યું “હા, મેં જે કામ જોયું તે ઉપરથી માત્ર એજ અનુમાન આપી શકાય.” પછી પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો કે “લોકોને જીમ પાડતાં અને ગાડીના પૂલ પર લોકોને વિખેરાઈ જવા આજીજી કરતા તમે તેને ખુદ જોયો હતો ?” પ્રત્યુત્તરમાં તેણે જણાવ્યું “હા, મને તેની ખરાબર યાદ છે. લોકોને વધારે સારી રીતે કહેવા સારું તે એક ઉચી જગ્યા પર ગયો હતો.” પછી તેને પુછવામાં આવ્યું કે “લોકો વિરૂધ્ધના તેના પ્રયત્નો તથા વલણ તમને ખરેખરાં લાગ્યાં ?” જવાબ વાળવામાં આવ્યો કે “હા હું ચોક્કસપણે ધારું છું કે તે પ્રમાણિક હતા. પછી વળી પૂછ-

વામાં આવ્યું,” શું ગુરુદિયલસિંહ જ્યારે તે લોહિાની સામે દોડતો હતો અને તેમને પાછા જવાનું કહેતો હતો અને તેથી તેણે ખરેખરી સેવા બજાવી હતી ત્યારે તેને ગોળી વાગવાનો ભય હતો? તેણે જવાબમાં જણાવ્યું. “હા, લોહિાના ભયભરેલા ધસારાને લીધે, જ્યારે તે તેમને પાછા હટાવતો હતો ત્યારે જ ગોળીખાર કરવાની જરૂર પડી હતી અને જો કે તેને સિપાઈ એને એક મિત્ર તરીકે બતાવવામાં આવ્યો હતો છતાં તે ગોળી વાગવાના સમ્પત્ત ભયમાં હતો.” હવે આ મહરથે જે સમજું કયું તે છતાં તેને ધન્સાદ માટે ઉમો કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૩ મી મેથી તેને લગભગ દોઢ મહિનો સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. મેં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સમજના માનભંગ અને અપમાન તથા દુઃખ તેના પર નાંખવામાં આવ્યા હતા. એની બાબતના સુઠાદામાં માથેલા કમિશને કહ્યું હતું કે “આ તોહમતદાર ૧ ડી એમિલિની સલામાં હાજર હતો. (તે અલખત, કમિશનની નજરમાં ગુન્હો હતો). પણ તે કાવતરામાં એડ્યો હતો એવી અમારી ખાતો યદ્ય નથી. ડેપુટી કમિશનરે જુમાનીમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે, તેના કાર્યો ઉપરથી જણાય છે કે તે અધિકારીએ પોતાની ઉત્તમ શક્તિ અનુસાર અને પોતાના કાંઈક જોખમે ટેકા આપતો હતો. હંસરાજ (શહેનશાહ તરફનો રાક્ષી) તેને કાંઈ પણ કામો લાગુ પાડતો નથી. તે માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે ગુરુદિયલસિંહે બેશીરને જણાવ્યું હતું કે તેણે ૧૦ મી તારીખે તેનાથી બનવું કયું હતું. મી. હબેટે (શહેનશાહ તરફનો એડવોકેટ) તેની સામેના મુકદ્દમા માટે દબાણ કયું નથી અને એવે તેને છોડી મૂકીએ છીએ.

હવે, જો મી. ગુરુદિયલસિંહ પોતાને થયેલા અત્યંત ગેરવ્યાખ્યાની અન્યાય માટે કાંઈ ધલિાજ, કાંઈ બદલો મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો તેની સ્થિતિ શું થાય તે હું પુછું છું. અવ્યવસ્થાને વખતે સરકારને તથા જાહેર પ્રગતિ પોતાના જીવના જોખમે અમૂલ્ય સેવા બજાવનાર શખસનો આ દાખલો છે. ડેપુટી કમિશનર તથા પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેમણે તેને જોયો હતો તે અમૃતસર હતા ત્યારે આ મહરથેને પકડવામાં આવ્યો, તેને અપમાન ભરેલી રીતે બેઠી પહેરાવવામાં આવી, અને દોઢ મહિનો કેદમાં રાખવામાં આવ્યો, પોતાના બચાવનો બદોખરત કરવા સાથે ચિંતા, દુઃખ અને અપમાન તથા માનભંગ રહેવા પડ્યા હતા. અને હવે તેને છોડી દેવામાં આવ્યો તે

કારને સલાહ આપે એવી આશા રાખીએ તો તે વ્યાજખી ગણાય. ધારણ રીતે આ પ્રમાણે થવું જોઈએ. પણ કમનમીને પરિચયનિન ॥ સંજોગમાં જે ખાનગી સખસોને ખમતું પડ્યું છે તેમને માટે આ દતિ અનુસાર કામ લેવામાં આવે એવી વ્યાજખી અપેક્ષા રાખી શકાય એમ નથી. કારણ કે, સત્ત હાકલત એવી છે કે ચોક્કસ જાતના લોકોએ રેલાં અન્યાય ભરેલા કૃત્યો સમે થયો રાજ બતાવેલો મેં સાંભળ્યો છે જતાં, જેઓએ પોતાના જન ખોયા છે, તેમની તરફ અથવા તેમના સમ પ્રબંધીઓ તરફ અથવા તો રમખાણોને લીધે જે બીજાઓને ખમતું પડ્યું છે તેમની તરફ દિલમોજીનો એક શબ્દ પણ સરકાર તરફથી અથવા અમલદારો તરફથી નીકળ્યો નથી. મને એ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે છતાં પણ મારે તે જણાવવું જ જોઈએ તેમણે જે કાષ્ટ દિવસોજી બતાવી છે તે માત્ર યુરોપીઅન પ્રજાપંથુઓ તરફજ દર્શાવી છે અને તેમાં હું સરકારના અગમ્યો સાથે ભાગ લઉં છું. જ્યારે આવા જુલમ ભરેલા બનાવો અન્યા છે, જ્યારે આટલી બધી ખુવારી થઈ છે ત્યારે જે માણસોને દુઃખ પડ્યું તેમની તરફ સરકાર તરફથી કાંઈ પણ સકાતુશ્રુતિનો એક શબ્દ પણ કડેવ માં આવ્યો નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

ઓ. સર વિલિયમ—હું જે શબ્દોમાં ખુવાસો આપીશ. મેં કાઉન્સિલમાં નિખાલસપણે કહ્યું હતું કે જનની જે ખુવારી છે તે માટે મારાકરતા કોઈ વિશેષ દીલગીર થવો હશે નહિ. તેમની તરફ કાંઈ પણ દિલમોજી બતાવવામાં આવી નહોતી એજ કહેવું ગેરવ્યાજખી છે.

ઓ. પડિત માર્લિયા—ઓ. મેમ્બરનો હિન્દીઓ તરફ સકાતુશ્રુતિ બનાવવાનો ઇરાદો હતો એમ હું માની લઉં છું, એનો હું રીકાર કરું છું.

ઓ. સર વિલિયમ—માત્ર દરમોજ નહિ પણ મેં ખુદ તેમ કહ્યું હતું.

ઓ. પડિત માર્લિયા—ઓ. મેમ્બર, જે હિન્દીઓ તથા યુરોપિયને માર્યા ગયા હતા તેમની તરફ તેણે દિલમોજી બતાવી હતી એવી ખાતરીફી મને સંતોષ થાય છે. પણ જો કોઈ એવી બાબત હોય કે જેની હકીકતો ઉપરથી તેમ કરવું વ્યાજખી જણાય તો, નામદાર સહેનથાહની પ્રજાને પીડનારા, તેમને અન્યાય કર-

નારાઓને સરકાર પોતાનીજ મેળે ઇન્સાફ માટે કિલા કરશે એવા મકારન જાહેર પ્રગળે ખાતરી આપવા સારૂ સરકારનું વક્તવ્ય વધારે દિલસોજીવાણ હોવાની મેં આશા રાખી હતી. અને આ ઉપરથી હું પ્રથના બીજા સ્તરે ઉપર આવું છું. અને તે લોકોને થયલા નુકસાનનો બદલો છે. સને ૧૯૦૦ના ૬ ઠા એક્ટ (કેપ ઓફ ગ્રુડ હોપના એક્ટ) માં, લશ્કરી કામોને લીધે લોકોને થયલા નુકસાનના બદલા માટે ઠરાવ કરવા સારું એક મકરણ આપેલું છે. ખરડાની પાંચમી કલમમાં આ પ્રમાણે ઠરાવ કરેલો છે:—“જે પ્રસંગે, લશ્કરી કાયદા હેઠળ કોઈ પણ રાખસની મિલકત સરકારના કોઈ પણ અમલદારે લીધી હોય અથવા તે વાપરી હોય પછી તે અમલદાર સિવિલ હોય કે મિલિટરી હોય, તે પ્રસંગે મનદસ સદરદુ લેવા અથવા વાપરવાથી થયેલું ગણી શકાય એવા કોઈ પણ નુકસાન માટે વ્યાજખી બદલો સદરદુ રાખસને ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ આપશે. અને કોઈ કબૂલાત ન હોય તો, તેની કિંમત, એ અર્થે ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ કરતાં ઓછા દરજ્જાનો ઇન્સાફી હોદ્દો ધારણ કરતો ન હોય એવો સરકાર નીમેતે રાખસ નક્કી કરશે.” ખરડામાં લશ્કરી કારણો સારૂ વાપરેલી મિલકતના નુકસાન માટેના બદલા વિશેષ કહેવામા આવ્યું છે. પણ લશ્કરી અમલને લીધે જે જનની ખુવારી થઈ તે વિશે શું? અચિત ખોવાયેલી કોઈ પણ મિલકત કરતાં જીંદગીઓ વધારે કિંમતી છે. ચોખ્ખ રહેતો તો એ યાત્ર કે આ ખરડામાં એક એવો ઠરાવ દાખલ કરવો કે આ આકટ મુજબ એક કમિટી સ્થાપવી અને તે કમિટીને, જેમણે જન ખોવા હોય, અથવા કોઈ અંગ ખોયું હોય અથવા તો જેમણે માલમિલકત ખોવા હોય તેમને શું બદલો આપવો તે નક્કી કરવાની સત્તા આપવી. આ ખાખની પણ ખરડામાં ખામી છે અને તેટલાજ માટે હું સરકારને એ બાબતપર ફરી વિચાર થવાવવા નમ્રતાપૂર્વકે કહું છું.

મારી સૂચના એવી નથી કે મુકિતનો ખરડો દાખલ કરીને પસાર કરવો નહિ. એ તો કાઉન્સિલે જોયું હશે. પણ મારી સૂચના એવી છે કે તે ખરડો હમણા દાખલ કરવો જોઈએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રિપોર્ટ આવતાં સુધી તે રહેવા દેવો જોઈએ. કેટલાક લોકોને જણાય છે કે આ કોઈ એક બેટાળી સૂચના નથી. જગવાના દિવસે પછી ઇન્ડિયન પાર્ટી દાયદો પસાર કરવાને સરકારે કોઈ ઉનાવજમાં નહોતી. ઇન્ડિયન

નો કાયદો સને ૧૮૬૦ માં પસાર થયો હતો. હિન્દુસ્તાન સરકારે તે . જી એમરટ સને ૧૮૬૦ ને દિને મંજૂર કર્યો હતો, એટલે કે બગવે . ખી દેવામાં આવ્યા પછી એ વર્ષે તે પસાર થયો હતો. સરકાર આ ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલશે નહિ તો સરકાર કાંઈ અવિચારી કહે-
 રાશે નહિ અને કોઈ પણ હિત જોખમમાં આવશે નહિ. અને જે રીપોર્ટ
 મળે છે તેથી આ કાઉન્સિલ સમક્ષ આગ્રહ કરવાને અને પુષ્ટિ મળે છે. જુદી
 જુદી જગ્યાઓએથી મારાપર વર્તમાનપત્રો, તારો તથા પત્રો આવે છે
 અને તેમાં સરકારે ઇન્ડેગ્નિટીના ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવા જે
 નિર્ણય કર્યો છે તે તરફ સામાન્ય હિન્દી પ્રજાના અસંતોષની હિંડી લાગણી
 પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. લાહોરથી અને મહેલો તાર કું વાંચી સંભ-
 બાવીશ. તે આ પ્રમાણે છે:—પંજાબની પ્રજા ગયા એપ્રિલમાં બનેલા
 બનાવોના સંબંધમાં તપાસની કમિટીની માંગણી કરતી નથી એ પ્રમાણે
 ઇમ્પીરિયલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની તાજેતરની બેઠક વખતે ઓ. મલિક
 ઉમર હયાતખાને જે કહ્યું હતું તે તરફ લાહોરના ઇન્ડિયન એસોસિએશન-
 ના સલાહદો મજબૂતપણે વાંધો દર્શાવે છે. ખરેખર રીતે તો દેશના
 વહિવટની સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા સખમોનું એક યાદી
 કમિશન બારીકાપથી તપાસ કરે એવી આખા પ્રાંતની માંગણી છે. પ્રતિ-
 પેક્ષની જાહેર સલાહો, કરમાનો તથા સરકારી હુકમોને લીધે ભરી ચકાય
 એમ નથી એ ખીનાનો ખોટો અર્થ કરવો જોઈએ નહિ. ચોજેલો ખરડો
 હાલના તબક્કે પસાર કરવો એ અકાળિક યશે એટલુંજ નહિ પણ ચોખ્ખ
 રીતે તપાસ કરવાના કામને હાનિકારક યશે એવો પંજાબનો મજબૂત
 જાહેરમત છે અને તે તેઓ પ્રદર્શિત કરવા ઇચ્છે છે. લસ્કરી કાયદો
 જાહેર કરવાની અગત્યના સંબંધમાં તથા તેના અમલ માટે મુયવામલાં
 પગલાં તથા અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિના સંબંધમાં તપાસનું કમિશન
 ચોતાનો ચુકાદો જાહેર કરે તે પછી અમલદારોનું રક્ષણ કરવા માટે એક
 કાયદો કરવાને પુરૂકળ વખત મળશે. પંજાબના એસોસિએશનને એમ
 લાગે છે કે ગમે તેમ પણ માર્શલ લૉ કમિશનો તથા અમલદારોએ ગેર-
 કાયદેસર રીતે કરેલી શિક્ષાઓને ન્યાયપૂર્વક કરેલી દર્શાવવાની જરૂર
 અગત્યતા નથી. તેઓ એવી પ્રાર્થના કરે છે સરકાર ખરડાને હમણા
 રહેવા દેવા મહેરબાની કરશે.”

મને જે કેટલાક તારો મળ્યા હતા તેમાંનો આ એક છે. જાહેરમાં
કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પણ હું બતાવવાને ઇચ્છું છું. નેશનલ
સિયરવ એમોસિએશનના ઉપ પ્રમુખ સર નારાયણ ચંદાવરકરે હિન્દી
પ્રધાનને તથા તમો નામદારને થોડા દિવસ પર એવો તાર કર્યો હતો કે
મુકિતનો ખરડો હમણા રહેવા દેવો. બેઠાએ કારણ કે તેની જરૂર, નીમાઈ
ચૂકેલા કમિશનની તપાસના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી,
“કંપીટલ” માં લખનાં “ડિયર” જણાવ્યું છે કે મુકિતનો કાયદો
પસાર થવા પછી કમિશનના શોધનોમાં માત્ર વિદ્વાતા પુરનોજ રસ રહેશે.
યોન્ગેલી તપાસની કમિટી વિશે લખનાં લંકનનું “ડેઇલી ન્યૂસ” પણ
જણાવે છે કે “તપાસ શરૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં ઇન્ડિયન કાય-
દાથી અધિકારીઓનું રક્ષણ કરવાના નિશ્ચયથી પંજાબની અધિકાર વર્ગની
નીતિનો તદ્દન ઠાંકપીડોડો કરવાનો બંદોબસ્ત બેવડી રીતે ચેલ્સ થયો
છે. આ રાજ્યનીતિ કે જે માટે કાંઈ પણ બચાવ નથી તે લગાડના
પહેલા વર્ષમાં સીધાનના રમખાણો પછી લીવેલાં દુઃખદાયક પગલાંની યાદ
આપે છે. આવી અસિદ્ધિ કુનેદથી સિદ્ધિ નામને એજ લાગે છે.”
કમિટી રીપોર્ટ કરે તે પહેલાં આ ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવાની
નીતિ તરફ દરેકે દરેક હિન્દી પત્રે સખત લખ્યું છે. લીડર, બ્રામ્હે ક્રોનિકલ
ધી નેશન, ધી બેન્ગાલી તથા બીજા પત્રોના અભિપ્રાયો ટાંકવાનો મને
મુદલ વખત નથી પણ “ઇન્ડિયન મોશિયલ રીફોર્મર” માં સર નારાયણ
ચંદાવરકર તરફથી લખાયેલા એક ધણા અગત્યના લેખ તરફ ધ્યાન ખેંચવું
હું જરૂરનું ધારું છું. આ મુકિતનો ખરડો રજૂ કરવા સારો ઓ. હોમ
મેમ્બરે પોતાના મતના ટેકામાં “રાજ્ય બંધારણના કાયદાના એક હિન્દી
અભ્યાસક” નો નનામો પ્રસિદ્ધ થયો પત્ર રજૂ કર્યો હતો. હું તો
જરા અચરત પામ્યો. હિન્દુસ્તાન સરકારના ઓ. હોમ મેમ્બર તે
સરકારે નક્કી કરેલી નીતિના ટેકા માટે એક નનામા લેખક પર આધાર
રાખે એ એક મહાન અગવજી હતી. છતાં એ ઓ. હોમ મેમ્બરને
લાગવુ વગવતુ છે. હવે હું આ ખરડાના વિવેચનમાં એક ધણો અમૂલ્ય
ન તેમની આગળ રજૂ કરું છું તે મન એક એવા પ્રદર્યનો છે કે જેણે
સુધી મુજબની હાઈ કોર્ટના એક મનવંત જજ તરીકે અને કેટલોક
તે કોર્ટના વડા જજ તરીકે કામ કર્યું હતું. અગત્યના પ્રસંગોએ

જે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર સુવિચાર યુક્ત અભિપ્રાયો આપીને સરકારને
યા પ્રશ્નને ઉપકાર કર્યો છે. “ઈન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર”માં લખતાં
ર નારાયણ ચંદાવરકર જણાવે છે કે “સમગ્ર અમલદારોને તાજેતરના
મખાણો સંબંધમાં તેમના કાયેની માટે દોષમુક્ત કરવા સાર બનતી
મગવડે વહેલામાં વહેતો મુકિતનો ખરડો દાખલ કરવાના હિન્દુસ્તાન સર-
કારના નિર્ણય તરફ સમગ્ર મનના હિન્દી રાજ્યદારીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો
છે તે વિષે કેટલોક ઠેકાણે અમળપત્રી યથ છે.”

સરકાર પગલાંના સિદ્ધાંત તથા નીતિના ટેકામાં રાજ્ય બંધારણના
ધારાસભી એ. વી. ડાહસીનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવ્યું છે. પણ મી. ડાહસી પોતાના “એ લીપ ઇન ધી ડાર્ક” નામના પુસ્તકમાં શું કહે છે
તે આ રહ્યું. સર નારાયણ પોતાના લેખમાં જણાવે છે તેમ તે પુસ્તક
સને ૧૮૯૩ માં પ્રસિધ્ધ થયું હતું. તેનો હેતુ, તે વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં
દાખલ થયેલા આઈરીશ સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય સિધ્ધાંતોનું અવલોકન
કરવાનો હતો. મી. ડાહસીના મત પ્રમાણે તે ખરડાની એક સૌથી
અગત્યની ખામી એ હતી કે યોજવા ધારેલી આઈરીશ પાર્લામેન્ટની કાયદા
કરવાની સત્તા પર અંકુશ મુકવા તથા તે સામે રક્ષણ કરવા સંબંધી
ઠરાવોમાં તે પાર્લામેન્ટને ઈન્ડેમ્નિટીના આકટ કરવાનો પ્રતિજ્ઞ કરવામાં
આવ્યો નહોતો. તે પુસ્તકમાં મી. ડાહસીએ હેઠળ મુજબ કહ્યું છે:—
ધારાસભા જે સમગ્ર કાયદાઓ પસાર કરી શકે તેમાં ઈન્ડેમ્નિટીના કાય-
દાથી અન્યાય થવાનો સૌથી વિશેષ સંભવ છે. તે દેખીતી રીતેજ અન્યાયનો
કાયદો છે, તેની આશાથી સમર્થ કામો થાય છે, તેમજ તેથી કાયદા તથા
મનુષ્ય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે. આયર્લેન્ડમાં ફિલ્ડ
જેરાલ્ડને ફટકા મારવાની વાત અથવા જોમેષકામાં ગવર્નર આચરનો હેવાલ
એ શહેરમાં રમખાણ વખતે જે ફૂર અને ન્યાય વિરૂધ્ધના કૃત્યો, બેદરકારી
અથવા એકાએક ખીકથી થઈ શકે અને ભયમરત અથવા કીનાબોર ધારા
સાસ્ત્રીઓની અનુદર્શી સહાનુભૂતિ અથવા પક્ષપાતથી જેની મારી મળી
શકે તેની આપણને માદ આપે છે.”

આમજ તે લખે છે કે:—

કૃત્યો થયા પછીનો કાયદો એક એવું શરત છે કે જેનો ધારાસભા
કાયદેસર હોતો અલૌકિક ઉપયોગની શિક્ષા કરવા માટે ઉપયોગ કરવા
, ૬

સૌથી તત્પર હોય છે. આયર્લેન્ડમાં એવો કોઈ પણ જમીનદાર નથી કોઈ પણ માજિસ્ટ્રેટ નથી, કોઈ પણ કોન્સ્ટેબલ નથી કે જે કૃત્યો થઈ ગયા પછીના કાયદાના ભયથી ધ્રુજતો નહિ હોય. સ્વરાજ્યના ખરડામાં છે તેટલે સુધી જે જેલરે મી. વિલિયમ આશ્ચાયનને કેદમાં રાખ્યો અથવા જે વૉડરેએ તેની સુરવાળ ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમને આધરીસ ફિતુરના અલિખિત કાયદા વિરૂધ્ધ કરેલા ગુન્હાઓ માટે કાયદેસર સિક્કા પાત્ર નહિ કરવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. કાયદેસર અન્યાયથી એવો કોઈ ભયંકર અનર્થ બનશે નહિ એમ કહેવું જોઈએ. હું એનો સ્વીકાર કરું છું. પણ (કૃત્યો થયા પછી પસાર કરવાના કાયદા વિરૂધ્ધ) પ્રતિબધોનો ખુદ હેતુજ ધોર અન્યાયનો અટકાવ કરવાનો છે. યુનાઈટેડ સ્ટેઈડ્સના ચાણા સ્થાપકોએ કોન્સેસને તથા દરેક સંસ્થાનની ધારાસભાને એવા પ્રકારનાં કૃત્યો થયા બાદ કાયદો કરવાનો પ્રતિબંધકર્યો હતો.”

એ યોક્ષસ સ્વરાજ્યના ખરડાના સંબંધમાં લખતાં અને તેમાં મુક્તિનો કાયદો પસાર કરવાનો પ્રતિબંધ ન હોવા પર ટીકા કરતાં મી. ગ્રામ્સીએ જણાવ્યું છે કે એવો પ્રતિબંધ હોવો જરૂરનો છે. તેણે જણાવ્યું છે કે:—બીજા દેશોની માફક આયર્લેન્ડમાં પણ એવા સંજોગો હિલા થાય કે જેથી વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા જાનનું રક્ષણ કરવાના સમયથી ન્યાયના સખત નિયમોના હિલ્લંધનની માફી મળી શકે અથવા તેની જરૂર પડે. પણ આવા સંજોગો ઉપરિચિત થયા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ડબ્લિન ખાતેની પાર્લામેન્ટ કરતાં વેસ્ટમિન્સ્ટરની પાર્લામેન્ટ વધારે વ્યાજબી રીતે કરી શકે. બેફારસ્ટ અથવા ડબ્લિન ખાતે વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી અને આયર્લેન્ડની સરકારના હુકમોની રૂપે કામ કરતા એક અમલદારે એક ચળવળખોરને અથવા કાવતરાખોરને યોગ્ય ઇન્સાફ વગર મોતની સજા કરી હોય તેણે પોતાનું કર્તવ્ય જાળવ્યું હતું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે, મી. હીલી અથવા કનલના નેતાપણા હેઠળની પાર્લામેન્ટ, મી. ગેડરટન અથવા લોર્ડ સ્પેન્સરની માર્ગદર્શન હેઠળની પાર્લામેન્ટના નેટલોગ વ્યાજબી ઇન્સાફ કરશે એમ શું કોઈ પણ ખરેખર રીતે પ્રતિપાદન કરી શકશે ?”

સર નારાયણ ચંદાવરકર કહે છે તેમ “આયર્લેન્ડ” ને બદલે “હિન્દુસ્તાન” મુકો અને “ડબ્લિન” ને બદલે સિમલા મુકો. એ પ્રમાણે

ઉપર ટાકેલા ફકરામાં ફેરફારો કરો અને પાછી જાણારો કે કાલિન્સિસ સમક્ષ જે સૂચના છે તેને તે ધણે લાગુ પડે છે.

આ ધણા વજનદાર અભિપ્રાયો તરફ નજર રાખી મુકિતના ખરડાના સંબંધમાં આગળ કામ લેવાનું મુકતવી રાખવામાં સરકાર હઠાપણુ વાપરશે. સરકારની અધિકારીઓ દ્વારા બહુમતિ હોવાથી એ ખરડો, સરકાર પસાર કરવાને સરકારનો માર્ગ મોકલો છે, અને જે ગઇ કાલે કહ્યું તે ગુજ્ય તેમ કરવું સરકારની સત્તામાં છે. પણ પ્રશ્ન પર ફરી વિચાર કરવા હું તમો નામદારને વિનંતિ કરું છું. અને આ બાબતમાં વિસ્તૃતપણે પ્રદર્શિત થયેલા જાહેર મતનો તુલ્યકાર નહિ કરવાને આજીજી કરું છું. જાહેર મતને ગણકાર્યા વગર સરકાર દેશનો વહિવટ ચલાવી શકે એમ હોય, પણ તેમ કરવું વ્યાજબી નથી.

ખરેખર્ષ જે કરવાનું છે તે એ કે, જે ન્યાયના સિદ્ધાંતો માટે જિંદગી તથા હિન્દીઓનું રક્ત છેલ્લા મહાન વિગ્રહમાં રેડાયું હતું તે સિદ્ધાંતાનુસાર પર્તવું, તથા જે વ્યાજબી હોય, જે સત્ય, ન્યાય અને નેકીને અનુસરવું હોય તે કરવું. અને આ વિષયમાં સત્ય, ન્યાય અને નેકી એમ કહે છે કે, જ્યાં ધણાં શોકજનક કૃત્યો કરવામાં આવ્યા છે, જ્યાં આટલો બધો અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં આટલાં બધાં અપમાનો કરવામાં આવ્યાં છે જ્યારે નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારો વિરૂધ્ધ સખ્ત આક્ષેપો છે, જ્યારે છેલ્લા થોડા મહિનાના પંજાબના વહિવટના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાન સરકારના વધણુ વિષે સખ્ત આક્ષેપો છે, ત્યારે સત્ય, ન્યાય અને પ્રાંતકા તો એમ કહે છે કે તમારે આ ખરડાને અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી તે રહેવા દેવો. જ્યારે તપાસની કમિટી પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કરે ત્યારે, હિન્દુસ્તાન સરકાર માટે વ્યાજબી રસ્તો એ છે કે તેમણે તે નામદાર શહેનશાહની સરકારને રજુ કરીને, જે બીનાઓ પુરવાર ત્યારે થશે તે પર ખાન આપી નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારોના કયા કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી તેમને મુક્તિ આપવી, તથા જાહેર એટલે સરકાર તરફથી તાજેતરના રમખાણો તથા કૃત્યોના સંબંધમાં જેમને અન્યાયપણે ખમવું પડ્યું હોય તેમને શુદ્ધ બદલો આપવો તે વિષે તે સરકારની સલાહ લેવી.

મારા માન્યવર, હું વધારે દિલસોજીભર્યા વલણ માટે, એક માણસ તથા બીજા માણસ વચ્ચે, હિન્દી તથા યુરોપીયન વચ્ચે એક પ્રજાબંધુ તથા બીજા વચ્ચે, કીનાબેર ભાવથી, નહિ દેખી ભાવથી નહિ પણ માત્ર ન્યાય કરવાના તથા સત્યને વિજ્ય આપવાની માત્ર નિર્મળ ઇચ્છાથીજ, સમાન ઇન્સાફ કરવાની વધારે આકાંક્ષા ધરાવવા માટે પ્રાર્થના કરું છું. માત્ર આ કારણોથીજ હું આપ નામદારની સરકારને એ વિષયપર ફરી વિચાર કરવા તથા ખરડાના સંબંધે આગળ નહિ ચાલવા અત્યંત આગ્રહથી વિનંતિ કરું છું. જો તેમ કરવામાં આવે તો સમસ્ત દેશ આભારી થશે. ઇંગ્લાંડમાં તથા હિન્દમાં જાહેરમતની ખાતરી થશે કે આપ નામદારની સરકારે પ્રજામતનું બળ તથા વજન વ્યાજબીપણે માન્ય કરી તેને માન આપ્યું છે. એમ બને છે કે સરકાર પર અસર ફરી શકે એવો હિન્દમાં પ્રજામત બળવાન નથી. પણ હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે આવી બાબતોમાં અને આવે પ્રસંગે આપણે ઇંગ્લાંડમાં જે જોઈએ છીએ તેનો દાખલો લઈને ચાલવું જોઈએ. અને હું માનપૂર્વક કહેવાની હિંમત કરું છું કે આ ચર્ચામાં જે સંજોગો ખુલ્લા થયા છે તે સંજોગોમાં આ પ્રકારનો ખરડો ઇંગ્લાંડમાં કોઈ પણ સરકાર લાવવાની હિંમત ઠરત નહિ. વાસ્તે હું નમ્રપણે કહું છું કે અહીં સરકારને સત્તા છે છતાં તેમણે આ સમયે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં મુધી યોમવું જોઈએ. જેમણે પોતાના જાન ખોયા છે તેમના નામે, જેમણે રમખાણોમાં પોતાના અંગો ગુમાવ્યા છે તેમના, જેમણે અવર્ણનીય અપમાનો સહન કર્યા છે અને જેઓ આ વખતે નામદાર સહેનચાહના કેદખાનામાં અન્યાયપણે કેદ બોમ્બે છે, જે સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીનો, પોતાના સગાંવહાલાં અથવા પુત્રોનો શોક કરે છે, એ સધળાંના નામે મારા માન્યવર, હું તમો નામદારની સરકારને આજીજી કરું છું કે સરકારે એ ખરડાનો અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટીના રીપોર્ટની રાહ જોવી. ન્યારે તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવશે ત્યારે એ સંજોગોમાં કામ લેવાનો ખરો રસ્તો શું છે તે સ્પષ્ટપણે જોવાને સરકાર તથા પ્રજા બેઉ સક્તિમાન થશે. તે સંજોગોમાં લઈને જે પગલું ચોગ્ગવામાં આવે તેને આ કાઉન્સિલનો દરેક જાણી સમજ તે વખતે ટેકા આપશે.

પરિસ્થિતિ વિપર્યયી આટલી જરૂર જણાય છે. જે ચોડા સમયેને આ કાઉન્સિલમાં બેસવાનો હક છે તેમનાજ મતથી તમે નામદારની સરકાર નિર્ણય કરશે નહિ એવી મારી આશા છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં, તમે નામદાર, આ કાઉન્સિલની બહારનો વિચાર બિન્દી મત તથા ઈંગ્લાંડમાંના મત ધ્યાનમાં લેશે એમ હું આશા રાખું છું. જો તમે તે મત તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપીને નિર્ણય કરશો તો નિઃસંશયપણે તમે એકજ અનુમાન પર આવશો અને તે એ કે તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં સુધી આ ખરડો મુલતવી રાખવો.

સુધાર્યા પ્રમાણેનો મુક્તિનો ખરડો પસાર કરવા માટેની
દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ પાંડિત માલવિયાનું છેવટું ભાષણ
અને આધિકાર પક્ષની ટીકાઓનો

સચોટ પ્રત્યુત્તર.

મારા માન્યવર! સુધાર્યા પ્રમાણે ખરડો પસાર કરવાની દરખાસ્ત સામે વિરૂદ્ધતા દર્શાવી જોઈએ. આ કાઉન્સિલના ચુંટાયેલા સભાસદ પર જે જોખમદારી રહેલી છે તે સર્વ જોખમદારી સહિત હું તેમ કરું છું.

સદરહુ ખરડા પર તેના ગુણો અનુસાર વિચાર કરવાનો છે. તેની તરફેણના તથા તેની વિરૂદ્ધના મતોની તુલના કરવી જોઈએ અને ઓનરેબલ મેમ્બરે મી. ગાંધીના મતનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને વળતર આપવું જોઈએ. ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે મી. ગાંધીની પ્રસંશા કરી છે તથા તેમના મત પર પુષ્કળ ધ્યાન આપવા કહ્યું છે તેથી મને ખુશાલી ઉપજે છે. મારી આશા છે કે મી. ગાંધી વિષે આ મત દર્શાવ્યા પછી તે પ્રથમ મી. ગાંધીની સામે છેલ્લાં થોડા મહિના થયાં જે હુકમ કાઢીને તેમને મુંબઈ છલાકામાંજ રહેવા કહ્યું છે તે હુકમ રદ કરવામાં વધુ ટીકા નહિ કરવાની દિન્દુરતાન સરકારને સલાહ આપશે. અને બીજું, પંજાબની સરકારને તેમજ દિલ્હીના અધિકારીઓને પણ તેજ પ્રમાણે કરવાની ઓનરેબલ હોમ મેમ્બર સલાહ આપશે એવી હું આશા રાખું છું. મારા માન્યવર! મી. ગાંધીની રિયતિની ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે જે કદર કરી છે તેની સહતા પુરવાર કરવા સાફ આટલું તો થવું જ જોઈએ.

હવે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્ન ઉપર ખોલતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે હું અગાઉ કહી ગયો છું તેમ મી. ગાંધીના મતને હું ધણું વળતર આપું છું. પણ તેના કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ સત્તા છે કે જેને મારે તાબે થવું જોઈએ અને તે માફ અંતઃકરણ છે. માફ અંતઃકરણ મને કહે છે કે જેમ છે તેમ ખરડો પસાર થવો જોઈએ નહિ.

હવે હું મારી રિયલિટી જાને તેટલી હુંકારી રીતે સ્પષ્ટ કરીશ. તમે નામદાર, તથા સલા તેમજ સમસ્ત દેશ જાણે છે કે ઘડયા પ્રમાણેના ખરડાનો પ્રસ્તાવનાપર આધાર હતો અને તે પ્રસ્તાવનામાં હેઠળ મુજબ જણાવેલું હતું:—“પંજાબના ચોક્કસ જિલ્લાઓમાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં થોડા વખત પર ચયલી અવ્યવસ્થાથી, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવાના કારણ સાર માસાલ લોનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડી છે.” મારા માન્યવર! આ વાક્ય રચના અગાઉના દાખલાઓને બંધ બેસતી હતી. પણ અમારી ફરિયાદ એવી હતી કે “જરૂર હોવાથી” એ શબ્દો પુરતાં નથી અને અંગ્રેજ કાયદાઓની જે બહોળી વાક્ય રચના તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે વાપરવી જોઈતી હતી. મેં નિલિયમ તથા મેરી કે જે વિશે નામદાર લૉ મેમ્બરે પાછો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિશે કહ્યું નહોતું. પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તેનો ઉલ્લેખ કર્યોજ હતો તેથી હું જણાવું છું કે તેમાં વાપરેલી વાક્ય રચના પણ મારી તકરારને પુષ્ટિ આપે છે. તે આકટની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે.—

“નામદાર શહેનશાહની લગાઈ વખતે કેટલાક અમીરો તથા મુલ્કરો જેમને તેમના દેશ સાથે સારો સંબંધ હતો તેઓએ લેફ્ટનન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું, જે કે તેમને સત્તા નહોતી અને મુન્હેગાર તથા શંકાશીલ માણસોને પકડીને પહેરામાં રાખ્યા હતા અને ઘેડાઓ વગેરેને પકડ્યા હતા, જે કામમાં કાંઈ જખરદસ્તી અથવા જીલ્લમ અથવા ગેરશિરસ્તો અનિવાર્ય હતો, કે જે સુલેદના સમયમાં કાયદેસર ગણાત નહિ અને બીજા કેટલીક બાબતો તથા ચીજો કરવામાં આવી છે જે સંપૂર્ણ જાહેર વહિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના તથા ઉચિત હતા અને તે પુરવાર કરવા જોઈએ અને તેને લગતા પક્ષકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ, વારતે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે વીગેરે વીગેરે.

ભાષા જુઓ. “તે સંપૂર્ણ જાહેર વહિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના અને ઉચિત હતા અને તે ન્યાય પુરઃસર હતા એમ ઠરાવવું જોઈએ.”

તે સને ૧૮૬૨ માં હતું. હું વચ્ચેના કાયદાઓ સુધી દ્રષ્ટિ અને સને ૧૭૧૫ નો કાયદો લઈશ. મેં કાઉન્સિલને યાદ આપ્યું હતું તેમ

પ્રસ્તાવના કે જે મુક્તિના ખરડાનો સ્થાથી અગત્યનો ભાગ છે તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જે કાર્યો સદરહુ કાયદામાં ન્યાય પુરઃસર ઠરાવવા ધાર્યા હતા તે હુસ્લહ વખતે આ રાજ્યનો ચાલુ સુખમય વહિવટ તથા સુલેહ જાળવવા તથા સદરહુ હુસ્લહ દાખી દમને તેનો અંત આણવા માટે કરવામાં આવ્યા હતા. અહીંયા મારા માન્યવર! મારે જણાવવું જોઈએ કે “જાળવવા અથવા” એ મુસદ્દાના ચબ્દો વાપરવા માટે અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટના અસલના કાયદાનું કંઈ પણ પ્રમાણ નહોતું એમ કહેવામાં હતું જોટા હતો. મારા મિત્ર એનરેબલ લૉ મેમ્બર આ બાબતમાં ખરા હતા. અને હું જોટા હતો. પણ જે ભાષા વાપરવામાં આવી હતી તે એવું બતાવવાને વાપરવામાં આવી હતી કે લગાઈના સ્વરૂપનું હુસ્લહ અથવા દુમલો હોવાથી સુલેહ જાળવવી જરૂરી હતી. હવે, સને ૧૭૪૫ના સ્ટાચુટમાં, જે કામો કરવામાં આવ્યા હતાં તે જણાવ્યા પછી એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે “જે અર્થે, ઉપર જણાવેલા કારણ સાર એટલે કે, આપણું હાલનું સુખમય જંધારણ તથા આ રાજ્યની સુલેહ જાળવવા અને સદરહુ હુસ્લહને દાખી દેવા કેટલાક સમસોએ એવાં કામો કર્યાં હતાં કે જે કાયદાના સમ્પત ઠરાવેથી પણ પુરવાર થઈ શકે નહિ અને છતાં જરૂરી હતાં અને જાહેર સેવા બજાવવા માટે એટલા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાય પુરઃસર થયેલાં ઠરાવવા જોઈએ અને તે કરનારા સમસોને મુક્તિ આપવી જોઈએ વારને આ ઉપરથી એવું ઠરાવ્યું છે વીગરે.”

મારી હરિયાદ એવી હતી કે મુસદ્દાના ખરડામાં મયાગામાં, જે કાર્યોના સંબંધમાં મુક્તિ આપવા ધારી હતી તે અગત્યના હતા, એટલે લશ્કરી કાયદાનો આશ્રય લેવો જરૂરી હતો એમ બતાવવા સાર ચબ્દો વાપર્યાં તો છે છતાં સરકારના સપાહ આપનારાઓએ આ અસલના કાયદાની ખીજ રકમ તેમાં દાખલ કરવી ઉચિત ધારી હતી નહિ એટલે કે, જેમાં એવું જણાવ્યું છે કે તે જરૂરી હોવા ઉપરાંત જાહેર મેવામાં એટલાં જાધા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ. ખીજ કાયદા એટલે કે સને ૧૭૪૫ તથા ૧૭૮૦ ના કાયદાનો ઉલ્લેખ આપવો જરૂરી નથી. તેમાં જે વાક્ય રચના વાપરેલી છે તે આ છે. નવે માત્ર અંગ્રેજી કાયદામાં નહિ પણ હરિજી આદિકાના કાયદામાં

પણુ જે વિષે નામદાર સભ્યને બહુ મોહ છે, તેમાં પણુ જે ભાગ વાપરી છે તે “શત્રુતા દાખી દેવા” અથવા વ્યવસ્થા અને વહિવટ અથવા આ દેસની જાહેર સલામતી જાળવવા માટે કરેલાં” કાર્યો એ પ્રમાણેની છે. આ સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા આકટમાં એ પ્રમાણે આપેલું છે. તે વખતે ખેર લોડા સથે લડાઈ ચાલતી હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા આકટમાં શત્રુતાઓ દાખી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અને રાજ્ય વહિવટ જાળવવા અથવા આ સંસ્થાનની જાહેર સલામતી જાળવવા જરૂરીનાં હોવાથી કરેલાં” એ પ્રમાણેની ભાષા વાપરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે મુક્તિના ખરડાનો જે પર મુખ્ય આધાર રહેલો છે, પછી અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટના કે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદા હોય તો પણુ તેમાં ધારાસભાએ એવું જાહેર કર્યું હતું કે જે કાર્યો કરવામાં આવ્યા હતા અને જે ન્યાયી ઠરાવવા ધાર્યા હતા અને જેના સંબંધમાં અમલદારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવા ધાર્યા છે તે હુકમો દાખી દેવા અથવા જાહેર સુવેદ જાળવવાને માટે જરૂરી હતા.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજ કાયદામાં વધુ જણાવેલું છે કે તે કાર્યો જાહેર સેવા માટે એટલા બધા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ. આ મતને સને ૧૮૧૮ ની ચર્ચામાં અખીર સલામતી જાણીતા સભ્યોએ ટેકા આપ્યો છે અને ગઈ કાલે મેં જોનેન રટુઅર્ટ મિશના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેમના મતથી પણુ પુષ્ટિ મળે છે. હવે ખરડો રજુ કરતી વખતે સરકારે જે રિયલિ અખત્યાર કરી હતી તે એ હતી કે વ્યવસ્થા સ્થાપવા અથવા જાળવવા સરકારી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો હતો. સરકારે શું કયું છે? સરકારે હવે “વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા માટે સરકારી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો હતો,” એ સબ્જેક્ટ કાઢી નાંખ્યા છે અને તેને બદલે “સરકારી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે,” એ સબ્જેક્ટ દાખલ કર્યો છે. હું જણાવું છે કે હો મેગ્ગરે તથા હોમ મેગ્ગરે કે તેમણે પોતાના પગનેજ કુહાડો માર્યો છે અને તેઓ આ સલામતી હવે ઊભા રહીને મુક્તિનો ખરડો પસાર કરવાનું કદી શકે એમ નથી.

ઝોનરેખા હો મેગ્ગરે કે જે એક વિદ્વાન ચખસ છે અને કાયદા તથા ઇતિહાસમાં જેમણે ઉડું શોધન કરેલું હશે તેમને હું પુછીશ કે, જે

કાપા કરવામાં આવ્યા હતા તે જરૂરના વ્યાજખી અને યોગ્ય હતાં એવી પાલામેન્ટ અથવા તો ધારા કરનારી સંસ્થાની ખાતરી થયા સિવાય કોઈ પણ કૈકાણે મુકિતના ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે ?

ઓનરેબલ સર ન્યોર્જી લાઉન્ડસઃ—શું ઓનરેબલ પંડિત મને ખરેખર તે કહેવાને કહે છે ?

ઓન. પંડિતઃ—જો ઓનરેબલ મેમ્બર તેમ કરશે તો હું તેનો ઉપકાર માનીશ.

ઓ. સર ન્યોર્જી લાઉન્ડસઃ—વિન્ડેન્ટ આક્ટ ને વિને તે બહુ પ્રેમ ધરાવે છે તેમા ઓનરેબલ પંડિત જોશે વર ?

ઓ. પંડિત માલવિયાઃ—હું ઓનરેલ લૉ મેમ્બરનો આભારી છું. સેન્ટ વિન્ડેન્ટ આક્ટમાં જણાવ્યું છે કે “દુર્લભ દાખી દેવાને ખરેખર જરૂરી રીતે અને યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યાં હતાં તે કાંઈ.” તેની બ.પા સ્પષ્ટ છે.

ઓ. સર લાઉન્ડસઃ—ઓનરેબલ પંડિતે પ્રસ્તાવનામાં જોતું જોઈએ. તેમાં હવે તે વાંચના નથી.

પંડિત માલવિયાઃ—તમારે પ્રસ્તાવના તથા ખરડાનો મુખ્ય ભાગ સાથે વાંચવો જોઈએ. / હતાં પણ વતારે વખત નહિ ગુમાવનાં હું કહીશ કે મેન્ટ વિન્ડેન્ટ આક્ટ તરફ

ઓનરેબલ લૉ મેમ્બરનું વક્તવ્ય ફેરવાયું જોઈને હું ખુશ થાઉં છું. મને સુધારવા બાબતના કાયદાનો ખરડો મળ્યો છે પણ આજ વખતે અસહ્ય કાયદો મને જડી ચકતો નથી. ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર માત્ર ગર્જ કાલેજ એ આક્ટને હાથપાસ કરતા હતા અને આજ સરકારે ધારણ કરેલા વક્તવ્ય માટે તેને પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરે છે. સિયનિ કેવી થઈ છે ? કેવું પતન, દુઃખગનક પતન ! જો સિયનિ આ પ્રમાણની દોષ તો આ કાયદો દાખલ કરવા માટે સરકારે પુરાવો આપવો જોઈએ અને હું જણાવું છું કે તેને માટે હવે તેમણે કાંઈજ સનિતી રાખી નથી. સરકારે જે ફેરફાર દાખલ કર્યો છે તેથી સધળી પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ છે, અને તેજ દલીલસર કાંઈ પણ બીજી તકરાર ન કરનાં હું જણાવું છું કે આ ખરડો પસંદ નહિ

મરવાનું સમાને કહેવાનો મને હક છે. હું જણાવું છું કે હમણાં પ્રસ્તાવનામાં ઠરાવ્યું છે તેના કરતાં સરકારે વધુ આગળ જવાનું છે. લશ્કરી ક્ષેત્રનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે વાનતે તે દરમિયાન કરેલાં ચોક્કસ કામો ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઈએ એટલું કહેવું પુરતું નથી. જો કાંઈ પુરતું નથી, તે કાંઈ શું હતા તે તમારે કાઉન્સિલને કહેવું જોઈએ અને તમારે જતાવવું જોઈએ કે તે એવા હતા કે ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઈએ.

તે દિવસે જે લોકોએ સહન કર્યું છે તેમના બદલ, કેટલાંક અન્યાય અને કૂરતાના આલેપોના સંબંધમાં લંબાણથી હું બોલ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યો જરૂરી નહોતો તે જતાવવા સારૂ મેં કેટલીક હપ્તો જણાવી હતી. ચર્ચાની આખરે ઝોનરેબલ મેજિસ્ટ્રેટ સલાને એક તાર પાંચી સંલગ્નવ્યો હતો જે તેમને પંજાબની સરકાર તરફથી મળ્યો હતો. તે ગઈ તા. ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો અને તેમાં લાહોર ખાતે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની માંગણી કરી હતી. હવે તે તારમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અમિતસર તથા લાહોર ખાતે તા. ૧૦ મી એપ્રિલે કેટલાક દુઃખમય બનાવો બન્યા હતા અને કસુર ખાતે તા. ૧૨ મીએ જે પુરોચિતોને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. હું જણાવું છું કે તારમાં ખરેખરું સત્ય જણાવવામાં આવ્યું નહોતું. તેમાં સત્યનો કોઈક અંશ જણાવવામાં આવ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યો જોઈએ કે નહિ તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરવા સારૂ સચળી હપ્તો પુરો પડેલી હતી. ખરું જોતાં તો અમારી પાસે નિર્વિવાદ પુરાવો છે કે તા. ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજે અનારકલિ બગીચા ખાતે અપર મોલમાં ચોક્કસ શખસો પર ગોળીબાર કરવા પછી અને થોડો વખત માટેની અગવળ તથા રમખાણ પછી, લાહોરમાં સંજનું શાંત હતું. રાતના સાડા આઠ વાગ્યા સુધીમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી. તે વખત પછી કાંઈ પણ વધુ રમખાણ થયું નહોતું. તે વખતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને તેજ દિવસે સંજના જરા વખત રહીને તો સરકારી મહેલમાં મેજિસ્ટ્રેટની આપવામાં આવી હતી. અને “પાયેનિયર” ના લાહોર ખાતેના અખબરની જે મારા ધારવા પ્રમાણે મી. ૨૦ મી એપ્રિલને રોજ લખતાં હુંજ મુજબ જણાવે છે:—(તેના પત્ર તા. ૨૫ મી એપ્રિલે પ્રસિદ્ધ થયો હતો).

“ ખડે જોનાં તો જ્યારે સાંજ પુરી થઈ (એટલે, ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ) ત્યારે કાંઈ પણ ચિંતા રહી નહોતી. તે ઉપરે છે કે- હુલ્લડખોરો દાખુ પણ પોતાનો કાશુ ચત્રાવતા હતા અને શુભવારે, સોનીવારે, રવીવારે ધધો સથા સાધારણ વડિવટ વસ્તુતઃ બંધ હતો. મારી ખાતી છે કે આ લખનાર કાશુ છે તે સરકારના અમલદારો માટે કાંઈ અગત્ય બેઠ નહિ હોય અને પાયોનિયરમાં લખતાં આ લેખક જણાવે છે કે ‘ખડે’ જોતાં ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ પુરી થઈ ત્યારે કાંઈ પણ ખરેખરો ચિંતાનું કારણ રહ્યું નહોતું. લાહોરમાં આવી વસ્તુરિયતિ હતી અને સિવિલ તથા મિલિટરી ગેઝેટમાં જણાવેલું છે કે સાડા પાંચ પછી કે સાંજે ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ અત્રિતસર વ્યવસ્થા સ્થપાઈ હતી. માટે હું જણાવું છે કે નામદાર હોમ મેમ્બર જે તાર પર આધાર રાખતો હતો તે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર કરવા સાર પુરતો નહોતો. લાહોર તથા અમૃતસરમાં તથા પંજાબના ખીજા ભાગોમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું સાબિત કરવા સાર પણ તેણે કાંઈજ જણાવ્યું નહિ. ખીજા બાજુ, થોડી તપાસ કર્યા પછી આપણી સમક્ષ કેટલીક હકીકતો રજૂ કરાપણી છે જે બતાવે છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર થઈ શકે એવું કાંઈજ નહોતું. અવ્યવસ્થા દાખી દેવા માટે લશ્કરીઓને બોલાવવા તથા લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો એ બેઉ ભુલો બાબત છે. લાહોરમાં રમખાણુ હતું, અમૃતસરમાં તથા ખીજા મોઝસ જગ્યાઓએ રમખાણો હતાં. સિવિલ અધિકારીઓને જ્યારે એમ લાગ્યું કે રમખાણો હાલવાને તેમનું લશ્કર પુરતું નહોતું ત્યારે તેમણે બ્યાજગી રીતે લશ્કરી-વાળાઓની મદદ માંગી. લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યા વગર એમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. તે જરૂર હોય ત્યારે કરવામાં આવશે અને કરવું જ જોઈએ. ઝોનરેબલ મેમ્બરે કાયદાનો ખુલાસો આપતાં જણાવ્યું તેમ જો પ્રસંગે સિવિલ અધિકારીઓ રમખાણોને પહોંચી વળવા અથવા તેમને દાખી દેવાને અશક્ત હોય ત્યારે લશ્કરીવાળાઓની મદદ લેવાનો તેને હક છે અને જ્યારે બેઉ સાથે મળીને વ્યવસ્થા રચાવવા અથવા હુલ્લડો દાખી દેવાને નિષ્ફળ જાય ત્યારેજ બિન લશ્કરી અધિકારી પોતાની સત્તા લશ્કરીવાળાઓને આપી શકે. હવે હું જણાવું છું કે જે બનાવો જણાવેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ રિયતિ સુધી હુલ્લડની સ્થિતિ

પરોંચી હતી પણ બીજી રીતિ સુધી તે ગઈ નહોતી. એટલે કે, અમૃતસરઃ તથા લાહોરમાં શાંતિ રચાવવા સારૂ લશ્કરીઓની મદદ મેળવવાનું સિવિલ સંઘવાળાઓને જરૂરી લાગ્યું અને કેટલીક જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે કશ્મીરમાં તે શાંતિ રચાવવામાં કુત્તેહમંદ નીવડ્યા અને બીજાં પગલાંની એટલે કે રહેરની વસ્તીને લશ્કરી અમલદારોની મરજી પર મુકી દેવાની જરૂર જણાઈ નહોતી.

આ ખરડાની મારી વિરુદ્ધતાના ટેકામાં મેં જે ઘણી દલીલો રજૂ કરી તો તેના સંબંધમાં માત્ર થોડાનાજ સંબંધમાં ઉનટો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકોને ખમવું પડ્યું છે તેના થોડા આક્ષેપોનો ખુલાસો આપવાનો સહેજસાજ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઘણાંજોનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી. તે વિષયે મેં જણાવ્યું હતું કે ખરેખરી હકીકતો રજૂ કરવાની મેં સરકારને તક આપી છે અને તેનું વધારે સારું જ્ઞાન લોકો કરતાં સરકારને હોવું જોઈએ. પણ આ કાઉન્સિલની જાણ માટે સરકારે હકીકતો રજૂ કરવાની ના પાડવાથી, મારા માન્યપર! આ ચર્ચાના કારણ સારૂ મારા સવાલોમાં રહેલા આક્ષેપો ખરા છે એમ હું માની લઉં છું. કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે લશ્કરી કાયદાના બનાવોનું અંત જ્ઞાન હોવાનો મેં દાવો કર્યો નથી. મેં જાતે તથા મિત્રોએ થોડી તપાસ કર્યા પછી આ આક્ષેપો મેં રજૂ કર્યા હતા. આ આક્ષેપોને આગરફર રાખમો ટેકા આપતા હતા અને તેમની સત્યતા તથા માનમાં મને વિશ્વાસ છે. જો કોઈ આક્ષેપ ખોટો હોય તો તે સુધારવાને મારા કરતાં કોઈ પણ વિરોધ રાજી થશે નહિ. મેં જે ક્યનો કર્યા છે તેમાં ખૂબ હોય તો મારા કરતાં કોઈ વધારે દીલગીર થશે નહિ. વાસ્તે જે હપકનો પ્રકારમાં આવી છે તે જો ગોડી હોય તો તેના સંબંધમાં હું ટીકાને આવકાર આપીશ અને જો કોઈ ગૃહસ્થ ખરેખરી માહિતી પુરી પાડશે તો હું તેનો ઉપકાર માનીશ પણ અહીંઆ શું સ્થિતિ થઈ છે? હું જે કંઈ બોલ્યો છું તેના ઉત્તર તરીકે અથવા તેની ટીકા તરીકે ચયલાં ક્યનો હું થોડાં તપાસીશ. હું જ્ઞાન. મી. હેલી, મી. થોમસન, જનરલ હેન્ડોક હડસન અને સર જ્યોર્જ લાઉડસના બાધણોના સંબંધમાં બોલીશ.

મી. હેલીએ સરકાર તરફથી જે સ્તુતિપાત્ર લાપલુ ક્યું તેમાં અમને એવું મનાવવા કહે છે કે લાહોર અમૃતસર તથા પંજાબની બીજી જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ એટલી ભયંકર હતી કે તે સરકારને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પગલું હુટકોજ નહોતો. તેણે જણાવ્યું કે રોલેટ આકટ સંબંધી અગવળથી વાતાવરણ ભયભરેલું થયું હતું. તેણે જણાવ્યું કે સત્યાગ્રહ અગવળ પંજાબમાં દાખલ થઈને પ્રસરી હતી. મી. હેલી સારી રીતે જાણે છે અને મારા કરતાં તો વધારે સારી રીતે તેમને વિદિત છે કે રોલેટ આકટની વિરૂદ્ધ અગવળ તો આખા પંજાબમાં પ્રસરેલી હતી. હું ધાધું કે તેને એ પણ વિદિત છે કે સત્યાગ્રહની અગવળ પંજાબના સધળા ભાગોમાં પ્રસરી હતી અને ૬ ઠી એમિલનો દિવસ આખા પંજાબ સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે પાળવામાં આવ્યો હતો. તેને એ પણ ખબર છે કે પંજાબના આ બીજા સંખ્યાબંધ જિલ્લાઓમાં રોલેટ આકટ અથવા સત્યાગ્રહ અગવળથી કાંઈ રમખાણ થવાં હતાં નહિ તો હુલ્લડભરેલી અગવળ તો ક્યાંથીજ હોય! તેને વિદિત છે કે આ જગ્યાઓમાં કાંઈ પણ હુલ્લડ હતું નહિ. અને આ જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે જલંધરમાં તથા તે વિભાગના સધળા બીજા જિલ્લાઓમાં કાંઈ સંકટ ઉભું થયું હતું નહિ કારણ કે અધિકારીઓ ખેદદ વચ્ચે પડતા નહિ પણ તે દિલચાલ તરફ સદ્દાનુભૂતિ રાખીને વચ્ચે પડતા. તેમણે શાણપણથી કહ્યું હતું કે રોલેટ એક્ટ સામે ભોંકાને તેમની લાગણીઓ બતાવવા દો. સત્યાગ્રહનો દિવસ તેમને અમે તેવી રીતે જિજ્ઞાસવા દો. અહીં સિમલામાં ડેપુટી કમિશનર મી. ટેલિન્ટને સત્યાગ્રહનો દિવસ પાળવામાં ભોંકાની વૃત્તિ તરફ દિશ્વસે જ બનાવી હતી. બીજો દિવસ તેમણે પોતાનું કામકાજ હમેશની માફક શરૂ કરી દીધું. પંજાબના બીજા જે અમલદારો એ પ્રમાણે વર્ત્યા હતા તેમના પણ હું નામ આપી શકું એમ છે. મારી ખાતરી છે મી. હેલી પંજાબ સરકારના મેજેસ્ટ્રી હોવાથી જાણતા હશે કે પંજાબના ઘણા જિલ્લાઓમાં જ્યાં રોલેટ આકટની વિરૂદ્ધની અગવળ તથા સત્યાગ્રહની દિલચાલ મજબુત હતી ત્યાં કાંઈ પણ સંકટ ઉભું થયું નહોતું.

વારને મારી એવી દલીલ છે કે જે સંજોગોને લીધે આ સંકટને બચાવે તે તે વખતે રચાયેલી પંજાબ સરકારનું ડૉ. સત્યપાલ તથા

મીં કિયું જોવા જે જાહેર પુરોગેને દેશપાર કરવામાં અત્યંત અવિચારી-
પણું હતું. સઘળા સંકટનું મૂળ કારણ એ હતું. અને પરિસ્થિતિને
પહેંચી વળવા સત્તાવાળાઓએ લીધેલાં ખોટી રીતના પગલાં પછીના બનાવો
માટે જોખમદાર હતા. પછીના બનાવોનું પુનઃ કથન કરવાની મને જરૂર
જણાતી નથી. હું નિવેદન કરું છું કે સલા સમક્ષ જે પ્રશ્ન હાલમાં છે
તેનો ચોક્કસ રીતે વિચાર કરવા સારું સરકાર માટે એ જણાવવું જરૂરનું
છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાને સ્પષ્ટ અગત્યતા હતી. તેની કદાચ
જરૂર પણ હોય; ફલીલ માટે આપણે માની લઈએ કે અમુક વખતે અમુક
જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની જરૂર હતી. છતાં સરકારે
પણ આગળ જમ્મને બતાવવાનું છે કે ૧૫ મી એપ્રિલની મધ્ય રાત્રિએ તેમ
કરવાની તથા જ્યાં સુધી તે આશુ રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં સુધી આશુ
રાખવાની જરૂર હતી. હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે મીં હેલીએ આ
બતાવ્યું નથી. પણ મીં હેલીની ખીજી ટીકાઓના સંગ્રહમાં હું ખોલીશ
નહિ કારણ કે હું મારું લાપણું અને તેટલું ટુંકું કરવા ધારું છું. જ્યારે
મીં હેલીએ બતાવ્યું છે કે પંજાબમાં ચિંતાજનક સમય હતો અને સર-
કારને સાવચેતી રાખવાની જરૂર હતી ત્યારે તેણે એવું બતાવ્યું છે કે એક
ઠેર અને દિલ્લિસોજ ગવર્નર લશ્કરી કાયદાનો આશ્રય લીધા વગર તથા
પંજાબની રાજ્યલક્ષ્ય પ્રજાનું અપમાન તથા માનભંગ કર્યા વગર રિયલિતે
સંભાળી શકે એમ નહતું. આના વિરોધમાં, અમદાવાદમાં શું બન્યું
હતું તે તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સરકાર પણ તરફથી કોઈ એ પણ
તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કદાચ એમ હોય કે મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તેને
રોકા આપ્યા વગર તે કહી શકાય એમ નહોતું.

અમદાવાદમાં પણ તેજાન ઉભું થયું. પણ તે મુંબઈ સરકારે જે
દિવસમાં શાંત પાડ્યું હતું. તેમણે મીં ગાંધીને લોકોને શાંત પાડવાને
અમદાવાદ જવા દેવામાં કદાપણ વાપર્યું હતું. લાહોર તથા અમૃતસરમાં
પણ એજ માર્ગ લેવો જોઈતો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની
જો જરૂર જણાઈ હોત તે ચાર દિવસમાં કે છ દિવસમાં કે અડવાડિયામાં
ખંધ કરવામાં આવવો જોઈતો હતો. આખરે લોકોને જે અપમાન
તથા માનભંગને પાત્ર કરવામાં આવ્યા હતા તે કરવાની તથા લશ્કરી
અમલ અસાધારણ મુદત સુધી આશુ રાખવાની કાંઈ પણ જરૂર નહોતી.

હવે હું ખીજ વિગત લખ્યા મેં ફટકા મારવાના ફટલાક દાખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. મીં ચોમસને એક દાખલો સુંદી કાઢ્યો અને કહ્યું “અંહ ! એ તો નિશાળના છોકરાઓ હતા; હેઠ માસ્તરે છોકરાઓમાં વ્યવસ્થા નિયમ જાળવવામાં યોગાકને ફટકા મારીને મદદ કરવાને લશ્કરી-ઓની મદદ માંગી હતી. એથી પણ કાંઈ લશ્કરી લોકો છોકરાઓને ફટકા મારી શકે એ પ્રતિપાદન થઈ શકતું એ ખીના તે ચાંતપણે ઉઠાવી દેવ છે. અને એ વિષયપર મેં પુછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એનારેખણ હોમ મેમ્બરે સભામાં રજુ કરેલા પત્રકમાં જણાવેલા ફટકા મારવાના ખીજ દાખલાઓના સંબંધમાં તેને કાંઈજ કહેવાનું નથી.

પછી મીં ચોમસને મનોહરલાલની બાબતનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો. મીં મનોહરલાલના સંબંધમાં મેં જણાવ્યું હતું કે તેના બેરી છોકરાને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં અને એક અકવાડિયા પછી બંગલાની જડતી લેવામાં આવી ત્યાં સુધી બહારનું ધર કે જે નોકરોને રહેવાની જગ્યા હતી તેમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. મેં ચોક્કસ મુદત જણાવી નહિ કારણ કે હું તે જાણતો નહોતો. તેનો ઉદ્દેશ કરતાં મીં ચોમસને ધણા ગુસ્સે થઈ ગયા અને કહ્યું કે તેને ખબર છે ત્યાં સુધી તો એ ગૃહસ્થના બેરી છોકરાને ખીજેજ દિવસે તેમને બંગલે જવા દેવામાં આવ્યા હતા. હવે મેં મીં મનોહરલાલના સંબંધમાં ખીજઓ જે જાણતા હતા તેમની પાસેથી મેં ખરી હકીકતની ખાતરી કરી છે. મીં મનોહરલાલના ધરને તાં ૧૮ મીએ તાળું હતું. તેની રત્ની કે જે માંદી હતી તેને એકદમ ધરની બહાર કાઢવામાં આવી. તેને તાં ૧૮ મીનો તથા તાં ૧૯ મીનો આખો દિવસ તથા ૨૦ મીની મોડી સાંજ સુધી એક બહારના ધરમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. તેની પાસે મુલાને કાંઈ પાંચરણું હતું નહિ અને ધરમાંથી કાંઈ પણ તેણીને લેવા દેવામાં આવ્યું નહોતું. તેણીના મિત્રોએ પયારી તથા ખાવાનું મોકલ્યું અને આ પ્રમાણે તે બહારના ધરમાં માંદગીવાળી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ રહી. હવે, તેમને એક અકવાડિયું રહીને ઘેર જવા દેવામાં આવ્યા હતા એ માફ કથન ખોટું હોય તો પંજાબ સરકારના ચીફ સેક્રેટરી તરીકે મીં ચોમસને, તે મુદત ચોક્કસ કેટલી હતી તે જણાવવી જોઈતી હતી અને આ એક ગંભીર અસંગતિ હતી એમ જણાવી મહોટે અવાજે ઉછળી પડ્યું નહોતું.

મીં યોમસને મનોહરલાલના મુકદ્દમા સંબંધી જે બીજી કેટલીક
 લેખો કરી હતી તે તરફ આપ નામદારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર મારે એ
 પ્રયત્ન છોડવી જોઈએ નહિ. તેણે જણાવ્યું કે મીં મનોહરલાલ
 ત્રિવિધનના ત્રસ્ટી હતા. અને તેમ હોવાથી તેમને સદરહુ પત્રમાં કાંઈક
 રસ લેતા હતા અને મીં યોમસને કાઉન્સિલને એમ મનાવવા માંગતા
 હતા કે તેમની સામે જે પગલાં લીધાં હતાં તે એ કારણથીજ વ્યાજબી
 રતાં હતાં. મીં યોમસને આવો મત રજુ કર્યો તેથી મને અચ્છો
 થતો નથી કારણ કે ૨૦ મી એપ્રિલની તારીખના પાયોનિયર પત્રમાં જે
 પર પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને જે હું અગાઉ જણાવી ચૂક્યો છું તેમાં
 હેઠળ જણાવેલું મને નજરે પડે છે:—

ત્રિવિધનનો ત્રસ્ટી મનોહરલાલનો એવો દાખલો છે જે પાશ્ચિમાલ
 ધોરણે કેળવણી આપવામાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે તેને ઇંગ્લાંડમાં એક
 સૌવરશિષ મેળવી હતી અને યુનિવર્સિટીમાં ઇકોનોમિક્સમાં જ્વલંત
 નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. હિન્દ પાછા ફર્યા પછી તેને વિષે વિદ્વાની
 જે આશા રાખવામાં આવતી હતી તે પાર પાડી નહિ અને એક કેળવણીના
 ડિમાલ્ટી તરીકે હંમેશાં તે બહાર પડતો જતા પણ પોતાની છુદ્દિનો
 સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવાને તેણે કાંઈજ કર્યું નથી.

પાયોનિયરના પત્રના લેખકની સાથે મીં યોમસને એમ ધારે છે કે
 મીં મનોહરલાલ ત્રિવિધન પત્રના ત્રસ્ટી હતા એજ બીના મીં યોમસને
 કરતાં કેઈ પણ રીતે ઓછી નામનાવાળા નહિ એવા આ નામાંકિત શખ-
 સને તથા તેની સ્ત્રીને જે સઘળા માનસંગ તથા અપમાનોના પાત્ર
 બનાવવામાં આવ્યા હતા તે માટે પુરતી હતી અને આ જોઈ ખરેખર મને
 ખેદ થાય છે.

હું બીજી જે બાબત પર બોલીશ તે ગુજરાનવાળાના આખરદાર
 અદસ્યો તરફ ચલાવેલા વર્તનની છે. મીં યોમસને એક પત્ર વાંચી
 સંબળાઓ જેમાં એ બાબતનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું હતું. મેં ધાયુ
 કે તે પત્ર કર્તૈલ ઓચાપન તરફનો હતો. હું સમજી શક્યો તે પ્રમાણે
 તો, હિન્દુ અને મુસલમાનને જાણીબુજીને સાથે બેઠી નાંખવામાં આવી
 હતી. તે બીના સામે તે વાઘો છાંવે છે. તે કહે છે તે માત્ર આદરિમક

હવે હું ઝોનરેજન મી. યોમસનના સંજ્ઞામાં બોલીશ મી. યોમસન, જ્યારે લશ્કરી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સર માઇકલ ઓડવાયરની સરકારના ચીફ સેક્રેટરી હતા. હું બરાબર સમજું છું કે તેને તેના જીવન મુખીની સાથે એ પણ પોતે કસોટીપર છે એમ તેને લાગે છે અને તેથી કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરેલી કેટલીક હકીકતોમાં ધણું અંગત તત્ત્વ લાવવા સાથે હું કહું છું. પણ જ્યારે શાંતપણે આપણે વિચારીએ તો શું અનુમાનપર આવીએ છીએ ? હું કહી ગયો હતો તેમ જો આ સભામાં અથવા બીજા કોઈ ઠેકાણે મેં કહેલી કાંઈ હકીકત બોલી હોય તો હું દીક્કગીર ચર્ચ અને તે સુધાર્યા વિનાની રહેશે તો મને વધુ દીક્કગીરી થશે. જાસ્તે, જો મી. યોમસને મેં જણાવેલી બાબતોમાં માત્ર ખરેખરી માહિતી આપી હોત તો, મેં કહેલી બોલી હકીકતના સંજ્ઞામાં મારી દીક્કગીરી ગમે એટલી તીવ્ર હોત તો પણ મેં તેમનો મારા સધળા અંતઃકરણથી આભાર માન્યો હોત. મી. યોમસને જણાવ્યું હતું તેમ મેં એવું કહ્યું હતું કે બાદશાહી મસીદની સભામાં અલિગોહર નામના એક સી. આઇ. ડી. ઇન્સ્પેક્ટર ચોક્કસ ટીકાઓ કરી હતી જેથી ત્યાં એકમ થયલા શખ્સોમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે જણાવ્યું કે તે કેસની તેની પાસે એક ફાઇલ હતી અને મેં જે કથન જણાવ્યું છે તે, એટલે કે, ત્યાં એકઠા થયલા લોકો ઉશ્કેરાયા એવી કાંઈ ટીકા આ ઇન્સ્પેક્ટરે કરી હતી અથવા એવું કાંઈ તેણે કહ્યું હતું, એ કથન કહેવામાં આવ્યું હોય એમ સદરકુ ફાઇલ ઉપરથી જણાતું નથી. મી. યોમસન તથા કાઉન્સિલના લાલ માટે હું સી. આઇ. ડી. ના ઇન્સ્પેક્ટર અલિગોહરખાને પોતે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક રજુ કરેલી કેશિયત તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. અને તે સને ૧૯૧૯ ના ૧ લ માર્ચના દિવસે કમિશનના ૧ લા સુદમાં છે. તેમાં તેણે જણાવ્યું છે:- અમે મસીદમાં સાદા કપડાંમાં હતા. મસીદમાં કેટલાક હજારો લોકો હતા. અને સભા સમક્ષ બોલનારાની રાહ જોતા હતા. અગદુલ હાઇએ મને કહ્યું કે તેણે મને સી. આઇ. ડી. તરીકે ઓળખ્યો હતો. કારણ કે મારા ખાતાએ તેને ત્રણ મહિનાની સજા કરાવી હતી અને ત્રણ વર્ષ તેની પાસેથી તારણ લીધું હતું. જ્યારે મેં સી. આઇ. ડી. ખાતાના અમલદાર હોવાની ના પાડી ત્યારે અગદુલ હાઇ પ્લેટફોર્મ તરફ ગયો અને લોકોને કહેવા લાગ્યા કે સી. આઇ. ડી. પોલીસ આપણી સભાઓમાં નાં આવું માર્યા કરે છે."

હવે તમે જુઓ કે તે સી. આઈ. ડી. અમલદાર હોવા છતાં તેનો કન્સાર કર્યો અને માત્ર ત્યારેજ અઅદુલ હામએ લોકોની સમક્ષ બોલવા માંડ્યું અને સી. આઈ. ડી. પોલીસ હંમેશાં તેમની સલામાં માથું મારતા હતા વીગેરે જણાવ્યું.

હવે, મારા માન્યવર ! મારી ખાતરી છે કે સી. આઈ. ડી. ઈન્સ્પેક્ટરે કેટલીક એવી ટીકાઓ કરી હતી કે જેથી સલાના માણસો ક્રોધાવમાન થયા એ મારું કયન તદ્દન ખોટું નહોતું.

હવે મી. ચૌમસને જણાવેલી બીજી વિગત લખશ. તે અમૃતસરમાં બેઠી પહેરાવવાના બનાવના સંબંધમાં છે.

મી. ચૌમસન સલાને એવું મનાવવા માંગતા હતા કે તેમની જાણ મુજબ ત્યાં કોઈને પણ બેઠી પહેરાવવામાં આવી હતી નહિ. હિન્દીઓને જે દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું તે સંબંધમાં તેણે એવું પણ જણાવ્યું હતું કે મુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને કિલ્લામાં મોકલતાં તેવીજ જાતની અવગણ વેઠવી પડી હતી અને મને આશા છે કે હું તેમનાજ શબ્દોની બરાબર રીતે પુનરુક્તિ કરું છું. હવે હું સલાની સમક્ષ એક બારિસ્ટર કે જે લક્ષ્મી કાયદાના બોગ થયા છે તેમણે કરેલી કેશિયત એ નિવેદનમાં હું રજૂ કરીશ. તે જણાવે છે:—તા. ૨૧ મીની સવારે મને પોતાને તથા રોખમહમદ અમીન વડીલ, તેનો છોકરો તથા તેનો ભાઈ એ સવેને એક સુરક્ષિત બંધ ગાડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાંથી ફોર્ટમાં લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. અમે ચાર જણ ત્યાં હતા અને અમે બધાએ સાથે બેઠી પહેરાવીને કોર્ટડીમાં પુરવામાં આવ્યા હતા. કોર્ટડીના એક ખુણામાં સેકલા ચણાનો એક નાનો ઢગલો હતો અને એક બાલડી પાણી હતું. બપોરના અમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા અને સંખ્યાબંધ કાસ્તીરી મજૂરો તથા બીજાઓની ટુકડી સહિત અમને બધાએ સાથે બેઠી પહેરાવેલી સ્થિતિમાં કિલ્લાની અંદર ખુશ્તા રસ્તાપર લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં મુરોપીયન સ્ત્રીઓ અને ગૃહસ્થો જે આ દેખાવ જોતા હતા તેમની આસપાસ ગોળગોળ અમારે ફરવું પડ્યું." હું ધારું છું કિલ્લામાં મુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા મહસ્થોને જે અગવડો વેઠવી પડી હતી તેમાંની આ એક હતી.

હતું. તે હકીકત ખરી તરીકે સ્વીકારવાની હું ના પાડુ છું. આ વિષય પર પાયોનિયરના ખજરપત્રીના લખાણમાંથી ઉતારો આપીશ તે તા. ૨૫ મી એપ્રિલના પત્રમાં છે. તેણે કહ્યું —

ગુજરાનવાળા હુલ્લડનો અત લગભગ નાટકી રીતે આવ્યો. કનૈયા આશાને મિર્ઝા સુલતાન આહમદને ચાન્ડો મોખે અને લાહોરમાં આવ્યો. ત્યારે આ સમાચારની ખજર પડી તે તામડતોળ પોતાના હુલ્લામાં ગયો અને રમખાણને તુરત દાખી દધને તેણે અગીઆર નેતાઓને પકડ્યા (તેમાં એક મગલસેન કરીને હતો જે નાણા સંબંધી એક નિપુણ હતો) તેમની સાથે ૨૬ મી રાયવ સમેકસની એક ટુકડી રાખીને અને બે શહેરી બાવાઓના ઉપરીપણા હેઠળ તેમને સરવસના રૂપમાં લઈ જવામાં આવ્યા એ શહેરી બારા એક હિન્દુ અને એક મુસલમાન હતા અને તેમને એવો હુકમ હતો કે જીવનના કામો કરીને ગેરવર્તણૂક નહિ ચલાવવાને તેમના મતદારોને શુભ પાડીને કહેવું. પાયોનિયરનો વિદ્વાન અને વિદ્યાળ હૃદયનો ખજરપત્રી જણાવે છે કે આ દેખાવ-આ હિન્દુ મુસલમાનની ઐક્યતાનો દેખાવ દિલ્હીમાં જુમા મસજિદમાં મુનશીરામ બોધ કરતા હોય તે દેખાવના જેટલોજ અસરકારક હશે.

મે રજુ કરેલા ઉતારા પરથી કાઉન્સિલે અનુમાન કરવું કે આ બતાવના સંબંધમાં જે માણુમેને મી. થોમસન રજુ કરે છે તેમની લાગણીઓ કેવી હશે? અને હિન્દુ મુસલમાનને અકસ્માતથીજ સાથે બેડી પહેરાવીને માનભંગ સહિત કુચ કરાવી લઈ જવામાં આવ્યા હતા એ ખીના નહિ સ્વીકારવાને હું સલાને વિનંતિ કરું છું.

મી. થોમસનની ખીણ વિગત સક્ષિપ્ત રીતે કરેલા ઇન્સાફના સંબંધમાં મે જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિષે છે મે કહ્યું હતું કે કેટલીક બાબતમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી. મે એમ નહિ કહ્યું હતું કે સઘળી બાબતમાં પુરાવો નોંધવામાં આવ્યો નહોતો. મી. થોમસને બતાવ્યું કે કેટલીક બાબતોમાં તેની પાસે પાનાઓના પાના પુરાવાના હતા તે કદાચ હોય, મે એમ નહોતું કહ્યું કે કોઈ પણ મુકદમામાં પુરાવો લેવામાં આવ્યો નહોતો. મે જે કહ્યું હતું તે એક એવું કહેવામાં આવે છે કે કેટલાક મુકદમાઓમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી.

મને એ મુકદમાઓમાં મુકાદાની દાખલાવાળી નકલો મેં કાઢિન્નિશ સમક્ષ
!જુ કરી હતી જેમાંની એકના સંબંધમાં મેં બતાવ્યું હતું કે તોહ-
મતદાર પર જે ગુન્હાનું તોહમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તે પણ તેમાં
જણાવેલો નહોતો.

આ મુકદમાનો ઇન્સાફ મીં હોઇલે તાં ૨૬ મી મે ૧૯૧૯ ને
રોજ આપ્યો હતો. મીં યોમસનને તે વિષે એક પણ શબ્દ કહેવાનો
નહોતો.

જે ખીજા બનાવનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો અને જે વિષે મીં યોમસને
પણ ટીકા કરી હતી તે રામનગરનો મુકદમો હતો. તેમાં એવું કહેવામાં
આવ્યું છે કે રામનું પુતળું બાળવામાં આવ્યું હતું. મીં યોમસન
મારો મુદ્દો સમજી શક્યા નહિ અને મેં જણાવેલી વિગત એમ ખરેખરી
રજુ કરી નથી. મારી ફરિયાદ એ હતી કે કેટલીક બાબતમાં રામનગરના
સૈધી આબરુદાર હિન્દુ શહેરીઓ પર રામનું પુતળું બાળવાનો આરોપ
મૂકવામાં આવ્યો હતો. સમાજમાં તેઓ જે માનમરતબો તથા મોજો
બોગવે છે તે ઉપરથી હું તે માની શકતો નથી અને આવી મૂર્ખતાભરેલાં
તથા દુષ્ટ કામ માટે તેઓ ગુન્હેગાર હોય એવું માનવું કોઇ પણ બાજબી
માણસ માટે અશક્ય છે. તેમની ફરિયાદ એવી હતી કે તેમને એક
બહેર તપાસ બેઠતી હતી તે યદ્ય નથી. તેમની એક નિયમસરની તપાસ
થઈ નહોતી અને તેઓ એવો આયંદ કરતા હતા કે જે એક નિયમસર
તપાસ કરવામાં બે પરિબ્ધ કોર્ટમાં તેમને અપીલ કરવા દેવામાં આવી હોત
તો, સવળી હકીકતો તપાસવામાં આવત અને તેમની નિર્દોષતા પુરવાર
થાત. તેઓ આમદપૂર્વક જણાવતા હતા કે એ મુકદમો બનાવી કાઢેલો
હતો, તેને જરા પણ પાયો નહોતો. તે બાબતનો રીતસર ઇન્સાફ
માંગવાનો તેમને હક હતો. આ બાબતને કોઈ પણ લશ્કરી કાયદાના
ત્રિબ્યુનલ સમક્ષ સંક્ષિપ્ત રીતે ઇન્સાફ કરવા માટે લશ્કરી કાયદાની
જરૂર નહોતી અને મારી તકરાર એ છે કે તેમને લશ્કરી કાયદાની સંક્ષિપ્ત
ઇન્સાફની અદાલત સમક્ષ મુકીને તેમને પોતાની નિર્દોષતા સ્થાપવા સારૂ
જે તક મળત તે છીનવી તેમની પામેથી લેવામાં આવી છે અને તેમની
સાથે અન્યાયી રીતે કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે.

હવે લાયલપુર જુસાના મુકદ્દમા વિષે પણ મારે એ ચબ્દો કહેવ જોઈએ. એવું કહેવામાં આવ્યું છે લાયલપુર ખાતે રૂ. ૫૦૦૦૦ ના જુસાને આગ લગાડવામાં આવી હતી. બે આમ હતું તો તે એક મંબીર નુકસાન હતું. પણ શું તે ખરેખર આ પ્રમાણે હતું વાર? આ કામના સંબંધમાં કચેરી તપાસ ઉપર લાયલપુરના ઇન્સિપ્ટ મેજિસ્ટ્રેટે કચેરી દુકમની નકલ મારા હાથમાં છે. સરકારે દેખીતી રીતે તેને, પોલિસ આક્ટની ૧૫ મી કલમ મુજબ, એ જુસ્તું બાળી નાંખવા માટે શું બદલો નક્કી કરવો તેનો રીપોર્ટ કરવા લખ્યું હતું. આ મુકદ્દમા મી. ૭. એફ. ટીમોન્ટમોરેન્સી સમક્ષ લેવામાં આવ્યો અને તે એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે દુલ્લડમાં જેઓએ ભાગ લીધાતું ધારવામાં આવતું હતું તેમણે લગાડેલી આગતું પરિણામ નહોતું અને તે કદાચ અકસ્માતથી જ થયું હોય. ગમે તેમ પણ જેમના પર સંશય લાવવામાં આવ્યો હતો તેમનું એ કામ છે એમ નિર્ણય પર આવવાને અચકત હતો. તેણે હેંગ મુજબ કહ્યું હતું:—

જુસાને ૮-૧૫ તથા ૮-૪૫ (રાત્રિના) ની વચ્ચે આગ લાગી હોય એમ જણાય છે. ભડકો ૮-૪૦ ના વખતે પહેરેગીરે જોયો હતો. બ્યારે હું આવ્યો ત્યારે ઉપર જણાવેલા થોડા યુનિસિપલ નોકરો તથા સ્ટોરકીપર તથા કારખાનાનાં કેટલાક માણસો એટલાજ લોકો માત્ર ત્યાં હતા. તે દગ આગળ કોઈ પણ ટોળું મથાની અથવા તેની નજીક કોઈ પણ માણસ મથાની ખજર નથી. ચોટીદાર ગેરહાજર હતો તે તેની આગસાઈ બતાવે છે અને તે મોકલણ કરી મુકવામાં આવી હોય અથવા અગાઉથી ચિન્તિત હોય એમ જણાતું નથી. ગુલ્લ યાર્ડની નજીકમાં રેનવાળાએ તથા લરકરી પહેરેગીરે કોઈ પણ શંકાથીય જોયું નહોતું.

એક સંપૂર્ણ પોલિસ તપાસ કરવામાં આવી હતી. જુસ્તું બાળી જવા સંબંધી કોઈ પણ ચિન્હ જણાયું નહિ. શિયાકપુરા મુકદ્દમામાં થોડા ચહેનચાહ તરફના સાક્ષીઓ હતા તેઓ સાક્ષીઓ હતા અને લાયલપુરના દુલ્લડમાં જેઓને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા તેમની ખાનગી બાજતોથી વાકેફ હતા. જુસ્તું બાળી નાખવા સંબંધી તેઓને કોઈ પણ માહિતી આપવાની નહોતી તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમના પાની એ સુક્તિ નહોતી.

“તે વખતે એવો મજબુત સંશય હતો કે આ કામ કોઈ આગ લગાડનારનું હવું કારણ કે:—

- (૧) રમખાણોના સંબંધમાં ખીજે ઠેકાણે એવાં કામો થયાં હતાં.
- (૨) તોઆ ટેકસિંહ આગળ બુસું બાળવાનો એક કપારો હતો એવું કહેવામાં આવતું હતું.
- (૩) આગલે દિવસે શુદ્ધ યાડમાંથી સામાન લઇ જવામાં આવ્યો હતો તે ખીનાથી.

“પોલીસની તપાસથી આ કામને કોઈ આગ લગાડનાર અથવા કોઈ (જે હુલ્લડ અથવા હુલ્લડખોરો સાથે સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી.

લાયલપુરના રમખાણોમાં જેમને શુ-હેગાર દરાવી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે તેમને મેં સવાલો પૂછ્યા હતા તેઓ જે જણાવતા હતા તેની ખબર આપવાની શુ-હેગાર દર્શાવે પછી તેમને હવે કાંઈ ફરકત નથી. ખીજી કેટલીક બાબતો પર તેઓએ માહિતી આપી છે. પણ બુસાની બાબતમાં કાંઈ પણ માહિતી તેમની પાસે નથી.

“કોઈ ગામવાસી અથવા ગામવાસીઓનું આ કામ હવું કે કેમ એ ખીના પણ મેં તપાસી છે પણ કાંઈ પણ બાતમી મળી શકી નહિ.

વિદ્વાન ડિરિટ્રક્ટ માજીસ્ટ્રેટ કહે છે કે આજુબાજુની ચીમનીમાંથી નીકળતી ચીણુગારીઓથી ગયા એપ્રિલથી કેટલીક આગો લાગી હતી. બુસાની આગનું આ કારણ હોય એ બનવાબેગ છે જે કે તે દૂર હોવાથી સંભવિત લાગતું નથી અને, છેવટમાં તે જણાવે છે કે:—પ્રદેશમાં ગેરકાયદેસર મંડળી તથા હુલ્લડને લીધે આ નુકશાન થયું હોય એમ જણાવવા સંશય શિવાય ખીજી રીતે કહેવાને હું અશક્ત છું. વાસ્તે પોલીસ આકટ કલમ ૧૫ અ (૨) (ક) માં જણાવેલું બરણું આકારવાને હું અશક્ત છું આટલું હવે હું બુસું બાળવા સંબંધી થયું. મને આશા છે કે મારા માનવંત મિત્ર આ બનાવ સંબંધનો મત પણ સુધારશે.

હવે જલીઆનવાલા બાગમાં ગોલીબાર કરવાથી જે સંખ્યાબંધ મરણો થયાં તેના વિષે હું જોલીશ. મેં તે દિવસે જણાવ્યું હતું કે

૫૩૦ મરણો નીપજ્યા હતા અને ૧૯૨ માણસો ધાયન થયા હતા. આ હકીકતનો સ્વીકાર નહિ કરવાને મી. યોમસને કાઉન્સિલને એનવર્ણી આપી હતી. મરણોની સખ્યાના સબધમાં તેણે જણાવ્યું કે તે નક્કી કરવ સાર સરકારે એક ટેરે કાઢ્યો હતો. તેણે વધુ જણાવ્યું કે પંજાબની સરકારે પોતાથી બનતાં દરેક ઉપાયો, મરણોની સખ્યા નક્કી કરવાને લીધા હતા. તેણે કહ્યું - અમૃતસરમાં એક ટેરે કાઢીને, જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેમના નામને લગતી માહિતી હોય એવા સબગા માણસોને બોનાવવામાં આવ્યા હતા. રથાનિક અધિકારીઓને સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી હતી કે માણસોને આગળ પડીને તેમની પાસે હોય તે માહિતી આપવાને ઉત્તેજન આપવું. તે દિવામાં દરેક બનતા પંજાબ લેવામાં આવ્યા હતા. તે તપાસવું પરિશ્રમ એ આ વાત કે એક દર મરણ ૨૮૧ થયા હતા અને બીજા કોઈ જે વધુ અખ્યા જણાવે તેને વળત આપતા વિચાર કરવો.

ઓ. મી. યોમસન—‘સરખ એ શબ્દ મેં તો વાપર્યો હતો.

ઓ. પંડિત માલવિયા—તેમણે ‘ધણ સરખથી એ શબ્દો વાપર્યા હતા. હીં પણ ખરેખરી બાબતો તુ છે ?

મારા હાથમાં મી. વી. એન. તિવારી મેવાસમિતિના એનરરી સેક્રેટરી એમણે પ્રસિધ્ધ કરેલો પત્ર છે. તે અમૃતસરમાં મદદ આપવાના કામમાં કામ કરે છે. તે જણાવે છે કે અત્યાર સુધી અમારી જાણમાં આવેલા મરણોની સખ્યા ૫૩૦ છે. તેમાં ૬૦ જણ કે જેમના ચિન્હ જણાતા નથી અને જેઓ જણીતા નથી અને જેમનો કોઈ માનીક નથી અને જેમનો અગ્નિ સરખ કેટલાક દયાવાન ગ્રંથચોએ કરાવ્યો હતો તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સેવા સમિતિના પ્રતિનિધિઓ અમૃતસરમાં મદદ આપવાને ગયે હતા અને કોણ માર્યા ગયા હતા તથા કોણ ધાયન થયા હતા તે શોધી કાઢવાને અમે તપાસ કરી, જેની કરીને આ બોકોને મદદ આપવી તેના નિર્ણય થઈ શકે અને આ પ્રમાણે આસપાસ માણસો મોકલીને મરી ગયેલા તથા ધાયન થયેલા શખસોની સખ્યા અમે શોધી કાઢી અમારા સેક્રેટરી લખે છે કે - ‘જનિયાનવાના બાગ ખાને માર્યા ગયેલા તથ

વાચન થયના માણસોની સખ્યા નક્કી કરવાને અહીં આબેા તે દિવસથી
 મારે અયાગ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા છે. અમારા સ્વયં સેવકો અમૃતસર
 શહેરમાં ઘેરે ઘેર જઈને માર્યા ગયલાનાજ નહિ પણ ધાયલ થયલા
 માણસોના નામ પુછી આવતા મે પત્રી વોલન્ટીયરોને અમૃતસર,
 મુર્દાપુર, સિઆવકોટ તથા લાહોર જીલ્લાઓના દરેકે દરેક ગામમાં મોક-
 નાની તજવીજ કરી જેથી કરીને આશ્રિતોને ત ગીમાં હોય તો અમે
 મલ્લ આપી શકીએ અમે પજાળતા ઉઠું તથા શુરમુખી પત્રોમાં જાહેર
 નમર આપીને લોકોને માર્યા ગયલા તથા ધાયલ થયલા માણસોના
 નામો તથા પત્તા ઓફિસમાં લખી જણાવવાને વિનંતિ કરીએ છીએ
 આ રીતે ૫૩૦ ની સખ્યા મળી હતી એ કાર્ડ કાલ્પનિક
 સખ્યા નહોતી અમૃતસર ખાતે અધિકારીઓને જેટલી સચીદાણા
 સખ્યા જણાવવામાં આવી હતી તેનાથી વધુ નહિ તો તેટલીજ ભક્ષા
 જથી એ સખ્યા મેળવવામાં આવી હતી અમૃતસર ખાતેના અધિકારી
 ઓને ન્યાય આપતા, મારે જણાવવું જોઈએ કે નીપજેલા મરણોની
 સખ્યા બાબતની તેમને છેતવેલી માહિતી મળી નથી એવું મારૂં ધારવું
 છે મને યાદ છે હા સુધી તો તેમણે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાન સરકારને
 બાતમી મોકલવામાં આવી તે તારીખ સુધી ૨૮૧ મરણોનું જણાવવામાં
 આવ્યું હતું અને હું ધાર છું કે સલા સમક્ષ રજુ કરેલા પત્રમાં તે
 પ્રમણે જણાવેલું હતું ઓ. મી. યોમસને તેથી મે જણાવેલી સખ્યાને
 અતિ શકારીન ગણ્યારાને કહેવાની જરૂર નહોતી સલાજથી તે સ્વી-
 કારવી પણ જે સખ્યાબધ મરણો થયા છે તે સત્તાવાળાઓ ૨૯૧ જણાવે
 છે એજલાજ સમજાસર માત્ર માનવાની ના પાડવી જોઈએ નહિ નીપજેલા
 એવી ઇચ્છા કરી શકું પણ નહિ ખરેખરી સખ્યા શોધી કાઢવી જોઈએ
 આપણે સત્ય શોધી કાઢવાને એકત્ર થઈએ અને સત્યનેજ વળગીને આપણે
 રહેવું જોઈએ છેવટે, જનિમાનનાળા બાગના કુવામાંના મુર્દાના
 બનાવ વિશે હું બોલીશ અહીંયા મી. યોમસન પોતાની મર્યાદા
 ઓગળી ૧૫૧ હતા મારા કથન સબધમાં તેમણે તે ખરૂં હોવા
 બાગત સકા બતાવી અને સલાએ અથવા દેસો મે જણાવેલા આક્ષે-
 પોની કેવી રીતે ટુટના કરવી તે માટે એક કસોગી તરીકે રજુ કયું.

વાસ્તે તેમના લક્ષા માટે તથા સલાની માહિતી માટે આ કમનસીબ બનાવ સંબંધમાં કાંઈક લંબાણથી બોલવાની મને ફરજ પડે છે. મારા માનવંત મિત્રો પંડિત મોતિલાલ નેહરૂ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ તથા હું પૌત્રે બીજા કેટલાક ગૃહસ્થો સહિત, જે જગ્યાએ અમારા આટલા બધા બંધુઓની કતલ થઈ હતી તે જગ્યા જોવાને જલિઆનવાલા બાગ ગયા હતા. જ્યારે અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમે કુવામાં જોયું હતું, મારા એક મિત્રે તે કુવામાં કાંઈ મુઝદાં જોયું જોયું. તેમાં એક પથર ફેંકવામાં આવ્યો. તે ફૂલું અને અમે તે જોયું અને એટલી બધી દુઃખ આવી કે અમે કુવા આગળથી અમે પાછા ફર્યા. જ્યારે અમે પેર પાછા ફર્યા ત્યારે મને તથા મારા એક મિત્રને એવો વિચાર આવ્યો કે તે જગ્યાની માત્ર આરોગ્ય દ્રષ્ટિથી એ બાબત અમૃતસરના ડેપુટી કમિશનરના ધ્યાન પર લાવવી. મ્યુનિસિપલ બોર્ડના પ્રમુખપરના મારા પત્રનો રાજ્યદ્વારી રીતનો કાંઈજ અર્થ નહોતો. અને સરકારની વિરૂદ્ધ પણ કાંઈ પણ તેમાં કહેવાનું નહોતું. સરકારની બદનામી કરવાના હેતુથી સરકાર વિરૂદ્ધની બાબતો શોધી કાઢવાની અમે ઇચ્છા રાખતા હતા એમ ધારી લઈએ તો તે દુષ્ટ અનુમાન કહેવાય. કુવામાં એક મુઝદું હોવાનું અમને જણાયું એટલે આસપાસ લોકો તરફના દયાલાવથી અમને એમ લાગ્યું કે એ તરફ સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચવું. વાસ્તે મેં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

“જલિઆન બાગમાં આવેલા મોટા કુવામાં હજુ એક કે વધારે મુઝદાં કેહવાટની સ્થિતિમાં છે તે તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું. ગઇ કાલે બીજા કેટલાક મિત્રો સહિત હું બાગમાં ગયો હતો. અને ત્યાં પાણીમાં એક મુઝદું તરતું અને અત્યંત વાસ મારતું અમે જોયું. કુવાની ઘણી નજદીકમાં માણસો રહે છે અને તે તાબડોલ સાફ કરાવીને રોગ બીજનો નાશ કરવામાં ન આવે તો આજુબાજુના લોકોની તંદુરસ્તીને ગંભીર નુકસાન થશે.”

એ પત્ર ૩૦ મી જુનનો હતો. તા. ૮ મી જુલાઈએ મ્યુનિસિપલ કમિટીના પ્રેસિડન્ટ તરફથી મને પ્રત્યુત્તર મળ્યો તે નીચે મુજબ હતો

“તમારા તા. ૩૦ મી જુનના, જલિઆનવાલા બાગના કુવામાં મુઝદાં હોવાનું જણાવના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું જે કુવાને

તાબેદારોની મુંડી કાઢેલી હકીકતો સ્વીકારવાને સત્તાવાળા કેટલા તત્ત્વ હોય છે તે આ બનાવ ઉપરથી સિદ્ધ થશે. અધિકારી તથા બિન અધિકારી વચ્ચે સરકાર માટે જે મોટી મોટી વાત વારંવાર કરવામાં આવે છે તેના વિષે પણ એ એક ગોઠવનક ટીકા છે.

મેં આ પત્રની સાથે એક હુંક પત્ર લખ્યો હતો:—

“પંડિત મોતિલાલ નેહરુએ તેમણે તથા મેં બીજા મિત્રોની સાથે જાણવાનવાણા બાગના કુવામાં શું જોયું તે હમણા કહ્યું છે. અને પોલીસ તથા બીજા દસ લાયક સાક્ષીઓની સમક્ષ કુવાને બરાબર રીતે તરનારાઓએ થોડા દિવસ પછી જોયો હતો એ બીના તત્ત્વ બિન ઉપયોગી છે. અમે જ્યારે રક્ત મી જીનને રોજ કુવા આગળ ગયા ત્યારે ઓછામાં ઓછું એક મુઝડું તેમાં હતું તે વિષે કોઈ પણ જાતનો સંદેહ ઉદભવી શકે તેમ નથી. અને કુવા મને એટલો ઉપયોગ વિનાનો રહ્યો હોય તો પણ અમે નજરો નજર જે જોયું છે તેનો ખુલામો નથી. મારે ઉમેરવું જોઈએ કે એક સડી જતાં મુઝદામાંથી નીકળતી દુર્ગંધ તથા વપરાય વગર પડી રહેલા કુવાની વાસને પારખવા જેટલી અમારી ધ્રાણેંદ્રિય પુરતી રીતે ખીલેલી છે.”

અમૃતસરના ડેપુટી કમિશનરે એ પત્રના જવાબમાં હેલ્થ મુજબ લખ્યું હતું:—

તમારા ૨૦ મી ઓગસ્ટના પત્ર માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. એ બાબતની ગમે તે ખરી હકીકત હોય છતાં, જે તમે અમૃતસરની કોઈ મુલાકાત વખતે મને મળવા જેટલો વખત કાઢી ચકશે તો હું ધારું છું કે હું તમારી ખાતરી કરી આપીશ કે તમે ખરા હના એમ ધારવા માટે તેને જેટલા સારાં કારણો હતાં તેટલાંજ સારાં કારણો તમે કુવામાં જે જોયું તેમાં તમે જૂવતા હતા તે વિષે હતાં.”

આ પત્ર એક અદસ્ત તરફથી બીજા અદસ્ત ઉપર હતો. હવે હું ધારું છું કે હકીકતો પુરતી રીતે સ્પષ્ટ છે અને તે વિષે બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. કરવામાં આવેલા રીપોર્ટ સાં ૧૦ લાયક સાક્ષીઓ પોલીસ બોલાવી શાવે તે પહેલાં અમે જોયું મુઝડું કુવામાંથી બહાર કાઢવામાં

આવ્યું હોય એ અસંભવિત છે એમ કાંઈ પણ કહી શકશે ખરું ? હું તેને ન્યાય દરેક વ્યાગળી માણસને પોતાને માટે કરી લેવાને સોંપું છું.

હવે હું મીંચોમસન ઉપર વધુ વખત ગુમાવીશ નહિ. હું માત્ર અટકું જ કહીશ તે આ સભાનો એક નવિન સભ્ય છે. હું આ સભાનો જુનો અને કદાચ સૌથી જુનો સભ્ય છું. આ સભાની પ્રથા એવી હતી, જુની પ્રથા એવી છે કે આપણી સભામાં દાખલ થતા દરેક સભ્ય તરફ એક ગૃહસ્થ તરીકેનું વર્તન ચલાવવું. આ પ્રથાથી વિરુદ્ધ ચાલવાની મીંચોમસન મને ફરજ પાડશે નહિ એવી આશા છે. અને આશા છે કે મેં ખરી હકીકતો કહી છે એટલે હવે ગૃહસ્થ તરીકે તે વર્તશે અને સભાના મોજલાને અપમાનકારક ટીકાઓ પાછી ખેંચી લેશે.

હવે હું જલિયાનવાલા બાગના બનાવોના સંબંધમાં જનરલ સર હેવલોક હાડને કહેલી ટીકાઓના સંબંધમાં બોલીશ. આ બનાવોનો વિશ્લેષ કરવો મને દુઃખકર લાગે છે. ઇતિહાસના વાચનમાં આ બનાવો કરતાં વધારે દુઃખજનક મને બીજું કાંઈ જણાયું નથી જનરલે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે હકીકતોની તકરાર કરી નથી તેણે તેને પુરી પાડવામાં આવેલી માહિતી પ્રમાણે ખુલાસો આપવાનો મત્ત કર્યો છે. જનરલ સાહેબ પર કાંઈ પણ અંગન ગેર હકિકતનો આરોપ મુકતો નથી. તે આખરદાર સોલનર છે. તે માત્ર તેમને પુરી પાડેલી કહીકતો ઉપરથી બોલ્યા છે. પણ મેં કહેલા આક્ષેપો જોતાં તથા આ કંઈક સંકેત બનાવ બન્યો ત્યારે ખુદ જલિયાનવાલા બાગમાં હતા તે સંખ્યાએ ઘણી બાબતમાં કહેલા આક્ષેપો જોતાં, મારે દીક્ષીરી સાથે કહેવું પડે છે કે જનરલને પુરી પાડેલી કહીકતો ખોટી છે. પછી જનરલ સાહેબે જે લશ્કરી અમલદારને બિન લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સાથે મળી કામ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તેના મનની શું સ્થિતિ હોય તેનું કામ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તેના મનની શું સ્થિતિ હોય તેનું કામ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, “જ્યારે લશ્કરી અમલદાર તે જગ્યાએ વર્ણન આપ્યું. તેણે જણાવ્યું, “જ્યારે લશ્કરી અમલદાર તે જગ્યાએ પહોંચ્યો ત્યારે જનમાયના રક્ષણના હેતુથી તેની પ્રથમ સંભાળ તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. તેની બીજી સંભાળ હુલ્લડના કાંઈ પણ પ્રયત્નને દાખી જેવામાં જનરલસ્ટી કરવી પડે તો તેનું શું પરિણામ આવતે તેની લોહિતે ચેતવણી આપવી આ પગલાંઓ ખરું જોતાં અમૃતચરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે લીધાં હતા. ૧૧ મી તથા ૧૨ મી

તારીખે તેણે તેના લશ્કરોની ફરી વ્યવસ્થા કરી હતી અને ૧૨ મે તારીખે એક દુકડીને શહેરની અંદર આસપાસ ફેરવી લઇ ગયો જેથી લશ્કરના દેખાવની લોકોના મન ઉપર અસર થાય પછી જનરલે કહ્યું કે ૧૨ મી તારીખે સાંજે તથા ૧૩ મી તારીખે સવારે એક દંડેરો કાઢવામાં આવ્યા. કમાન્ડિંગ ઓફિસર એક લશ્કર શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓમાંથી લઇ ગયો અને દાડી પીટાવીને જણાવ્યું કે જરૂર પડશે તો બળનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. દંડેરો સાંભળવાને લોકોને એકઠા થવા દેવામાં આવ્યા હતા ત્યાર બાદ તેણે જણાવ્યું કે લશ્કર હજી શહેરમાં હતું કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ખબર મળી કે તેના દંડેરો છતાં દુલ્હાડખોરોની એક સભા બપોરે સાડા ચાર વાગે જનિયાનવાવા બાગમાં મળનારી હતી એક સભા ખરેખર લશ્કરમાં આવી હતી પણ શું ત્યાં એકઠા થયા માણસો દુલ્હાડખોરો હતા? એમ કહેવું એ સત્યનું ઉલ્લંઘન છે હું એમ નથી કહેતો કે તે જનરલે કહ્યું છે તે તો તેને કહેવામાં આવ્યું છે તે પાછું કહી જણાવે છે પણ મારા માન્યવર! હું જણાઉં છું કે જે માણસો ત્યાં ભેગા થયા હતા—શસ્ત્ર રહિત, નિરપરાધી કુમળી વયના છોકરાઓ તથા ૫૬ માણસો તથા બીજાઓ—તેમને દુલ્હાડખોરો કહેવા એ જુદું છે તેઓ દુલ્હાડખોરો હોવાનું માની શકાય તેવું કાંઈજ તેમણે કહ્યું હતું નહિ પણ હું આગળ ચાલીશ કમાન્ડિંગ ઓફિસરને લગભગ બપોરે ખબર મળી કે સાડા ચાર વાગે સભા મળવાની હતી તેણે પછી શું કહ્યું? જનરલ હડસન કહે છે—આ જગ્યા અગાઉ સભાઓ માટે વાપરવામાં આવી હતી અને ચળવળ કરનારાઓના નેતાઓએ તા. ૨૬ મી તથા ૩૦ મી માર્ચ તથા ૨ જુન એપ્રિલને રોજ મોડી સભાઓ સમક્ષ ભાષણ કહ્યું હતું અને હડતાલ દરમિયાન ૬૦૦૦ તારીખે જનરલે સભા એકઠી મળી હતી અને સરકારને તિરસ્કારમાં લાવવાના ધરાદાવાળા ભાષણો મળાવવામાં આવ્યા હતા તેથી કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ૨૫૯ લાખ કે તેના દુકડોનો જાણી જોઇને અનાદર કરવામાં આવશે. કમાન્ડિંગ ઓફિસરને આવી મૂર્ખતા બરેલી વસ્તુ કેમ ૨૫૯ જણાઈ વાર? એ જગ્યાએ ચોક્કસ સભાઓ ધરાઈ હતી કાંઈ બીજો પ્રસંગે ચોક્કસ ભાષણો કરવામાં આવ્યાં ત્યાં અને કાંઈ પણ જૂનમ અથવા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કર્યાં થિયલ

સધનું કામ ચાંતપણે કરવામાં આવ્યું હતું તેટલા સમયસર ક્રમાંડિંગ ઓફિસરે શું એમ અનુમાન કરવું જોઈતું નહોતું કે જે લોકોની સભા મળવાની હતી તે અગાઉની સભાઓની માફક ચાંતિથી વિખેરાઈ જશે? તેના હુકમોનો જાણીજોઈને અનાદર થશે એ મતને પ્રતિપાદન કરવાને શું હતું? જો તે એવા અનુમાન પર આવ્યો છતાં પણ, લોકોને શું એવી ચેતવણી આપવાની તેની ફરજ નહોતી કે, જો તેઓ વિખેરાઈ જશે નહિ તો તેમના પર ગોળીબાર કરવામાં આવશે? એવી કાંઈ પણ ચેતવણી આપવામાં આવી નહોતી. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આ એક કર્તવ્યનું મહાન, સૌથી વિશેષ પાપયુક્ત વર્ગન હતું. અને જે બન્યું તેના વિષે જનરલ શું કહે છે? અમૃતસરના ક્રમાંડિંગ ઓફિસરને ૧૩ મી એપ્રિલની લગભગ બપોરે, સીધો જો તેની સત્તાનો અનાદર કરીને યોજેલી સભા ભરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવો પડ્યો હતો. હું જણાવું છું કે જ્યારે તેણે સભા વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેની પ્રથમ ફરજ એ હતી કે ઘાંડી પીટાવીને લોકોને ખાખર કરવી હતી કે સદરહુ સભા અટકાવવામાં આવી હતી અને જો તેઓ તેના હુકમનો અનાદર કરીને ભેગા થશે તો તેમને જખ્મરદસ્તીથી વિખેરી નાંખવામાં આવશે. એવું કહેવામાં આવે છે કે અમૃતસરના ચોડા ભાગમાં ટઢેરા કાઢવામાં આવ્યો હતો. લોકો કહે છે, ત્યાં રહેનારાઓએ મને કહ્યું હતું, કે ટઢેરા શહેરના સઘળા ભાગમાં પીટવામાં આવ્યો નહોતો પણ તે ચોક્કસ ભાગોમાં જ પીટવામાં આવ્યો હતો અને બીજા ભાગના લોકોએ તે મુદ્દલ સાંભળ્યો નહોતો અથવા તેઓ પોતાના જાનનું જોખમ વહોરતે નહિ.

જનરલે જે બીજી બીના રજુ કરી છે તે પણ એટલી જ અસંતોષકારક છે. તેણે કહ્યું કે “અમૃતસરના ક્રમાંડિંગ ઓફિસરને, જો તેની સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેનો ૧૩ મી એપ્રિલની બપોરે નિર્ણય કરવો પડ્યો હતો. તેના અમલ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી તેને લાગ્યું કે તેની પાસે માત્ર સારું લશ્કર નાનું જ હતું. પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પીછાનતાં, આ નાની ટુકડીનો ક્રમાંડિંગ ઓફિસર (૫૦ રાઇફલો તથા માત્ર કુર્કી સાથના ૪૦ માણસો તથા જે લોખંડની ગાડીઓ) આ લશ્કરને લઈને સીધો જાંસીયાનવાળા બાગ તરફ કુચ કરી.

ગયો અને રસ્તા સાફ હોવાને લીધે લોખંડી ગાડીઓ રેલવા દીવી
 બાગમા પહોચતા વિદ્યાગ મડળી જેઠ કેટલાક હજાર માણુમો હતા અને
 તેમની આગળ ઉઘા ૧૫૮૨૦૦ ઉપરથી એક માણુસ બાપણુ આપને હતો.
 આ ૫૦ રાષ્ટ્રલો અને ૪૦ કુર્કીથી સજ્જ થયના માણુમોનુ લશ્કર
 જનરલ આપણને માનવાને રહે છે તેનુ નજીનુ લશ્કર હતુ વા
 થોડા હજાર તદન ઘસત રહિત માણુમોની સામે થવાને શુ આ મુદ્દ
 સામગ્રી સહિતનું લશ્કર પુરતુ નહોતુ ? એક ઉઘા હોદ્દેનાર અમન-
 દારના પ્રમાણથી મને કહેવામા આવ્યુ છે કે તેમા ૧૭૦૦ સર્વિસ બુને
 વાપગવામા આવી હતી જ્યારે કેટલાકો ૨૮૦૦ વાપરનામા આવ્યાનુ
 જણાવે છે જેમ એ લશ્કર ખીળ લશ્કરની સામે થાય છે તેમ શુ
 આ થોડા હજાર માણુમો સામા થયા હતા ખરા ? શુ કોઈ પણ રીતે
 તે પ્રતિપાદન થઈ શકે ખર ? હું નમનાપૂર્વક તેનો ઇન્કાર કર છુ
 જનરલે આગળ જણાવ્યુ કે જેખમ ખ્યાનમા વેના આ ગેરકાયદેસર
 મડળીને વિખેરી નાખવાની ઓફિસરની સ્પષ્ટ રીતની શરૂ હતી કીક,
 હુ કશુ ન કર છુ કે તેમ હતુ ત્યારે તો, વેકોને એવુ જાહેર કરવુ હતુ
 કે જો તેઓ વિખેરાઈ જશે નહિ તો તેમના ઉપર ગોળીમાર કરવામા
 આવશે અને આથી તેમનુ કર્તવ્ય બળવી યકાત તે દિવમે ગયટ
 એકટના સબધમા મે ઉત્તેજ કર્યો હતો હુ ધાર છુ કે તે જ્યોત
 ૧ લાના રાજ્યમા પસાર થયો હતો તે કાયદામા એવુ કરાવેતુ છે કે
 હુલ્લડખોરોની મડળીને વિખેરાઈ જવાનો ઢંઢેરો વાચી સલગાયા પડી,
 તે મડળી ઉપર ગોળીમાર કરવામા આવે તે પહેલા ઢંઢેરો વાચ્યાના
 વખતથી એક કનાક પસાર થવો જોઈએ આ દયાશીન કરાવ હતો જે
 તમને એમ લાગે કે એક કનાક પણ થોડાનુ જેઠએ નહિ તો નહિ થોમો.
 પણ લોકોએ ઢંઢેરો સાલજ્યો છે અને પરિરિચનિ શુ છે તે તેઓ સમજ્યા
 છે તેની ખવિયનપણે તમારે ખાતરી કરવી જોઈએ અને તેમને વિખે-
 ગઈ જવાને રહેવાના આવ્યા પડી તેઓ જ્યા હતા ત્યા ઉભા રહે તો
 અને તેમ દે તો તેમને કેવુ જોખમ હતુ તે જતાન્યા પડી,
 ગોળીમાર કરવાનો હતો માત્ર ત્યારે જ તમે તેમના પગ ગોળીમાર કરી
 શકો પણ હના પણ તેમને મારી નાખવામા આવે તેવી રીતે તો નહિજ,
 પણ તેઓ કેવા જોખમમા છે તેનુ તેમને જાન કરાવવા તથા ને જગ

તેથી તેમને દાખી કાઢવા પુરતોજ બાર કરવો જોઈએ આ બાબતમાં કી રીતે કરવામાં આયુ હતું વાર જનરને જણાવ્યું કે 'તેના નાના લશ્કરને જે જોખમ રહ્યું હતું તે જોતાં, અને ૧૦ મી એપ્રિલે ૧૧૨૪ના રથાપવા સાથે લીધેના પગના અપુરતા હતા તે જોતા તેણે ગોળીમારનો હુકમ આપ્યો લોકો વિખેરાઈ ગયા અને લશ્કર ચાલ્યું ગયું "

આ વાક્યોમાં કેટલું બધું દુઃખ છુપાયેલું છે । લોકોના પર ગોળીમાર કરવામાં આવ્યો તેઓ પોતાનો જાન બચાવવા સાથે જલિયાનવાળા બાગને ખુલ્લે ખુલ્લે દોડવા લાગ્યા અને તેઓ નાસતા હતા ત્યારે પણ તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી તે જગ્યાએ ગયો છું અને લોકોએ કહ્યું કે એક પછી એક એમ મુઠાઓનો ઢગ થઈ રહ્યો હતો બચવાને સાથે લોકો ભિત ઉપર ચઢી જતા હતા મને કહેવામાં આવ્યું છે કે જલિયાનવાળા બાગમાં એક કરતાં વધુ જગ્યાએ શુદ્ધી ભીંત કરવામાં આવી હતી જે પાંચ ફુટ જેટલી સાકડી જમીન જેમ છે તેમાંથી લોકો જાન બચાવવા દોડી જતા હતા અને સ્વેચ્છા તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી ત્યાં એક ખાડો હતો તે લોકોથી ભરેલો હતો સભા વિખેરી નાખવાને જાન બચાવવા દોડી જતા હતા ત્યારે ગોળીમાર ચાલુ રાખવો શું જરૂરનો હતો ? લશ્કરી સલાવાળાઓને તેની બરાબર ખબર હતી અને ઘણું ખરું જનરલ હડસન પશુ તે જાણતો હતો સપ્તામધ માણસો ગોળીથી બચવા સાથે ચત્તાપાટ ચૂંઈ ગયા હતા એ માણસોમાંના એક જણે મને કહ્યું કે તે જ્યારે એમ ચત્તાપાટ પડેલો હતો ત્યારે જે ગોળીઓ તેના ઉપરથી ચાલી ગઈ હતી અને નીચે તેને પગમાં વાગી હતી અને છાદગી પર્વત તેને લગડો કરી નાખ્યો હતો જ્યારે જનરલ હડસન સરકાર તરફથી બોલ્યા ત્યારે શું આ હકીકતો ખુલી ધરવી જોઈતી નહોતી અને કાંઈ ખુનાસો આવ્યો જોઈતો નહોતો ? જલિયાનવાળા બાગમાં સભા વિખેરી નાખવાના નામે સૌથી અન્યાયી કતન ચલાવવામાં આવી હતી જનરલ હડસન આ સભાને યુક્તિસરનો બગવો કહેતા હતા એ વિષે શું કહેવું તે મને સમજતું નથી રાજ સામે બળવો ઉઠાવનારો જે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાન નહોતો તેવાઓ વિશે આવા કાંઈ પણ શબ્દો સાબળતા દીગ્ગીરી થાય છે જે કાઉન્સિલને જણાવ્યું છે કે ત્યાં એક માણસ

છ મહિનાના છોકરાં સહિત હતો. ત્યાં કેટલાએક ૧૨ થી ૫૮ પંખના છોકરાઓ હતા. કેટલાક જીવાન માણસોને ઇગ્ન થયેલી મેં જોઈ છે મેં તેમની સાથે વાત કરી છે. દુસ્વહના હેતુથી તેઓ સભામાં ગય હતા નહિ. જો તેમને એવો કાંઈ પણ ઇરાદો હોત તો તેઓ ચરત્ર લઇને કાંઈ નહિ તો લાઠીઓ લઇને ગયા હોત. તેઓ તદ્દન સસ્ત્ર વગર નિર્દોષ અને નિરાધાર હતા અને તેમના ઉપર ગોળીચાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ આખા વિષયને કાંઈ પણ લક્ષણ આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ નહિ. મારી લાગણી એટલી બધી ઉંડી છે કે જેથી હું તેમ કરવા અશક્ત છું.

હવે લોકોને હાથપર તથા ધુંટણીએ ચલાવવામાં આવ્યા હતા તે બનાવ વિષે બોલીશ જ્યારે આ કામ કરવાનું કેટલાક માણસોએ ઐચ્છિક પણે માથે લીધું હતું એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે કાઉન્સિલના કેટલાક ભાગમાં કાંઈ દસાદસ ચાલી હતી તે જોઈ મને આઘાત થયો હતો. કાઉન્સિલનો કોઈ પણ સભાસદ આ એરડામાં તેમ કરવાને ઐચ્છિકપણે પસંદ કરશે કે કેમ તે મારી જાણવાની ઇચ્છા છે. હું એ વિષે કાંઈ પણ વધુ બોલીશ નહિ.

પણ અમૃતસરની વાજત હું પુરી કરું તે પહેલાં વીજળીના દીવા તથા પાણી બંધ કરવાના સંબંધમાં બે શબ્દ બોલીશ. એક ખુલાસા તરીકે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે લોકો વોટર પંપના રેશનપર હુમલા કરવાના હતા એવો ભય હતો અને તે હું વ્યાજબી ખુલાસા તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. પણ કાંઈ પણ દુમતો ખરેખર કરવામાં આવ્યો હતો એવું કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે પાણીમાં ઝેર ભેગવામાં આવ્યું હતું એવી સંદેશમાં અફવા ચાલી હતી. અને તેથી પાણી બંધ કરવું ઠકાપણ ભરેલું ધારવામાં આવ્યું હતું. પણ પાણી સિવિલ રેશનમાં બંધ કરવામાં આવ્યું નહોતું. અને જો એવી અફવા ચલાવવામાં આવી હતી, તો શું તેને પોતાની મેળે બંધ પડી જવા દેવી જોઈતી નહોતી? સંદેશના લોકો જો એવું કાંઈ સાંભળે તો તેને વગળાં નહિ આપવાનું તેમનાથી શું ન બની શકત? અફવાને દાખી દઇને લોકોને તરસ ધીપાવવા પાણી આપીને સુખી રહેવું એ શું સાચી સરસ રસ્તો નહોતો? હું કહું છું કે લોકોને

વા દૂર અન્યાયનો આ સાથી નિર્બળ ખુલાસો છે. પછી વીજળીના
 ય સંબંધી શું ? શું તેમાં પણ કાંઈ જેર ભેગવામાં આવ્યું હતું ?
 શા માટે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા ? મેં કાઉન્સિલમાં અગાઉ કદી
 આવી નિર્ણય દલીલ સાંભળી નથી.

હવે ગુજરાનવાળાના બનાવો સંબંધી બોલીશ. જનરલ હડસન
 અને મને કાંઈ પણ અંગત રીયાસ નથી એ તો મેં સ્પષ્ટ કહ્યું છે
 જેમ મારું ધારણું છે. હું માની લઉં છું કે હેવાલ પુરો પાડવાને
 બેખમદાર માણસોએ તેમના હાથમાં જે હેવાલ રજુ કર્યો છે તેજ તેમણે
 આગળ ધર્યો છે. પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે ગુજરાનવાળામાં
 વિમાનોનો ઉપયોગ કરવાનું કાંઈજ કારણ નહોતું. તે વખતે સિવિલ
 અને મિલિટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે લોકોનાં ટોળાં
 હી જતાં હતા. એટલે કે જ્યારે લાહોરથી વિમાનો આવ્યા ત્યારે
 વિખેરાઈ જતા હતા. હવે જો લોકો વિમાનો આવ્યા તે પહેલાં વિખે-
 રાઈ જતા હતા ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની શું જરૂર હતી ? બોમ્બ
 શાઈ જતા હતા ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની શું જરૂર હતી ? બોમ્બ
 ગોળા અને યાંત્રિક તોપો વડે આટલી બધી ખુવારી કરવાની શું જરૂર
 હતી ? રેલ્વે ગુડ્સ શેડ જેને આગ લગાડવામાં આવી હતી ત્યાંથી ઠેકણે
 ઠેકણે એક માઇલ, દોઢ માઇલ બોમ્બ ગોળા શું કામ ફેંકવામાં આવ્યા
 હતા ? ગોર્ડેક, બાબ્લાવાનપુર અને ધુલાના ગામોમાં વિમાનોમાંથી બોમ્બ
 ફેંકવાની શું જરૂર હતી ? જનરલ હડસને ગુજરાનવાળાનું જે ચિત્ર
 આપ્યું છે તે ઉપરથી તો ત્યાં લડાઈ હોય એવું જણાય. વિમાનોમાંથી
 તાડવાની મુશ્કેલીઓ જણાવીને તે કાંઈક ખુલાસા તરીકે રજુ કરવામાં
 આવી હતી. શું ગુજરાનવાળામાં વિમાનોની વિરુદ્ધના કાંઈ યંત્રા હતા
 કે જેથી તેમને બહુ ઉંચે ઉડવું પડતું અને નિશાન ચુકવી પડતી ? મને
 લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે લગભગ ૧૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી
 બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યા હતા. ૫૦, ૬૦ કે ૧૦૦ માઇલની ઉંચાઈએથી
 બોમ્બ નાંખવામાં આવે તો તે જે જગ્યાએ તાકેલી ચીજ હોય તેનાથી
 એક માઇલ અડધો માઇલ શું છોટે પડે ? આ ધરજક ગામ કે જેની
 મેં મુલાકાત લીધી હતી તે લોકો એકઠા થયા તે જગ્યાએથી લગભગ
 માઇલ કે અડધો માઇલ દૂર હશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જે ખેતરમાં
 બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કેટલાક નાના ઊકરાંઓ રમતા હતાં.

માત્ર સારા નસીબથીજ તેઓને કાંઈ ધન થઈ નહોતી. ગુજરાનવાળા ખાલસા બોરડિંગ હાઉસ મેં જોયું છે. તે તળ શહેરથી આસરે એ માઈલ દૂર છે. એ સંસ્થામાં જે જગ્યાએ બોમ્બ પડ્યો હતો તે જોયો છે. બોરડિંગ હાઉસના ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ તેજ વખતે વિમાનને બહાર ગયા હતા એટલું સારું ભાગ્ય હતું નહિ તો કેટલાકોન મરણ નીપજ્યાં હોત. તે બોમ્બોથી ભીંતોને ચડ્યું તુકસાન મેં જોયું છે. ધુલામાં એક સ્ત્રી તથા છોકરું માર્યા ગયાં હતાં. ગુજરાનવાળામ વ્યવસ્થા જળવવા અથવા સ્થાપવા માટે, હું મશ્વ કરું છું કે શું આ સર્વ જરૂર હતું? હું નમ્રતાપૂર્વક ઇન્કાર કરું છું. જનરલ હસને સિપાઇના સંબંધમાં જે કશ્ચરસિક રીતે દલીલ રજૂ કરી હતી તેના વિષે હું હવે પછી બોલીશ. જનરલ હસને છે તેના કરતાં, એક લશ્કરી સિપાઇની જીંદગી માટે મને કાંઈ ઓછું માન નથી પણ વસ્તુ સ્થિતિને ખરા પ્રમાણમાં નિહાળવી જોઈએ. લશ્કરી સિપાઇઓ તથા શહેરના લોકોની વ્યવસ્થાના વખતે શું ફરજે તથા જવાબદારીઓ છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોવાની છે.

હવે હું ઓન. લૉ મેમ્બરના બાપણના સંબંધમાં બોલીશ. તેમણે ખરડાની વિરૂદ્ધતાને ઉપહાસપાત્ર કરી નાંખી હતી તેણે ઓ. રાજ સર રામપાલસિંહની પણ હાંસિ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે તે દિવસે કાઉન્સિલમાં આપેલું બાપણ તેમણે લખેલું નહોતું પણ કોઈ બીજા પાસે લખાવેલું હતું. આ કથન અસત્ય હતું અને તે રાજ સર રામપાલસિંહનું નિષ્કારણ અપમાન હતું. રાજ સર રામપાલસિંહ પોતાનો બાપણો લખવા સમર્થ છે અને પોતાના બાપણો જાતેજ લખે છે તે હું જાણું છે અને એ તોહમતનો જવાબ આપવા સારું અહીં આવી પહોંચવા મેં તેમને તાર કર્યો. પણ તે નામદારને તાર જરા મોડો પહોંચ્યો અને તેથી મને તેમણે તારથી જણાવ્યું છે કે "તાર મોડો મળ્યો. વખતસર આવી પહોંચારો નહિ. લાઉન્સને આક્ષેપ ગેરવ્યાજબી અને આધાર વગરનો છે. બાપણ મેં લખેલું છે, વિચારો મારા પોતાનાજ છે, સરકાર ખોટી છે."

હવે, મારા માન્યવર, જે બીજા શખસ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો તે મી. સિંહા. હતા. તે જો તેણે ઓ. લૉ મેમ્બરની પસંદગી

ગુજરાતું આપણુ કયું હોત તો, મીસિસ બેઝન્ટ, મી. હોનિગેન, મી. પ્રાસ્ટ્રી તથા મી. ગાંધીના વચનો જેમ ટાંકવામાં આગ્યા છે તેમ તેના વચનો પણ ટાંકાવવાનું તેને માન મળત. પણ કમનસીબે તેણે એવા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા જે આ. લૉ મેમ્બરને સ્વીકાર્ય નહોતા. અને મી. સિંહાપર પણ અન્યાયભરેલી ટીકાઓ કરવામાં આવી.

મારા મિત્ર મી. ચંદાનું પણ એજ પ્રમાણે થયું. હું મારા પોતા વિષે ખોલીશ નહિ કારણ કે સરકાર તરફના કેટલાક સભાસદોની ટીકાઓ તરફ હું શાંતપણે અને વિચારપૂર્વક જોઉં છું. ખરેખર કહેવું એ એક ઘણી દુઃખદાયક ફરજ છે અને કેટલેક પ્રસંગોએ ખરેખર સાંભળવું એ તેથી પણ વધારે દુઃખદાયક થઈ પડે છે. પણ હું મારા દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે સત્યને આગળ ધરવાની કોરોશ કરું છું. હું તેમ કરવામાં કેટલીક વખત હું ભૂલ કરું છું. કદાચ હું ખીજાઓ કરતાં વધારે ભૂલ કરું છું. જો તેમ હોય તો, હું તે માટે દિલ્હીર છું પણ જે મને ખરું લાગે છે તે હું અંતઃકરણપૂર્વક રજૂ કરું છું અને સરકાર પક્ષની ગેરબ્યાજખી ટીકાઓ તથા તેમની નાખુશી છતાં હું તેમ કરવું ચાહુ રાખીશ. વિદ્વાન લૉ મેમ્બરે દૂરની જગ્યાઓથી આવનારાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. "એક જથ્થા આઉધના કિલ્લા અથવા મહેલમાંથી" આવેલ છે એમ તેણે જણાવ્યું હતું તેણે વાપરેલા ચોક્કસ રાખ્દો મને યાદ નથી.

આ. મી. સિંહા—આઉધના કિલ્લામાંથી.

આ. પંડિત માધવિયા—હા, ખરેખર, એક આઉધના કિલ્લામાંથી, ખીજો આસામમાંથી, ત્રીજો બિહારમાંથી અને ચોથો અલ્લાહાબાદમાંથી આવતો હતો. અને તેણે જણાવ્યું કે પંજાબમાંથી આવનાર કોઈ પણ સભાસદે એ ખરડો પસાર કરવાની ના પાડી નથી. મારા માન્યવર, પંજાબના લોકોને પોતાનો પ્રતિનિધિ ચુંટવાની તક ન આપવામાં તમે અન્યાય કરો છો. તમે તમને રૂએ તેને નીમો છો અને પછી તમે તેમની તરફ ફરીને કહો છો કે પંજાબમાંથી અહીં જે સભાસદો છે તે એમ કહેતા નથી કે ખરડો પસાર કરવો નહિ. હું પંજાબના સભાસદોની કાંઈ પણ અવગત કરવા ઇચ્છતો નથી પણ તમે પોતે આ કાઉન્સિલમાં પ્રવેશ પોકાર આવતો બંધ કરો અને તેથી તમારે ફરીને એ ખીનાનો ઉપયોગ

તમારાં પગલાંના ટેકા વાસ્તે કરવો એ શું ઘટારત છે? શું એ વ્યાજબી છે? હું તેનો ઇન્કાર કરું છું. હું જાણું છું કેદાય એક સલાસદ, યુંટા-યલો છે. પણ તમે પંજાબને કેટલા સલાસદો યુંટવાનો હક આપ્યો છે વાર? લોકોને જેમનામાં વિશ્વાસ હોય તેમને પ્રતિનિધિ તરીકે યુંટવા દો અને તમે, જેમ ધીજી પ્રતિભાંથી ખુશ્લી રીતે દર્શાવાતા મત સાંભળો છો તેમ તેમના પણ સાંભળશો. મારા માન્યવર, ઓ. લૉ મેમ્બરે મીસિસ બેઝન્ટ તથા મી. હૉનિમૅનના અભિપ્રાયો ટાંક્યા હતા. અને તેણે, તેમના નામ આગળ “મીસ્ટર” મૂકવાની પણ સમ્મતા વાપરી હતી નહિ. અને તેણે અથવા તો મી. હેલીએ મી. શાસ્ત્રીના વચનો ટાંક્યા હતા. જ્યારે પંજાબના શોકજનક બનાવો ઘણાજ તાજા હતા અને ખરેખરી હકીકતો શું હતી તેની તપાસ કરવામાં પણ હજુ આવી નહોતી, જ્યારે હિન્દુસ્તાન સરકારના ટેકા વડે પંજાબની સરકાર છાંની પરિસ્થિતિની ખરેખરી હકીકતો ખુશ્લી પડવા દેતી નહોતી, જ્યારે બનેલા બનાવોથી લોકો દેરત પામી ગયા હતા અને ખરી હકીકતોની તપાસ કરવાનો વખત કે તક નહોતી તેવે વખતે મી. હૉનિમૅને પોતાના પત્રમાં દર્શાવેલા મતપર કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડાના ટેકામાં ઓ. લૉ મેમ્બરે આધાર રાખવો પડે તે માટે હું દિશ્ગીર છું. હમણા જ્યાંઈ છે તેમ જો બધી હકીકતો વિદિત હોત તો મારી ખાતરી છે કે મીસિસ બેઝન્ટ, મી. હૉનિમૅન કે મી. શાસ્ત્રી કેઈ પણ તેમણે દર્શાવેલા મતને વળગી રહેશે નહિ અને તેઓ હવે દર્શાવે તે અભિપ્રાયોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકતો જોતાં ધણે ફેરફાર થશે.

પછી મારા મિત્ર લૉ મેમ્બર જરા આગળ ગયા અને અમારા વિષે સ્વનિયોજિત કમિશનરો તરીકે તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યા હતા. દિલ્લી ખાતેની છેલ્લી કોન્ફ્રેસમાં હિન્દના સંપ્રગા બાગોમાંથી મળીને લગભગ ૫૪૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. એક દર્શાવેલી રીત પ્રમાણે તે નિયમસર દર વર્ષે પોતાના કારોબારી તરીકે સમસ્ત હિન્દની કોન્ફ્રેસ કમિટી નીમે છે. આ સમસ્ત હિન્દની કોન્ફ્રેસ કમિટીમાં પ્રજાના બધા બાગ હોય છે. પંજાબના દાસના બનાવો જોનાં આ કમિટીએ મળીને પરિસ્થિતિપર ચિચર ચલાવ્યો હતો અને એક પેટા-કમિટીની નિમંત્રક કરી. એ કમિટીનો દું હોવાની રહે પ્રમુખ છું. અને મારા માનવંત મિત્ર

પડિન મોતિયાન નેહર તથા કેન્સરના બીજા જાણીતા શખસો સમાસદ
 છે જે તપાસ ચલાવવાનું સરકારે જણાવ્યું તેમા મદદ કરનાની ગોડવણ
 કરવાનો આ કમિઝીનો હેતુ હતો હવે આ પ્રમાણે કામ સોંપાવાથી અમે
 થોડો વખત પાનમમા ગાળ્યો હતો અને અમારી નિમણુક અમે જાતે
 કરી નથી પણ એક માનપ્રદ સરચા કે જેના તરફથી અખત્યાર લેવો એ
 એક માન છે તેણે અમારી નિમણુક કરી હતી અમે હકીકતોની તપાસ
 કરી, જે જગ્યાએ આ શોકજનક બનાવો બન્યા તેની અમે મુવકાત
 પી વરો તથા દેવળોને આગલાગેની હતી એ ચિહ્નો જોઈ અમને
 રૂપી દિલ્લીરી થઇ જનિયાનવાવા બાગમા જે ખુવારી થઈ હતી તેના
 રહનોથી પણ અમને ધણી દિલ્લીરી તથા દુ ખ થયા અને બીજા
 ૨ મરણો થયા હતાં તેના દુ ખદાયક હેવાલો અમે સાંભળ્યા અમે
 ૪આએ જઈને તપાસ કરી ત્યાં સુધી અમારો અગત અભિપ્રાયો કાઢી
 શાં થો નહોતો પત્રી બીજા સુ પગડુ મે આગળ લીધું મારી તથા
 મારા સહકારીઓની તપાસના પરિણામો સખ્યાબધ પ્રશ્નોના રૂપમા મે
 સરકારને મોકલ્યા અને અમે કરેના જુદા જુદા આલેખોના સબધમા
 અમને માહિતી આપવાને જણાવ્યું

આથી અમે સરકારી હકીકતો જાણવા સાર અને તેઓ ન જાણતા
 હોય તો તેની તપાસ કરવા સાર ઉત્તમ રિથતિમા મૂકી હતી અને હવે
 આપણી સમક્ષનો ખરડો સરકાર પસાર કરે છે ત્યારે, તે પસાર કરવામા
 આવે તે પહેલા, નીમાઇ ચૂકે ની કમિઝીએ આ આલેખોના સબધમા
 તપાસ ચલાવવી જોઈએ એ મુદ્દાસર હું ખરડાની વિરુદ્ધ પડવું મારું કર્તવ્ય
 ગમજી છું સરકારી રીપોર્ટોના રીપોર્ટ ઉપરથી જણાશે કે મે એક
 કરતા વધુ વખત સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે હકીકતોની તપાસ કરવી
 જોઈએ તમે તપાસ માટે જે કમિઝી નીમી છે તેને તેની તપાસ કરવા
 દો અને હકીકતો શું છે તે આપણે જાણીશું ત્યારે, સરકાર તથા કાઉ
 ન્સિલ સાથે જેસી કયા કૃત્યો આ મહિન્સિને વ્યાજબી ઠરાવવા જોઈએ
 મ્યા કામો કેટલાક લોકોને ચોત ની કરજ બજાવતા કમનસીએ કરના
 પડ્યા હતા, અને કયા કૃત્યોના સબધમા તેમને દોષમુક્ત ઠરાવવા જોઈએ,
 એ સબધી બાનનેનો વિચાર કરવાનો છે આ કારણસર હું ખરડાની
 વિરુદ્ધ પડ છું આ છ અઠવાડિયા દરમિયાન હું પળખના સખ્યાબધ

માણસોને મળ્યો હતો. તેમાંના કેટલાકની આપણી માફક સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી છે. મેં એ બેડ જાતના માણસો સથે પુછપરછ કરી છે. હું એવા સંખ્યાબંધ માણસોને મળ્યો છું અને તેમની પાસેથી ખરેખરી હકીકતો મેળવી છે. કેટલાકોને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી અને તેમનું શું થશે તેની ચિન્તામાં દિવસો ગાળતા હતા. એવા ઘણાંસોને મ્હોડેથી પણ મેં કેટલીક હકીકતો મેળવી છે. મેં હકીકતો બેફિકરાઈથી રજૂ કરી નથી; એ હકીકતો સરકારના ધ્યાનપર લાવવી એ હું મારી ફરજ સમજું છું. કોન્ગ્રેસ કમિટી તરફથી મને કાંઈ પણ અપભાર મળ્યો નહોત તોપણ, મારા દેશબંધુઓને થયેલા અન્યાયની તપાસ કરવા અને તે અન્યાયને પ્રકાશમાં લાવવા એક સ્વનિયોજિત કમિશન તરીકે પંજાબમાં જવા માટે મને મગફળી ચંદ્ર હોન અને ઇશ્વરનો આશર માન્યો હોત. મારે મારા દેશબંધુઓ તરફ ફરજ જમાવવાની છે. જ્યારે બેલજીયમમાં અત્યાચાર થયો ત્યારે લોડ્ આઈસ જે કમિશનના પ્રમુખ હતા તે કમિશન કોણે નીમ્યું હતું? તે કમિશન બેલજીયમની સરકારે નીમ્યું હતું વાર? નહિ. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તે વખતના ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાને લોડ્ આઈસ તથા બીજાઓને બેલજીયમ જઈને ત્યાં જે અન્યાય થયેલો કહેવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર રીપોર્ટ કરવાને કહ્યું હતું. જે પગલાં પોતાના કર્તવ્ય તથા માનને ખાતર લેવાને દિન્દુસ્તાન સરકાર બંધાવેલી હતી નેજે તે ન લેય તો, જે પગલાં લેવાને પંજાબની સરકાર નામદાર શહેનશાહ તથા પ્રજા પ્રત્યેના માન તથા કર્તવ્યની ખતર લેવાને બંધાવેલી છે તે ન લે તો, હકીકતો નક્કી કરવા તથા શોખ ઇલાજો લેવાની તજવીજ ન કરવામાં આવે તો, પંજાબમાં જ્યાં મનુષ્ય જાતના દિન અર્થે જે વખત તથા લાલોનો ભોગ આપવાની પરિસ્થિતિને લઈને આવશ્યકતા હતી તે ભોજ આપીને પંજાબ જવામાં મેં તથા મારા મિત્ર પંડિત મોનિલાલ નેહરૂ તથા બીજા સદ્ગુણીઓએ પાપ કહ્યું નહોતું. હવે હું મારા સ્વગા મિત્રોને, સ્વગા અધિકારી તથા નિત અધિકારી મિત્રોને સમસ્ત પ્રત્નનો વ્યાજબી રીતે વિચાર કરવા વિનંતિ કરું છું. ભાષણેથી બંધી ચીજોને જંમ તેમ ચમત્કારી કદાચ નહિ. ખરી હકીકતો શોધી કાઢવાને આપણે બેશ મગરું જોઈએ. આ દુઃખદ જનાવેલા સંજોગમાં મેં કેટલાંક બહાદુર ભાષણો સાંભળ્યાં છે, જેમન

દૃષ્ટિગિન્દુ વક્તાની સાથે મળતા હતા તેમણે એ ભાષણો માટે તાળીઓના પોકાર કર્યા હતા. મારા માન્યવર, બેદૃશ્યનના અત્યાચાર વિષે એક લેખકે ટાકેલી મિસ્ટનમાંની કેટલીક કડીઓ મને યાદ આવે છે તેમાં તે કુદરત વિષે બોલતાં એક ભયાનક દૃશ્ય ચિત્રે છે:—માત્ર સુંદર ચબ્દોથીજ અનિલ સહ સ્નેહ કરી અને પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર ખરશથી આગ્રહિત કરી પાપથી કલંકિત થયેલી પોતાની અપકીર્તિ પર મણે નિર્દોષ કૌમાર્ય સચક સ્વેત વસ્ત્ર ન ઓડ્યું હોય! પોતાનું દોષોની સમીપ ઢોળી નેર્ષ ગભરાઈને કુદરતે પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર હિમથી આગ્રહિત કરીને જાણે કલંકિત ચપલાં પોતાના નમ્ર સ્વરૂપ પર નિર્દોષ કૌમાર્યમૂક દૈવીવસ્ત્ર ન ઓડ્યું હોય એમ જણાય છે।

મારા માન્યવર, જે કાળાં કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે તે છુપાવવા સાર ભાષણો બસ નથી. મને ભય છે કે જે બપોર અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે તે વિષેનો અધિકારી પક્ષમાંના કેટલાકોને હજી પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી. માત્ર ભાષણોથીજ તેનો નિકાલ નહિ કરવા પણ હકીકતનું બારીક અવલોકન કરવા અને જે સસ લોકો કહે છે સાં હોય તો તે સત્યનો સ્વીકાર કરવા હું તેમને વિનંતિ કરું છું. જ્યોર્જ હર્નટ તમારો સાથી પવિત્ર ધર્મગુરુ છે. તેને પ્રભુની સમીપમાં પહોચવા સ્નેહના વિરહથી બળતો વર્ણવામાં આવ્યો છે. તેણે આ ભાવના ઘણી ઉત્તમ રીતે બતાવી છે અને હું તે મારા મિત્રો આગળ કહી સંભળાવીશ તે એક મર્મ વચન તરીકે હું કહીશ. સમય એટલો બધો ગંભીર છે કે તેમ હું કહી શકું એમ નથી, પણ હું તે અત્યંત નમ્રતા અને સત્યનિષ્ઠાથી કહું છું. સઘળી ત્રીણી લાગણીઓ અને ઇર્ષ્યાઓ, જાતીય ભાવની બારીક લાગણીઓનો લાગ કરીને આપણે તથા સરકારી અમલદારોએ સત્ય શોધી કાઢવા એકત્ર થવું જોઈએ. ન્યાય કરવા સાર સત્ય પુરવાર કરો. જ્યોર્જ હર્નટ કહે છે કે જે સસ તારા મિત્ર તરફ હોય તો બેઠીની તરફથી લે જે, વિજ્યમાં ભાગ લે જે અને સસ કબૂલ કરજે.” જે સત્ય, વિરહ પક્ષના મારા મિત્રો તરફ હોય તો મારા માન્યવર, હું ગંભીરપણે અને વિચાર પૂર્વક કહું છું કે હું તેમને તાબે યજ્ઞ અને તે પુરવાર કરવા માટે હું તેમનો આભારી યજ્ઞ પણ જે સત્ય બીજી બાજુએ હોય તો, ઇશ્વરની આતર,

ક્રિષ્ટિશ સરકારના બધા નામની ખાતર, તેનું શોધન કરીને પુરવાર કરે અને પછી કયા કૃત્યો વ્યાજની ઠરાવવા અને દોષમાથી મુક્ત રાખવા તેનો નિર્ણય કરવા કાઉન્સિલ ભરે.

મારા માન્યવર, હવે માત્ર એ પ્રગના એકજ સ્વરૂપ તરફ મારે ધ્યાન ખેંચવાનું છે. હું દિવગીર છું મારે જે કહેવું છે તે સમજી કહેવાની આ વખતે મારામાં શંકિત નથી. પણ હું તેનો અત વાતી શકતો નથી. સરકાર આ ખરડાનો સ્વીકાર કરે તો જે મટોડી જીવ કરશે તે જીવ કરતા તેમને અપકારવા સાર ખરા ભાવથી એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યા વગર હું ભાપજી બંધ કરે તો આ કાઉન્સિલ તરફ, તથા નામદાર શહેનશાહ કે જેમની તરફ હું વફાદારીથી બધાવલો છું તેમની તરફની મારી ફગળ મે અદા કરેની ગણાજે નહિ. એ. સગ જ્યોર્જ લાઉન્ડમે રજી કરેલી દલીલોમાની એક એ હતી કે મુખ્તિનો ખરડો એક આસ્પષકતા હતી. તમે નામદારને પણ ચરઆનના ભાપજીમા એમ કહેવાની સનાહ આપવામા આવી હતી કે તપાસનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ, અમે અમારા અમ નદોનું રક્ષણ કરનાને બધાવવા છીએ. ધણા માનસહિત હું એ વિચારથી લુદ્ધે પડું છું. તપાસનું ગમે ને પરિણામ આવે તો પણ મુખ્તિનો ખરડો પસાર ઠગે. જોછએ એમ કહેવું એ ખર નથી. લૉડ એલ્સરટન કે જેના સમ્મતો મે ગઈ કાલે ટાક્યા હતા તેમણે અગીર સમામા ૧૮૧૮ ની ચર્ચામા કહ્યું હતું તેમ “જેમણે તે કાર્યો કર્યા તેમને જવાનદારીમાથી મુક્ત કરતા પડેના, તે કૃત્યો જરૂરના અને યોગ્ય હોવા વિષે ધાગમખાને ખાતરી આપવી જોઈએ.”

હવે, મનુષ્યના હકો ખાસ ચારિત્ર ઉપર અથવા બધારણ ઉપર આધાર રાખના નથી, એમ્પ્રાડર હમિ ટને યોગ્ય રીતે કહ્યું હતું તેમ “મનુષ્યના પવિત્ર હકોના સજોધન માટે જીર્જ પુસ્તકો કે લેખોનું અવતો કન કળાની કથી જરૂર નથી કાગળ કે માનવ સ્વભાવમા પ્રજુના સ્વદ-મ્તથીજ સર્વના િરણેની માફક જવનત રેવાઓથી તે લખાવના છે અને કોઈપણ મનુષ્ય સત્તાથી તે જીતી શકાય એમ નથી.”

આ હકોમા જનમાનના રક્ષણનો દક છે. દરેકદરેક સખસ પછી તે ગમે તેવો હુકમો દોષ તો પણ પોતાની સગકારના હમ્નો દાવો કરી

શકે. નામદાર શહેનશાહની સરકારે પણ પોતાની પ્રજામાં દરેક શખસને આ હકનું વચન આપ્યું છે. જે કોઈ માણસને ઇજા થઈ હોય, જે તેનો જન લેવામાં આવ્યો હોય અથવા કોઈ અંગનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તો તેની સ્વતંત્રતા અથવા માન ખુશ્કી લેવામાં આવ્યા હોય તો તેને અથવા તેના સર્ગાવહાલાને તેને થયેલા અન્યાયની દાદ માંગવાનો હક છે. જે તમે એમ કહો છો કે જે શખસને જન, અંગ, સ્વતંત્રતા અથવા માન ને હાનિ પહોંચી હોય તેને કાંઈ પણ દાદ મેળવી શકવા દેવો નહિ તો તેને સમજી શકાય અથવા તેની તે કદર કરી શકે એવા કાંઈ ધોરણે તમારે તેનો ઠરાવ કરવો જોઈએ. પાર્લામેન્ટ ચોક્કસ કૃત્યોની માફી આપી શકે. સમાજ અથવા જનહર પ્રજા કે જેના પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લામેન્ટ અથવા કાઉન્સિલ છે તે, બનેલા બનાવોની તથા જે સંજોગોમાં તે બન્યા તેની ખબર લઈ શકે અને એમ પણ જણાવી શકે કે જે કે કેટલાંક ખોટા કામો કરવામાં આવ્યા હતાં તોપણ પરિસ્થિતિ જેનાં, તથા વિશેષ માણસોનું અલંત હિત વિચારતાં, આ શોકજનક કૃત્યોની માફી આપવી જોઈએ. વ્યક્તિ એ નિર્ણય કબૂલ રાખે છે. તેના પર જીવલેમ કરનાર અથવા હુમલો કરનાર અથવા તેને ઇજા કરનાર સામે ફરિયાદ માંગવાનો તેનો હક જતો કરે છે. એ બાબતમાં જે શખસને અલંત હિત હોય છે તેની ગર્ભિત સંમતિથી કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં તો તમે એક એવા ખરડા માટે સંમતિ આપવા કહો છો કે જેનો હેતુ, તપાસની જરૂર છે એવા કૃત્યો વ્યાજબી ઠરાવવાનો, તથા જે કૃત્યોના કાયદેસરપણા, યોગ્યતા તથા ફાયલાવ વિષે હજી મિચાર ચાલે છે તથા હજી તપાસ થવાની છે તે કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી સરકારી અમલદારોને મુક્ત કરવાનો છે. હું નિવેદન કરું છું કે તમે જે પદ્ધતિ અનુસાર લદારોને મુક્ત કરવાનો છે. હું કહી ચૂક્યો છું તેમ એક મુક્તિના ચાલો છો તે તદ્દન ખોટી છે. હું કહી ચૂક્યો છું તેમ એક મુક્તિના ખરડાનો મુખ્ય આધાર, લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો અને મંજૂર હિત માટે હતો કે કેમ તે ઉપર રહેલો છે. તમે તે આધાર લઈ લીધો છે અને છતાં તમારે એ ખરડો પસાર કરવો છે. એમ કરવું બ્યાજબી નથી. કાંઈકીના રાજ્ય બંધારણના કાયદામાં પણ આ પાને દોકલો સર જેમ્સ મેકિન્ડોશનો મન કાઉન્સિલ સમક્ષ હું કહી સંભળાવીશ.

ઈંગ્લાંડના કાયદામાં જે સિદ્ધાંત પર લશ્કરી કાયદો ચલાવવા દેવામાં આવે છે તે માત્ર અગત્યતાનો સિદ્ધાંત છે. તે ચાલુ રાખવા માટે પણ જરૂર હોવાના તેટલાજ પ્રતિપાદનની આવશ્યકતા છે. અને એક મિનિટ પણ તેની જરૂર જણાઈ નહિ, કારણ કે તેનો આધારજ જરૂર હોવા પર રહેલો છે, તો તે ગેરકાયદેસર જીલ્લમ વાપરેલો ગણાય છે. ન્યારે કોઈ પરદેશી દુભલો આવે અથવા દેશમાં લડાઈ જાગે ત્યારે અદાલતો ભરવાનું અને તેમના દુકમોનો અમલ કરવાનું અશક્ય થઈ પડે અને ત્યારે, તેને બદલે કોઈ અપકવ તત્વ દાખલ કરવાનું અને તે માટે લશ્કરી બળ કે જે સમાજમાં એકલુંજ બાકી રહ્યું હોય છે તેને કામે લગાડવાની જરૂર પડે છે. હથિયારોના અવાજથી કાયદાનો અમલ બંધ પડે છે, ત્યારે હથિયાર બળના અમલ કરનારાઓએ તેમની તથા સમાજની સલામતીને ધોકડો પહોંચાડે એવા ગુન્હાઓની તેમના અને તેટલી ન્યાયયુક્ત રીતે શિક્ષા કરવી જોઈએ પણ તે કરતાં આગળ જીવું નહિ.”

લશ્કરી કાયદો એપ્રિલની ૧૫ મી તથા ૧૬ મી તારીખની વચ્ચે મધ્ય રાત્રિએ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ખરડાનો હેતુ તે તારીખ પહેલાં કરેલાં કૃત્યોને વ્યાજખી તથા કાયદેસર ઠરાવવાનો હેતુ છે. જે લાંબી મુદત દરમિયાન લશ્કરી કાયદો ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો તે મુદતમાં કરેલાં કૃત્યો પણ વ્યાજખી અને કાયદેસર ઠરાવવાનો તેનો હેતુ છે. આવો ખરડો પસાર કરવાને આવું પગલું સ્વીકારવાને કાઉન્સિલને કોઈ પણ વ્યાજખી કારણ નથી.

હો મેમ્બરે પોતાના લાંબા અને વિદ્વાતભરેલા લાપલુમાં કેટલાક આત્મબાળના મુદ્દાઓ લીધા હતા. પણ મેં ઉઠાવેલા મુખ્ય મુદ્દાઓ—જે ખરડાના પ્રસ્તાવનામાં સરકારે કરેલા ફેરફારો ઉપરથી ધણાજ મજબૂત થયા છે તેનો તેમણે ઉત્તર આપ્યો નહિ. વાસ્તે સરકાર આ ખરડો પસાર કરવાને વ્યાજખી નથી એમ હું જણાઉં છું. અહીંયા મારે જણાવવું જોઈએ કે વિદ્વાન હો મેમ્બરે આ કાઉન્સિલને જણાવ્યું કે મેં ફિટ્ઝ જેરાલ્ડના જે મુકદ્દમાનો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો તેમાં તેની શિક્ષા રદ કરવામાં આવી હતી. સને ૧૮૨૦ ની ૨૭ સેપ્ટેમ્બર દ્વાવલ્લસના ૮૨૦ મા કોવમમાં ૮૧૬ મા પાને હેઠળનો પેરેગ્રાફ આપેલો છે:—

“એકરએકર કાટ’માં ફિટઝજેરાલ્ડ તરફથી તેની સામે મેળવેલા સુકાદા સામે મી. રાષ્ટ્રે એક અરજી કરી હતી જે ખર્ચ સહિત કાઢી નાંખવામાં આવી હતી.

ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—હું ખુશામો આપુ છું. મેં એજ પારેગ્રાફ ટાંક્યો હતો. રફ કરેલી શિક્ષા માટેના મારા કચન માટે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અને તે તેમજ હતું.

ઓ. પંડિત માલવિયા—આ રહ્યું પ્રમાણ.

ઓ. સર લાઉન્ડસ—ઓ. મેન્જર અંગ્રેજી તો જાણે છે. જે તે પાછું વાંચજો તો તેને જણાશે કે ‘જે’ તેની પહેલાના છેલ્લા નામ સાથે જાય છે.

ઓ. પંડિત માલવિયા—હું ફરીથી તે વાક્ય વાંચીશ અને મારા મિત્ર કે જે મારા કરતાં અંગ્રેજી વધારે જાણે છે તેન તેનો અર્થ શું થાય છે તે કહેવાને કહીશ.

“એકરએકર કાટ’માં ફિટઝજેરાલ્ડ તરફથી, તેની સામે મેળવેલા સુકાદા સામે મી. રાષ્ટ્રે એક અરજી કરી હતી જે ખર્ચ સહિત કાઢી નાંખવામાં આવી હતી.

હવે મારા માન્યવર, જે બાબત પર હું કાઉન્સિલનો વધારે વખત લખ્ય નહિ. ખુલ્લે ખુલ્લો બળવો હતો અને લશ્કરી માર્ગો દાખલ કરવાની જરૂર હતી એ મુખ્ય બાબતની ખાતરી થાય તે શિવાય હોમ મેન્જરની દરખાસ્ત કાઉન્સિલે સ્વીકારી જોઇએ નહિ એ પુરવાર કરવા સારું હું ધારું છું કે મેં કહ્યું તે પુરતું છે. આ પ્રશ્નો નિર્ણય તપાસની કમિટી કરનાર છે અને વારં વાર એ ખરડો અકાળિક છે. વિદ્વાન લો મેન્જર, લશ્કરી સિપાઇઓ, પોલીસો તથા જે બીજા અમલદારોએ સરકારના હુકમથી કામ કર્યું હોય તેમને અલગ વચન આપવાની ફરજ વિશે આવેશથી બોલ્યા હતા. તેઓ એવો આગ્રહ કરતા હતા કે વિન્ડુ-સ્તાન સરકારની બૂલ માટે તેમણે તો ખચીત ખમણ જોઇએ હું નિવેદન કરું છું કે એ તદ્દન જોડી દેખીત છે, અને રાન્ય બંધારણના મુખ્ય નિયમોથી વિરૂદ્ધ છે. ઉપર અમલદારના હુકમથી તાબાના અમલદારો

કરેલા ગેરકાયદેસર કામમાં રક્ષણ મानी શકે નહિ અથવા મળતું જોઈએ નહિ એ એક સ્થાપિત નિયમ છે. જો એક તાબાના અમલદારને પોતાના ઉપરી તરફથી કોઈ ગેરકાયદેસર વસ્તુ કરવાનો હુકમ મળે તો તે નહિ પાળવો એ તેની ફરજ છે. રાજ્ય પણ કોઈ ગેરકાયદેસર કામ કરવાનો હુકમ આપી શકે નહિ. આ મતના ટેકામાં હું ડાઈરેક્ટીના પુસ્તકમાં ૨૮૩ માં પાના તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. તે કહે છે:—

“જો કોઈ માણસને વારંટ વગર, રાજ્યની આગ્રાંથી પણ પકડવામાં આવે તો તેની તેને માફી મળશે નહિ પણ ગેરકાયદેસર કેદ માટે તેના પર કામ ચલાવી શકાશે. કાયદાનો એ સ્થાપિત નિયમ ધણેજ જુનો છે અને એડવર્ડ ચોથાના વખતથી ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યના વિશેષ અધિકારોને ખાસ રીતે મર્યાદિત કરવાને આ ઠરાવવામાં આવ્યું નથી, પણ રાજ્યના હુકમોથી કરવામાં આવતા કાર્યોને, એક વ્યક્તિ તરીકેની જોખમદારી જે અપકારક કૃત્યોના સમસ્ત કાયદામાં સમાવલી છે તે લાગુ પાડવા માટે છે.”

મારા માન્યવર, ગવર્નર જનરલ નામદાર શહેનશાહના કરતાં કોઈ વિશેષ હકનો દાવો કરી શકે નહિ. અને રાજ્યની બાબતમાં પણ કાઉન્સિલને મારે યાદ આપવું જોઈએ કે આર્ટસ પહેલાંએ સ્પેક્ટ્રને, “પાર્લામેન્ટ તારા માથાનો એક પણ વાળ વાંકો કરશે નહિ.” એવું જે વચન આપ્યું હતું તે પાર્લામેન્ટના ન્યાયયુક્ત કોષમાંથી તે અધિકારીને બચાવવાને અપુરતું હતું. કાઉન્સિલ પોતાના અમલદારનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલી છે એ દલીલને પણ કોઈ વજન આપી શકાય એમ નથી. કાઉન્સિલે કોઈ પણ માણસને રક્ષણ આપવાને વચન આપ્યું હતું નહિ. જો કારોબારી અમલદારોએ તેવું વચન આપ્યું હોય તો કારોબારીઓના અધિકારોની કેટલી હદ છે તેનો તેમણે વિચાર કરવો જોઈએ. અને આ શોકજનક બનાવેલું એક પરિણામ એ આવશે કે લશ્કરી સિપાઈઓની તથા જાહેર અમલદારોની લોકો પ્રત્યે શું ફરજ છે તે તેઓ ગીખ્યા હશે એવી મારી આશા છે. જો કોઈ પણ સરકારી અમલદારો પોતાના અધિકારની હદ એળંગી ગયા હોય અથવા દયાભાવ વિના પર્ત્યા હોય તો તે માટે તેમણે ઇન્સાફ માટે ખડા થવું જોઈએ અને એ હમતનો જવાબ આપવો જોઈએ. સિવિલિયનોના જન માણસું રક્ષણ

કરવાને સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું તે વિષે ઝો. લૉ મેમ્બર તથા હોમ મેમ્બર ખાસ બોધ્યા હતા. તેમણે વધુ જણાવ્યું હતું કે જો તેમને દોષમુક્ત કરવામાં ન આવે તો લશ્કરી સિપાઇઓ ભવિષ્યમાં કામ કરવાની ના પાડશે. મારા માન્યવર, હું નથી ધારતો કે આવું કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ ભવિષ્યમાં આવે. જે કાંઈ પરિણામ આવશે તે બેઉ સિપાઇઓ તથા સિવિલિયનો માટે હિતકારક હશે એવું મારું ધારણું છે. એ દલીલ તબ્દન ખોટી છે. બીજા શહેરીઓની માફક બગનો બગથી અટકાવ કરવાનો તથા જનમાત્રના રક્ષણ માટે સધળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો અનિષ્ટાર છે. પણ જો સિપાઇઓ, હથિયાર વગરના તથા સામે નહિ થનાર માણસોને મારી નાંખે અને ઝેરાં છોકરાંઓને કદરૂપા કરે, લંગડાં કરે અથવા મારી નાંખે, જો સામે નહિ થનારા માણસોને કાપી નાંખવામાં આવે, પછી લશ્કરથી હોય કે નહિ, તો તે ખુન કહેવાય અને તે માટે પદ્ધતિઓ દેશના કાયદાની રૂએ ઇન્સાફ થવો જોઈએ.”

હું મારા માનવંત મિત્ર લૉ મેમ્બરને આર. વિશ્વ બેડેન્ટનો ૪ બી. અને અલ્ફા. ડરડ પાને ડરડ મે આપેલો મુકદ્દમા જોવાને કહ્યું છું. લૉ બેડેન્ટેસ બેલીનો મુકદ્દમા આપેલો છે કે જેમાંથી મેં ઉપરના શબ્દો ટાંક્યા છે.

પણ એવું કહેવામાં આવે છે કે સિપાઇઓ જો લશ્કરી અમલદારોએ આપેલા હુકમો ન પાળે તો તેમને કોર્ટ-માર્શલમાં ઉત્તર કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પણ કાયદો સ્પષ્ટ છે. સિપાઇઓ હુકમો પાળવાને બંધાયેલા છે પણ ગેરકાયદેસર હુકમો નહિ. જે હુકમો દેખીતી રીતે અને સ્પષ્ટપણે ગેરકાયદેસર હોય, દાખલા તરીકે, જલ્લીયાનવાળા બાગમાં ગોળબાર ચલાવવાનો હુકમ હતો તેમ, તે પાળવાને બંધાયેલા નથી. હું ફરીથી ડાહ્યાનીના શબ્દો ટાંકીશ. તેમાં આ અભિપ્રાય ધણેજ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો છે. તે કહે છે:—એક સિપાઈ પોતાના લશ્કરી ઉપરી તરફથી મળે તેવો કોઈ પણ કાયદેસર હુકમ પાળવાને બંધાયેલો છે. પણ, જેમ એક સિવિલિયન ન કરી શકે તેમ, કાયદાના ભંગ માટેની જોખમનારીમાંથી એવી દલીલથી બચી શકે નહિ કે તેણે હુકમોને, (દાખલા તરીકે કમાન્ડર ઇન ચીફના હુકમોને) ખરેખરી રીતે પાળવામાં કાયદાનો ભંગ કર્યો હતો. વાસ્તે એક સિપાઈની રિયલિટી ચિદાત-

પ્રમાણે મુશ્કેલીવાળી છે અને વ્યવહારમાં પણ દુઃખ મુશ્કેલી ભરેલીજ હશે. જો તે હુકમનો અનાદર કરે તો કોર્ટ માસ'લ ગોળીથી મારી નાખે અને જો તે હુકમ પાળે તો જજ અને જ્યુરી તેને ફાંસીએ વટકાવે; એ યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેની સ્થિતિ તથા તેની ફરજની અટકળ સિપાઈઓએ એવે પ્રસંગે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો વિચાર કર્યાથી, બાંધી શકાય ”

હવે હું વધારે આગળ જઈશ નહિ, જો કે પંડિતું લખાણ ધણું અગત્યનું છે અને ઓ. લૉ મેન્નરે ઉગાવેલા પ્રશ્ન પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. આખો કાયદાનો સાગ્ર ડાખસીએ પોતાના કિમતી પુસ્તકના ૩૦૨ માં પાના પર ઘણીજ સારી રીતે આપેનો છે તે કહે છે —

આ અગવડતાથી સિપાઈની સ્થિતિમાં ઉદભવતું દુઃખ, ગેરકાયદેસર શિક્ષાની મારી આપવાના ચહેનચાહના દૃકથી ધણું ઓછું યર્ષ જાય છે. એક સાધારણ બુદ્ધિના માણસને પ્રમાણિકપણે કાયદાનો ભગ ન લાગે એવા હુકમો પાળવા માટે સિપાઈને કાંઈ મોટું જોખમ વહેરવું પડતું નથી. છતાં, લશ્કરી રીતે તેણે જે વર્તન ચલાવ્યું તેની મિન-વશ્કરી અદાલતમાં તપાસ થવીજ જોઈએ. તેમાંથી તેને કાંઈ પણ રીતે છટકવાનો સંભવ નથી. કોઈ સામાન્ય બુદ્ધિના વખતે જેને ગુ-હો ગણ્યો હોતો તેવા મામ માટેની જોખમદાગીમાંથી છટકવા સાગ્ર ઉપરી અમલદારોના હુકમો પાળ્યાની દલીલ લાવી શકે નહિ ”

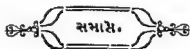
મારા માન્યવર, હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આથી આ નામ-તનુ કાયદેમગ સ્વરૂપ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે. હવે હું માત્ર એકજ બીજો પાગેઆફ ટાકીશ તે જરૂરી સ્વીકૃતિના સુકાદામાંથી લેવામાં આવ્યો છે અને તે ડાખસીના પુસ્તકના ૩૦૧ માં પાને આપેનો છે અને મને, તે ધણીજ બધાંપ્રેરેતો લાગે છે તે હેટા મુજબ છે —

“સિપાઈઓ બાજીબીપણે એમ ધારી શકે કે એમ અન્યવશિત ટોળા ઉપર ગોળીચારનો તેમને હુકમ કરવા માટે તેમના અમલદારને સારા કાર્ટો છે તે ટોળું તે વખતે કાંઈ જોખમકાન્ક જુલમના કાર્યોમાં રોકાઈ હોય તેમને ભગેજ લાગતું હોય પણ જ્યારે કાંઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કૃત યત્ન ન હોય અથવા તેમ ચલાવેના ભય ન હોય ત્યારે

માણસોના ટોળાવાળા મ્હોલ્લામાં એકસરખો ગોળાખાર કરવાનો હુકમ કરવાને તેમના અમલદારને કાંઈ પણ સારા કારણો હોઈ શકે તેનો તેમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે. ગમે તે સંજોગોમાં પણ એક સિપાઈ પોતાના ઉપરી અમલદારના હુકમ પાળવાને બંધાયેલો છે એ સિદ્ધાંત લશ્કરી ચિસ્તને હાનિકારક થશે. કારણ કે, એક સિપાઈ કંઈતેના હુકમથી કન'લને ગોળા મારવામાં અથવા તુરતના ઉપરી અમલદારના હુકમથી રણક્ષેત્ર ઉપર શત્રુ તરફ જવામાં બ્યાજખી રીતે વર્તેલો ગણાય. ઉપરી અમલદારોના હુકમોથી નિર્દોષ શહેરીઓ પર સુલેહના વખતમાં કતલ ચલાવવામાં અથવા હુલ્લક વખતે ભેરાં છોકરાંની કતલ જેવા અમાનુષી ધાતકી કામો કરવામાં એક સિપાઈ ન્યાયપુરઃ સર વર્તેલો ગણાય એમ અનુમાન કરવું એ કાંઈ એણું લાયકર નથી."

વાસ્તે હું નમ્રતાપૂર્વક અને વિશ્વાસથી રજુ કરું છું કે ઓ. લૅ મેખરે રજુ કરેલો અભિપ્રાય ખરો નથી અને બેઠિ કાયદા તથા હકીકતોના આધારે આ ખરડો અકાળિક છે. હિન્દી પ્રધાન તથા તમે નામદારની સરકારે જે તપાસ કરવાને કબુલ કયું છે તે તપાસના પરિણામ માટે હું સરકારને તથા મળને ચોક્કસવાને કહું છું. તે તપાસનું પરિણામ જણાયા પછી, આ બાબત કાઉન્સિલ સમક્ષ વધુ વિચાર માટે મૂક્યો અને લાગતાવળગતા દરેક રાખસે ખાતરી રાખવી કે જે લશ્કરી સિપાઈઓ તથા જાહેર અમલદારોએ યોગ્ય રીતે પોતાની ફરજ બજાવી છે તેમને જે બ્યાજખી રક્ષણ આપવું જોઈએ તે દરેક માથુસ આપશે. હું એકવાર ફરીથી આપ નામદારને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે આ ખરડો પસાર કરવો નહિ અને આવતી બેઠક સુધી તે મુલતવી રાખવો.

હોમ રૂલ લીગે નીચે જણાવેલાં દેશભક્તોના સૂત્રો
છપાવી લીધેલાં છે. જે કોઈ શાખાને એ જોઈતા
હોય તે અમને જણાવશે.

દરેક મુત્રની કીંમત ફક્ત રૂ. ૦-૧-૬ રાખવામાં
આવેલી છે.

અસત્ય દુઃખોનો પ્રલાય સત્યાગ્રહ

સત્યાગ્રહી કેવળ ઇશ્વરથીજ ડરે, ખીજ કોઈ પણ સત્તા તેને બંધ
ઉપજાવી શકતી નથી.

ગાંધીજી,

સમર્થ માણસ પોતાનું તેજ નષ્ટ શબ્દો પણ નિશ્ચય બરેલાં
કાર્યોથી જ બતાવે છે. તે ઉકલતો નથી તેમ ખંડીતો પણ નથીજ.

ચેસ્તર ફીલ્ડ.

૨

ખંડીખાનાથી સત્ય ક્યમનું નથી તેથી તે કાજુબર અટકે,
ધડીબર તેને વિસંબ થાય; પરંતુ ખંડીખાનાની દીચ્છોમાં તેને વીજળીનું
બળ મળે છે. તેથી તે વધે છે, અને બહાર નિકળતાં જગતને હલાવી
નખે

ચાર્લ્સ ચેમ્બેર્લે.

મન મહમદઅલી માટે શોક ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે તેમ પોતાના દેશ અને કોમ પ્રત્યે કરેલી સ્વાર્થ વગરની સેવા માટે કીર્તી મળવાને બદલે, આ સમયે તેઓ અન્યાયયુક્ત અને અયોગ્ય કેદખાનું મોગવે છે.

અબ્દુલ લતીફ આહમદ.

૩

અલ્લાહ મદદગાર છે. ફત્તેહ નજદીક છે.

કુરાન.

રશીઆમાં આત્મભોગો આપનાર દેશલકતોના પોકારનો જવાબ રશીઅન સરકારના નાશથી મળ્યો છે, આયર્લેન્ડના આત્મભોગ આપનારોના પોકારથી પાલમિટોની માતા બ્રીટીશ પાલમિટ ધુજી રહી છે. હિંદમાં પણ આત્મભોગ આપનારા દેશલકતો છે. હિંદમાં પણ આપખુદી સત્તાવાળું રાજ્યતંત્ર છે. પરંતુ હજી તેના પોકારનો જવાબ મળ્યો નથી, છતાં મળશે હવે બહુ વખત નથી.

પાલમિટ જવાબ આપશે—કે પછી ઇશ્વર.

અંની બેસન્ટ.

૪

હિન્દીઓને પોતાના દેશની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ જાનનો અવાજ નથી, અને હવે તો તે નહીં જવો છે. સરકારનું કોઈ પણ કાર્ય જો તમને રસ પડે નહિ હોય, તો તેના પર તેઓ વિચારજ કર્યા કરે છે, અને બહારથી સુખ સંતોષ બતાવે છે. જ્યારે તેમના મગજમાં તો અસંતોષની લાગણી ધુમ્મા કરે છે. સરકારના કેટલાએક કાર્યોની તમે તમારા ઘરમાં તેમજ મિત્ર મહાજમાં નિદા કરો છો. પણ જ્યારે તમે યુરોપવાસી ગૃહસ્થોની મુલાકાતે જાઓ છો, ત્યારે તેજ કાર્યોના કદાપણ તથા ન્યાયના સંબંધમાં તમે તદ્દન સંતોષ જાહેર કરો છો આ રીતિ દેશના હિતને ગુકશાનકારક છે.

સર સૈયદ આહમદ.

હિન્દના રાજ્ય વહીવટની હાલની પદ્ધતિમાં જુદી જુદી અને દેખીતી ખામીઓ હિન્દના જુદા જુદા અભિપ્રાયવાલી ન્યાય મૂર્તિઓએ નિંદાયુક્ત ગણેલી પદ્ધતિને રૂપે બોળી અને નિર્દોષ પ્રજા પર પોલીસ તરફથી રોજ ગુજરાતાં અકથનીમ જીવમો, હિન્દી લોકોની ત્રાસજનક ગરીબાઇથી દુકાળનાં ભોગે ચતી પાયમાલી હિન્દીઓનું લોહી ચુસી લઇને તથા તેમને પ્લેગ, મરડી અને દુકાળના ભોગ બનાવીને અહીંથી ધસડી લઈ જવાનો અસખ્ય પૈસો એ સર્વખીનાઓ જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે આવી દુઃખદાયક પરિસ્થિતિમાં મુકનાર સરકારની પદ્ધતિ, જેની વિરૂધ્ધ સખ્ત દોષારોપણ થઇ શકે એમ છે, તેમાં તાકીદે સુધારો કરવાની જરૂર છે, એમ મને લાગ્યા વગર રહેતું નથી, આપણી અભિ-લાષાઓના લક્ષ્યને પહોંચીને જે કાંઈ પણ આત્મભોગ આપીએ તે ઓછો છે

અખબરુલ લતીફ આહુમદ.

૬

આપણી સ્વતંત્રતા આપણા હાથમાં છે. ખીજા આપશે તો ઉઝીના પૈસાની પેઠે તે સાચવી રખાશે નહીં.

ગાંધીજી.

જે પ્રજા સ્વતંત્રતા મેળવવા નિશ્ચય કરે છે તેને તે મળ્યા વગર રહેતી નથી.

ગૌરી બાઈડી.

હિન્દ જનકાયલું છે, પણ સ્વતંત્ર થવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે.

એની બેસંટ.

સ્વતંત્રતા પ્રથમ કાયદાઓ તોડે છે, અને પછી સાચા સ્વરાજ્ય માટે નવા કાયદાઓ ધડે છે.

રાગોશ.

ઉત્તમ પરદેશી રાજ્ય સ્વરાજ્યની તોલે કદી આવી શકે નહીં.
બેનરમેન.

જે રાજ્યતંત્રને પ્રજાની સંમતી તથા ટેકા ન હોય તે રાજ્યતંત્ર
કદી પણ સારું નીવડે નહિ

અબદુલ રસુલ.

જીલ્લામનું ખરાબમાં ખરાબ રૂપ એ એક પ્રજા ઉપર ખીણ પ્રજાનું
રાજ્ય છે.

મોકોલે.

દેશ વગર તમારું નામનિશાની નથી. તમને અવાજ નથી, હજી નથી,
પ્રજાઓના મંડળમાં સ્થાન નથી, તમે મનુષ્ય જાતીમાં વર્ણીત કર છો.
મૅડીની.

તમારા દેશની સેવામાં તમારી જીંદગી અર્પણ કરો.

સર હેનરી કૅટન.

એક યાત્રો, મડયા રહો, અને સ્વરાજ્ય મેળવો કે જેથી ગરીબી,
દુકાળ અને મરણીના ભોગ ચતા લાખો માણસો, અને માત્ર અઘણ અજાને
સીધે જુએ ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની
મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં હિંદુસ્થાન પોતાનું અસહનું
ગૌરવ એકવાર ફરીથી પ્રાપ્ત કરે.

દાદાભાઈ નવરોજી.

સુસજ્જમાન અને હિંદુ-હિન્દની જે આખો છે, એકને ઈજા કરશે
તો ખીજાને પણ ઈજા થશે

સર સૈયદ આહમદ.

B.L.—17

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007.

N.B—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below

Date	Date	Date
7 th Dec 1903		

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar
BOOK CARD

Call No 56/H.1/9290 Title _____

સાહિત્યકોશ મુલિય ગ્રામીણ વિકાસ સંસ્થા
મુલિય

Author મુલિય

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
15	RG 1983		
Shri Ramkrishna			
CMP Birla			

દની પાછળ, મુંબા